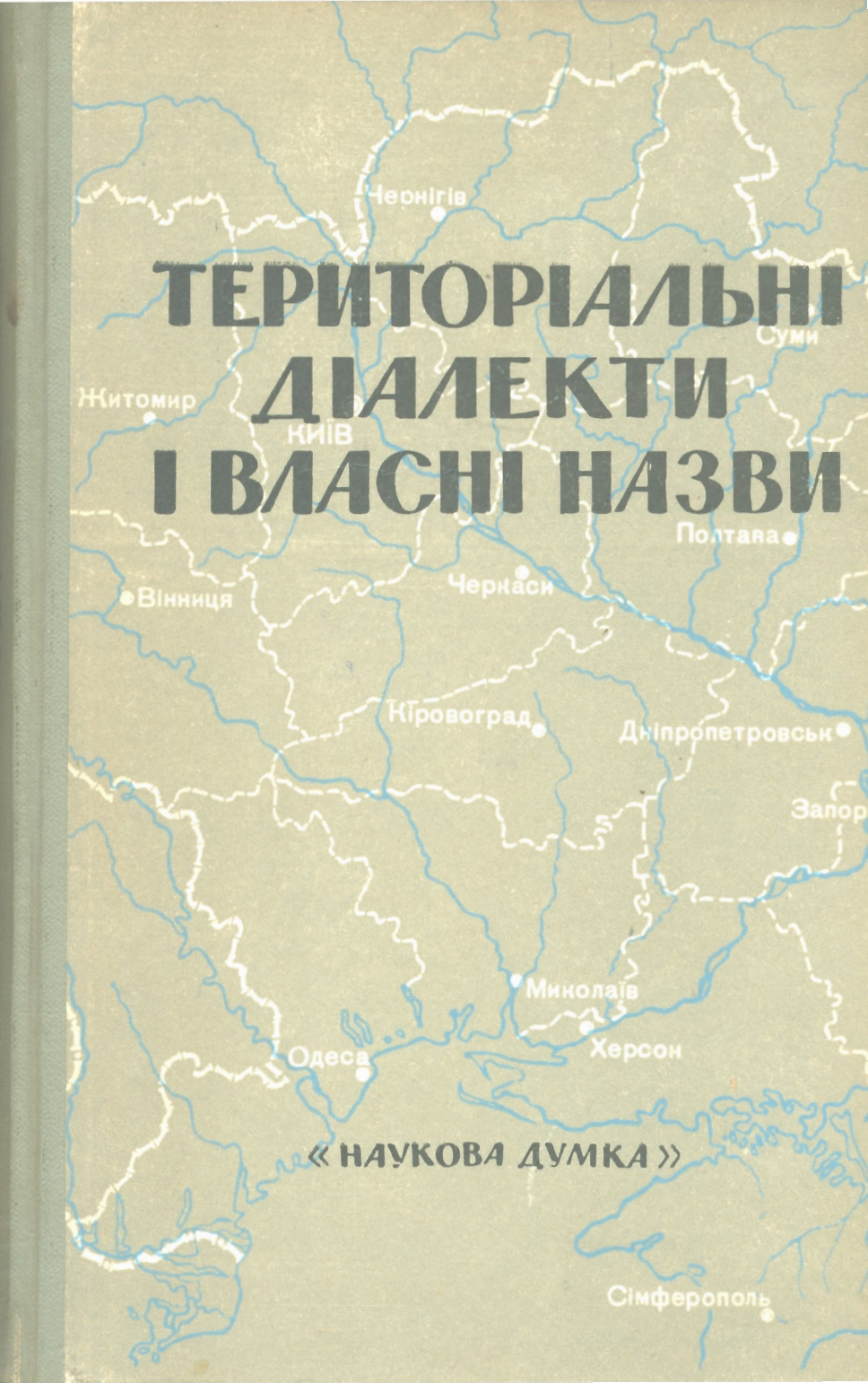

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ І ВЛАСНІ НАЗВИ

«НАУКОВА ДУМКА»

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИ І ВЛАСНІ НАЗВИ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1965

4У
Т35

У збірнику вміщено статті з актуальних питань української діалектології та ономастики. Висвітлюються важливі проблеми лінгвогеографії (зображення структурних зв'язків, значення етимології для лінгвістичного картографування, принципи побудови Гідронімічного атласа України), розглядаються питання фонетичної будови говорів, явища морфології (іменник, прикметник, дієслово), роблять ся цікаві розвідки в ділянці діалектної лексики і фразеології. Окремо з'ясовується специфіка переселенських говорів і описуються деякі українські говірки на території Румунії.

Значне місце в збірнику відведено дослідженням з гідроніміки та антропоніміки.

Редакційна колегія:

К. К. Цілуйко (*відповідальний редактор*), Й. О. Дзендзелівський (*заступник відповідального редактора*), В. В. Німчук (*відповідальний секретар*), Ф. Т. Жилко, А. А. Москаленко, П. Д. Тимошенко, Б. А. Шарпило.

ЛЬВІВСЬКА ДРУКАРНЯ № 14

В. С. Ващенко

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ ГОВОРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ АКТИВНИХ МІЖМОВНИХ КОНТАКТІВ

Активність міжмовних контактів — це очевидне явище сучасності. Складні процеси міжмовних взаємин відбуваються не тільки на грунті літературних мов. Це властиво також і живій народній мові. Серед різноманітних типів міжмовних контактів привертає до себе увагу, зокрема, те, що пов'язано з обставинами розвитку так званих переселенських говорів. Вивчення переселенських говорів становить великий інтерес і тому, що тут можна спостерігати не тільки внутрішні закономірності, а й особливу силу дії зовнішніх впливів.

Переселенські говори перебувають в оточенні великих масивів іншої мови. Вони потрапляють в орбіту прямого, безпосереднього активного впливу як місцевих корінних говорів, так і літературної мови. Через те саме тут, на базі переселенських говорів, виникають острівці, які серед моря порівняно спокійних міжмовних відносин творять збудженість контактних процесів. Переселенські говори зазнають великого натиску широких мовних масивів на всій території острівця в однаковій мірі, а не тільки в місцях стику, як це буває в корінних говорах. Зрозуміло, що процеси, які відбуваються в живому мовленні на таких невеличких острівцях, не можна ототожнювати з відповідними процесами корінних мовних масивів.

Але аналогічні та близькі явища слід вбачати і в наростанні темпів розвитку, в активності контактування, в деяких наслідках розвитку та ін.

Процеси міжмовних взаємин дуже складні. У вивченні їх необхідно зважати, які саме цілості взаємодіють, як вони співвідносяться, в яких умовах історичного життя перебували їх носії, які конкретні особливості взаємодії виявляються і т. д. Треба враховувати ступінь спорідненості взаємодіючих мовних одиниць, те-

риторіальне розташування та активність безпосередніх контактів між їх носіями. Як наслідок контактів слід припускати не тільки запозичення окремих мовних елементів, а й складніші міжмовні сплетіння, контамінаційні форми, наростання паралельних явищ і ін. Не можна всі міжмовні контакти зводити лише до того механічного процесу, який звуть змішуванням. Вони можуть призводити й до глибокого однобічного або взаємного проникнення в мову. Виникає питання, чи можуть вони порушувати цілу систему, чи зумовлюють вростання лише окремих елементів. Все це слід враховувати при вивченні міжмовного контактування [1].

В українських надволзьких говірках часто вживаються слова, запозичені з російської мови. Наприклад: *утром, хорошо, быстро, спокойно, деньги, зарабатывать, делать, большой, ребьонок, лошадь, женщина, колхоз, совхоз* і ін.

Такі лексичні одиниці яскраво виділяються на фоні зафіксованих українських контекстів: Дід на *лошаді* переїхав через Волгу. Саратов *строїли* довго. Усе *случилось* сю ніч. Його ще в *прошлом* году поранено. Лапшу *покупають* у магазіні або свою роблять. Був у нас *сапожник,* а тепер немає. Врожай збираєм, а *потом* копаєм землю. *Дньом* корова пасеться в городі, а *утром* дома. Щастя *желаю* синам і братам. Оця *женщина* сорок год робила. Ну, ти йди додому, тільки *денег* принеси. А де ти взяв дерева на *кришу?* А давно вже *ребьонок* у тебе хворіє?

Вживання таких слів не витісняє українських відповідників. Вони виступають як більш активні паралелі, тобто як основні. Таке «співіснування» російсько-українських лексичних паралелей сприймається досить вільно й не гальмує мовлення. Через те часто чергуються й такі контекстуальні паралелі: Другий раз *опять* туди пішли. Другий раз *знову* туди пішли. Багато їв я *послі*

---

[1] У статті досліджується матеріал, зібраний під час обстеження говорів таких українських поселень над Волгою: с. Квасниківка — на лівому березі Волги, за 15 км нижче Саратова; с. Тернівка — на лівому березі Волги, за 25 км нижче Саратова; слобода Миколаївська — на лівому березі Волги, навпроти Камишина. Поселення засновані наприкінці XVIII ст., дозаселення тривало ще й на початку XX ст. У жителів, навіть найстаріших, не збереглося спогадів чи переказів про переселення.

болєзні. Багато їв я *після хвороби. Утром* корову гонімо на пашу. *Вранці* корову гонимо на пашу. Малинку продала й заробила *хорошо.* Я поснідала дома *добре.* А чого ти торбу *бросив?* Хіба він зовсім *покинув* домівку? Такого дерева *сокирою* не зрубаєш. Тут у нас тобі нічого робити *топором.*

Функціонують паралелі і в спеціальних лексичних шарах. У складі побутової лексики, наприклад, активно вживані типові українські слова: *припічок, комин, черінь, поміст, вервечки, глечик, рядно, копистка, окраєць, холодець, вечеря,* а також російські запозичення: *крючок, пол, кувшин, ставні, кадушка, бутиль, ужин, студень.* Поряд з типовими українськими назвами одягу: *сорочка, бриль, торбина, черевики* вживаються й такі запозичення: *брюкі, рубашка, сумка.* Українська сільськогосподарська лексика: *жнива, вовна, качка, півень, цап, стерня, огріх, чепіга,* а в її складі такі запозичення: *крижовнік, скороспелка, утка, циплята, уборка, охотник.* Українські назви спорідненості, сім'ї та ін.: *чоловік, свекор, зовиця, ятровка, парубок, молодий* (жених), *дружка,* а між ними й такі: *дедушка, муж, кавалер.*

Типові явища зафіксовані в таких категоріях, як прислівники та службові слова. Стійко утримуються, наприклад, такі прислівники: *скрізь, тоді, коли, поки, колись, зараз, трохи, багато, швидко, додому, враз, погано,* а також запозичення: *потом, отсюда, только, опять, обратно, нужно, очень, плохо.* Стійкі щодо вжитку також прийменники и сполучники: *коло, з, од(від), під, після, біля, коли, чи, як, щоб, хоч, що, бо, або, як, якби, де* та *во, с, от, возле, под, к, около, если, что.* Паралельно вони часто виступають у таких контекстах: *Єслі* б я тільки бачила, що вони ходять. *Якби* ж вона прийшла до нас. *Возлє* пристані зібрались люди. Нехай сидить *коло* двору й не ходить дочка. Як *плохо* зробиш, то *плохо* й буде. *Коли* ти поїдеш до Камишина? *Когда* вже твій син приїде додому?

Зберігається українська звукова структура говорів, яскраво виявляються фонетичні закономірності. Проте тривала традиція історичного розвитку іноді порушується. Через те категорії, що виступають у переселенських говорах, — це не ті, які відстоялись у корінних масивах. Загальні схеми фонетичної характеристики корінних говорів тут можна використати лише умовно,

з урахуванням особливостей розвитку живого мовлення в переселенських обставинах. Фонетичні зміни бувають не послідовними, вони часто лексикалізуються. Створюються складні й своєрідні явища.

В українських надволзьких говорах зустрічається ряд фактів, які вказують на змішування російських та українських звукових структур слів. Російські слова, входячи в український говір, набувають української структури. Навпаки, українські слова зазнають російської фонетизації. Виникають такі гібридні утворення, як: *нівєста, робітніця, владіє, воспитав, начав, очерідь, отвічаю, дітишки, спомнів, сідьмого, більйо, сінокос.* Всі вони з російських *невеста, работница, владеет* та ін. Рідше фіксуються, наприклад, такі: *снєдать, лекар, горкий* з українських *снідать, лікар, гіркий.*

Російське слово *взял* засвоєне місцевими говорами з частковими фонетичними змінами; воно зберігає кінцеве **л** і набуває початкове українське **у** *(узял).* Російське слово *сенокос* засвідчене в говорах з **і** на місці старого **ѣ** та із збереженням **о** в останньому складі (*сінокос*). Російське *работница* вживане в говорах із заміною **а** на **о** в першому складі та з м'яким **ц** у кінці. Часто російські слова засвоюються місцевими переселенськими говорами з українським фонетичним оформленням — заміною **л** на **в** та **е** на **і**: *воспитав, начав, отвічаю, дітишки, сідьмою* та ін. І хоч у таких випадках заміни відбуваються на підставі закономірних фонетичних переходів, усе ж таки цей процес не має послідовності. Так, наприклад, можливі *узял* і *узяв,* але не зафіксовані *бігал, поїхал* (тільки *бігав, поїхав*), уживається *стол, нос,* але немає *вол, приньос* (тільки *віл, приніс*).

Морфологічна будова переселенських говорів має сліди більш активного впливу російської мови. Створились контаміновані форми (фонетичні й морфологічні явища зростаються, в сукупності творять єдине лексичне явище). Російські запозичені слова можуть набувати українських флексій. Наприклад: *в больниці, разні, в февралі, бєла стіна, хороші люди, слівочне масло, спрашує, сельські вулиці, зімня дорога, озіме жито, на Волгі* з російських *в больнице, разные, в феврале, белая стена, хорошие люди, сливочное масло, спрашивает, сельские улицы, зимняя дорога, озимое жито, на Волге.*

Рідше в українських словах засвідчені російські флексії: *гарниє вишні, у кожухе був, працюєть довго* з українських *гарні вишні, у кожусі був, працює довго.*

Ряд таких фонетико-морфологічних утворень можна проілюструвати на прикладах, взятих із експедиційних матеріалів: Така *радость* була, коли син повернувся. *Зділай* клітку для курей. *Совітувався* я з жінкою, де поставити хату. Гроші дають у *конці* кожного місяця. На *Волгі* був тоді ще *льод. Жалізний* міст через Волгу зробили. Це було тут дно *морськоє.* Він тобі киває *головой.* Ходімо зо *мной* у кіно. Буває, що з саману хати *ділають.* Кісто вчиняють у *бадейкі.* Наші труди *полізні.* Я *роботав* каменщиком. *Часів* у сім ми вечеряємо. У заднім *углу* хати мисник. Убивали там разних *звєрів.* Тепер на тому *мєсті* ростуть дуби. Усе повиносили, немає тут *мєлочів* усяких. Сідайте з нами *снєдать. Ліцьо* у тебе загоріло, бо *блєдне, нєжне* було. Тут треба *здєлать* перегородки. *Отвіт* уже прийшов на мою посилку. Про його ми вже *совсім* забули.

Усі зрушення в переселенських говорах, відірваних від основного, старожитного масиву, викликали численні паралелі. Своєрідність їх полягає у відсутності опори в тих закономірностях розвитку, яким підкорені корінні говори. Слід розрізняти три типи паралелей. Це паралелі, що мають свою основу: 1) у тривалому історичному розвитку говору, 2) у зовнішніх впливах на грунті корінного вжитку, 3) у зовнішніх впливах особливо високої активності, яка буває на грунті переселенських говорів. Ці останні й привертають нашу увагу своїм відносно новим походженням, різкою контрастністю та своєю численною кількістю. Третій тип паралелей відмінний також і своєю якістю, бо тут, в основному, паралелі механічно нагромаджені, вони ще не вросли в систему говору так, як це буває в корінних масивах, у них яскраво збережені сліди їхнього походження. Наприклад: *вона — она, тот — той, час — времйа, схожий — похожий, розмовляти — розговарювати, питати — спрашувати, треба — нада, починать — начинать, біля — возлі, знову — опйать, холодець — студень, вечеря — ужин, півень — пітух, потім — потом, після — послі, тільки — только, підряд — подряд, стрілка — стрелка, стіна — стєна, жених — женіх, улій — улєй,*

орел — орьол, лід — льод, біла — бєлая, стіной — стіною і т. д.

Ось зразок використання таких паралелей у живому мовленні: *Робив* я бочки, кадушки, все *робив*. Дерево стругав, фугував, а *потом* собирав. Кадушка *робиться* кругла, а бочка — ні. На них ставиться ширша дошка, а під верх більше стругаєм, *тоді* дно міряю до *нєйо*. Ото *она і дєлається* повна. Клопот *много* було. Дерево брали соснове або дубове, щоб суха була. *Потом* складаю. Беру обруч, одну палку поставлю, прив'яжу і *до неї* ставлю ще. Як повно наберу, набиваю ще обручі. На бочку шість обручів, а на кадушку — чотири. Один на них, а ті посередині і зверху. Над бочкою наполовину *больше* роботи. Бочку *нада* перегинать, а *єто времйа*, а кадушку не *треба*. У старої бочки вони вже погнуті й менше ділов. Принесуть мені люди бочку, кинуть у дворі й підуть, а я знаю, чого тут *треба*. Може дно вставити. Тогда унизу зарізається єрочок і вставляється дно. *Як* на вершок одступиш, так і єрочок *робиш*. *Єслі* вставиш нову дощечку, *смотриш* дєло пішло. Колхозник привезе бочку, *мєлом* помічу. Он не знає, що *дєлать*, а я *це* знаю. *Крейдою* напишу, що ремонтірував бочку. А собі напишу бумажку. *Тоді* іду в правленіє і мені випісують за труда (Розповідь Коробки Якова Захаровича, 76 років, с. Квасниківка).

Обстеження говорів українських поселень над Волгою дає підстави відзначити, що:

1. У народних говорах, які перебувають під активним іншомовним впливом, можна спостерігати найбільш інтенсивні, прискорені зміни. Такими, зокрема, є говори українських поселень над Волгою. Це — невеличкі переселенські острівці, що живуть в оточенні російського мовного масиву.

2. Запозичення глибоко проникають в переселенські говори і вільно у них функціонують. Однак численні привнесення не створюють стихійного руйнування цілої системи. Немає також підстав припускати наростання чогось подібного до явища так званої креолізації або до формування нової (третьої) мовної системи.

3. У переселенських говорах, що зазнають тиску від зовнішнього мовного оточення, є фактори, які прискорюють вплив на них, а також стримують, урівноважують його. Всі вони перебувають у складному взаємо-

зв'язку. Створюється своєрідна «норма» розвитку переселенських говорів, яка спрямовує процес можливих привнесень.

4. У лексиці слід вбачати «найчистіший» вид запозичень, найбільш простий і масовий. На цьому грунті прискорюється вплив на переселенські говори.

5. Фонетико-морфологічна структура уповільнює зовнішній вплив на цілу систему, творить перешкоди. Але й на цьому грунті виникає нове, яке виходить за межі можливих привнесень до корінних говорів, що відбуваються протягом тривалого історичного розвитку. Формуються явища, які можна було б умовно назвати гібридними, проміжними або мішаними.

6. Важливою формою взаємодії переселенських говорів з навколишнім мовним середовищем є паралельне функціонування місцевих та запозичених мовних елементів. Без вивчення таких паралелей важко зрозуміти процеси, що діють у переселенських говорах.

ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЕ ГОВОРЫ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ АКТИВНЫХ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТОВ

Резюме

Изучение переселенческих говоров дает возможность проследить некоторые закономерности активных межъязыковых контактов. На материале говоров украинских сел Поволжья в статье устанавливаются особенности взаимовлияния украинских и русских языковых черт, которыми характеризуется развитие украинских говоров в русском языковом окружении.

В. Рицько

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГОВІРКИ СЕЛА ЧУКУРОВИ В РУМУНСЬКІЙ ДОБРУДЖІ

Об'єктом нашого дослідження є фонетичні особливості української говірки с. Чукурови, Істрійського району, Добруджанської області в Румунії.

Матеріалом для статті послужили власні спостереження над говіркою, яка досі ще не була предметом спеціального дослідження.

Село Чукурова розташоване в долині р. Слави, у північно-західній частині Істрійського району за 18 км на північний захід від м. Бабадага (районний центр). Навколишні села переважно румунські, за винятком с. Башпунара (за 5 км на південь), заселеного українцями, і с. Слави Черкези (за 6 км на схід), де живуть росіяни.

Назва села тюркського походження (пор. тур. çukur «яма», «долина», «балка» і ova «рівнина»).

На основі друкованих матеріалів і бесід із старожилами можна зробити висновок, що в село, засноване в середині XVIII ст. турками, українці прибули пізніше, після зруйнування Запорізької Січі (1775 р.).

Чимало українців з'явилося в Добруджі в 30-х роках минулого століття. Засновувалися нові села. Прийшло десять сімей і в цю долину. Вони оселилися за 2 км на захід від старого села, зруйнованого під час війни 1828 р. Новоприбулі українці займалися мисливством і лісорозробками [1].

У середині XIX ст. в Чукурові з'явилися німці (вихідці з Бессарабії), переселені в 1940 р. до Німеччини, татари (з 1860 р.) і з 40-х років XX ст. — румуни з повітів Каліякри і Доростора.

---

[1] Див.: Johann Adam, Aus der Geschichte der Kirchengemein der Ciucurova, Bukarest, 1933, стор. 4.

Сучасне населення с. Чукурови складається з українців, румунів і турків.

Для вокалізму досліджуваної української говірки характерні 6 фонем: **а, о, у, і, и, е.** Поряд з явищами, спільними з українською літературною мовою, у цій говірці існує й ряд специфічних особливостей.

Етимологічне **а** незалежно від наголосу, а також твердості чи м'якості сусідніх приголосних, як правило, зберігається без змін: *брат, да́ти, ша́пка, йа́ма, заган'а́ти, ба́ба, ха́та, кни́шка, ди́н'а, гати́ти* та ін.

Рефлексом **ę** після пом'якшених приголосних здебільшого є **а** (*вз'а́ти, гл'а́нути, вйа́нути*), але в деяких позиціях спостерігаються й інші рефлекси. Наприклад, у кількісних числівниках на місці **ę** виступає **і:** *де́віт', де́с'іт', одина́ц'іт', двана́ц'іт', трина́ц'іт', чутірна́ц'іт', два́ц'іт'* та ін.

Не викликають зауважень відповідники давніх **у** (*ду́мати, ву́хо, л'у́ди*) та **Q** (*дуб, зуб, іду, мижу́*). Слово *ґемба* (зневажл. «губа») є запозиченням, як і в деяких інших українських говірках (мараморoських).

Етимологічне **о** в закритому наголошеному складі послідовно перейшло в **і**, яке здебільшого пом'якшує попередній приголосний: *н'іс, н'іч, с'ік,* але *стіл, гній.*

На відміну від літературної мови в досліджуваній говірці зустрічаються випадки, коли наголошене **о** в іменниках жін. роду в закритому складі повноголосних структур не чергується з **і:** *голо́ўка, коро́ўка, доро́шка.*

Ненаголошене **о** зберігається, як правило, перед складами з **а, о, е, и** та в кінцевому складі: *копа́ти, робо́та, роби́ти, голе́н'кий.* У позиції перед **у** та **і**, незалежно від його походження, відповідно до ненаголошеного **о** виступає **у** (іноді звук, середній між **у** та **о**, ближчий до **у**): *кужу́х, пуду́шка, убі́д, пурі́г, туб'і, унуч'і.* У слові *муги́ла* і похідних зміна **о>у** відбулася перед складом з **и.**

Спорадично засвідчується зміна ненаголошеного **о** в **а** (акання). Це явище спостерігається лише в деяких словах, запозичених з російської мови, наприклад: *сапаги́, харашо́, право́рний, кал'ідо́р, кал'ірува́т', гавйа́дина, хал'е́ра.* У слові *лома́ти* зберігається давнє **о** на відміну від літературного *лама́ти.* У слові *па́рбок* давнє **о** випадає.

Етимологічне наголошене **е** у відкритих складах, як правило, зберігається без змін: *се́ла, сте́лити, пле́ла, мале́н'кий.* Майже в усіх відмінкових закінченнях іменників етимологічне **е** змінилося в **о,** перед яким приголосні можуть пом'якшуватись: *кон'о́ві, дн'о́ві, мижо́йу, душо́йу, ножо́м, школ'аро́м, стіл'ц'о́м, Васил'о́ва, кон'о́ва* та ін. Сюди можна віднести й займенник *ўс'о.*

Факт збереження етимологічного **е** в багатьох інших подібних випадках, які здебільшого не створюють таких стрункіх парадигм, як в останніх прикладах, свідчить про значну участь граматичної аналогії в заміні давнього **е** новішим **о.**

Ненаголошене **е** в переважній більшості випадків змінюється в **и:** *визу́, тиса́ти, нимо́жна, пикти́, чирни́ло.*

У позиції перед складом з **і** будь-якого походження (у тому числі й з ненаголошеним **и** перед складом з **і**) ненаголошене **е** змінюється в **і,** перед яким не відбувається пом'якшення приголосних: *літ'іти, вірті́ти* та ін. Таке позиційне **і** у вимові носіїв говірки впливає на ненаголошене **и** чи **е** в попередньому складі, як усяке інше **і,** викликаючи їх зміну в таке саме позиційне **і:** *пріліті́ти, зілі́н'іти, пітпіріжіц'а, пірід'іли́тис'а* та ін. поряд з *пирид'іли́тис'а, прилит'іли, пітпиріжіц'ц'а* та ін.

Рефлексом **ѣ** під наголосом є **і,** яке палаталізує попередні приголосні: *л'і́с, д'і́ти, т'і́н',* але *бі́лий, пі́ски* та ін.

Відповідно до давніх **ы** та **и (і)** виступає звук **и:** *и́нчий, и́скра, индик, ина́че//іна́че* і т. д. Але поряд з цим у говірці засвідчено кілька прикладів появи **і** на місці **и<и (і):** *гурі́шча, ві́хор, вімн'а́, з'і́ма, п'і́смо́, пом'ірáт'.*

Сучасне ненаголошене **и** в більшості випадків істотно не відрізняється від **и** наголошеного на відміну від літературної мови, де ненаголошене **и** наближається до **е:** *мили́ти, мина́ти, лин'а́ти, живота́, сивé́н'кий, вишнéвий, висо́кий, крило́, пригну́ти* та ін. Але в позиції перед складом з **і** (як наголошеним, так і ненаголошеним) виразне ненаголошене **и** звучить лише при уповільненому темпі навмисне роздільної вимови, тоді як звичайно в цій позиції виступає або звук, середній між **и** та **і,** або ж (частіше) звук **і,** який відрізняється від звичайного **і** в інших випадках лише тим, що приголосні перед ним ніколи не пом'якшуються: *пі[и]рі́г, прі[и]бі́г, пірі́жо́к, сі[и]д'іти, пішіт', вúпішіт', вúсід'іти* і т. п. Утворене таким

чином **і**, в свою чергу, впливає на попереднє ненаголошене **и** так само, як і звичайний звук **і** в решті випадків. Але в порівнянні із звичайним **і** вплив такого новоутвореного **і** на попереднє **и** виявляється дещо слабшим, в результаті чого здебільшого можливі паралельні звукові структури: *пріпін'іт'//прі͡ᵘпі͡ᵘн'іт', кі͡ᵘслі͡ᵘц'і//кислиц'і.*

Ненаголошене **і** теж не відрізняється від наголошеного: *кóн'***і**, *с'***і***дáти, л'***і***пити;* в деяких словах (наприклад, *пóст***і***л', вýл***і***й*) звук **і**, як виняток, не пом'якшує попереднього приголосного.

У тих позиціях, де в літературній мові звук **і** в новоутворених закритих складах поширюється за аналогією і на відкриті склади, в досліджуваній говірці цієї аналогії не спостерігається: *вóс'ім — вос'мú, конéц' — кончáти.* Звук **і** з **о** після **г** часто змінюється в **и**: *г***и***ркúй, г***и***рчúц'а, г***и***л'áка, г***и***лцé.*

Відповідно до давніх звукосполук **ръ, лъ** виступають звукосполуки **ро, ло**: *д***ро***ва, бл***о***хи,* іноді **ри**: *кр***и***шка* «крихта». На місці давнього **рь** виступає **ри**: *гр***и***мати, нихр***и***щений,* але *к***и***рнúця* (**ир**<**ри**).

Слід відзначити також деякі особливості консонантизму.

З давніх м'яких губних **б', п', в'** розвинулися сполуки **бл', пл', вл'**: *горóбл'ачий, жáбл'ачий, рúбл'ачий, ри***пл***'áх, чири***пл***'áний, дири***вл***'áний, здорóвл'а, бизголóвл'а* та ін. З давнього **м'** виникла сполука **мн'**: **мн***'áти, пáмн'ат', ка***мн***'аний,* **мн***'а* «ім'я», *вíмн'а, врéмн'а, зи***мн***'á, стро***мн***'áти, лóмн'ат'.* У словах **с'в***атúй,* **с'в***атúти,* **с'в***ачéний* відбулося ствердіння губного із збереженням м'якості попереднього приголосного. Інший характер зміни подібної звукосполуки спостерігається у словах **зй***азáти, пі***дй***азáти, о***бй***азáти.* В окремих випадках звук **в**(ў) через стадію **у** переходить в **о** (в результаті чергування ў з **у**, яке під впливом зворотної фонетичної аналогії — реакції проти поширення укання — було змінене звуком **о**): *на***о***скосú, на***о***прошкú* з перенесенням на це **о** наголосу — *наóс'ц'іж.* Губний **ф** у досліджуваній говірці виступає не тільки відповідно до етимологічного **ф**, а й на місці етимологічного **хв(х)**: *Фéдор, Фанáсій, Шти***ф***áн, Фидóра, фóрма, фартýх, фасóл'а, фатáти* (*не фатáє*=не стає), *с***ф***атúти, вú***ф***атити, у***ф***атúти, фíртка, фíст, форостúна, фалитú(с'а).* Заміна етимологічного **хв(х)** звуком **ф** може розцінюватись як результат зворотної фонетич-

ної аналогії, що була проявом реакції в говірці проти вимови запозиченого **ф**, як **хв(х)**.

У позиції перед давньою звукосполукою «**й** + голосний» відсутнє подвоєння м'яких зубних та **л**: *рил'á, шит'á, ткан'á, колóс'а, камін'а;* це стосується також стверділих шиплячих: *вінича* (рослина, з якої роблять віники), *клóча* та ін.

В основі дієслів 1-ї ос. одн. II дієвідміни перед закінченням **-у** та в усіх формах ітеративних дієслів перед суфіксами **-ува, -уй-** відсутній перехід зубних у шиплячі і зберігається м'якість кінцевого приголосного основи: *кóс'у, нóс'у, хóд'у, прóс'у, лáз'у, вóз'у, голóс'у, вирт'ý, бýд'у, пýсц'у//пýс'т'у, викóс'увати, викóс'уйу, вівірт'увати, вівірт'уй.*

Звукосполука **ст'** перед **і** змінюється в **с'ц'**: *гóс'ц'і, пус'ц'ít',* в *т'íс'ц'і* і т. п.

У дієслівних формах відбувається стягнення звукосполучення **т'+с' (а)** 3-ї ос. одн. і мн. в африкату **ц** (без подвоєння): *с'мійéц'а, нисéц'а, змóриц'а, вчúц'а, с'мійýц'а, змóраца,* хоча у дієсловах 3-ї ос. мн. переважна частина старожилів вимовляє подвоєне м'яке **ц'**: *смійýц'ц'а, нисýц'ц'а, вчýц'ц'а* та ін. Звук **р** твердий перед **а, о, у, і**: *зорá,* **р***адно́,* **р***абúй, бурáк, мíрати,* **р***атýйте, пудвíра, тром,* **кр***учóк, курý, варý,* в *пíрі,* на *пудвíрі.*

Диспалаталізоване **л** виступає перед суфіксами **-н-, -ц-,** іноді перед **-ч-**: *сúлний, мéлник, мéлница, гилцé, с'ілцé, мíлчий.*

Значно більше, порівняно з літературною мовою, поширений проривний задньоязиковий **ґ**, особливо в словах, невідомих літературній мові: *ґýдзик* «вузол», *шпиґати, ґéмба, дзиґулка* «музичний інструмент», *ґрадина, ґосподарійа* «колективне господарство», *гараґú* «палиці, на які підв'язується виноград», *ґутýл'і* «айва», *ґáта* «готово».

Зрідка **ґ** з'являється замість **д**: *ґл'а, невíґл'і* «навідліг».

Спорадично спостерігаються протетичні приголосні: **г***уріх,* **г***индúк,* **г***úкати,* **г***арáп,* **г***арáпник,* **в***ýлиц'а,* **в***ýхо.*

Для досліджуваної говірки характерне збереження дзвінкості (іноді напівдзвінкості) приголосних у кінці слова і перед глухим приголосним: *д'і***д**, *хл'і***б**, *л'і***з**, *пирилá***з**, *н'і***ж**, *рі***г**, *моró***з**, *хóло***д**, *бáпка, кáска, лóшка, кнúшка.*

У говірці помітні такі асимілятивні явища: зміни **д, т>ч** і **з, с>ш** перед **ч:** *моло́ччий, коро́ччий, ни́шчий, бли́шчий;* зміна звукосполуки **ўн>мн:** *рі́мний, рі́мн'а́ти, вірі́мн'увати, рі́мнен'ко* і протилежні, гіперичні зміни **мн>ўн:** *по́ўнити* «пам'ятати», *запо́ўнити* «запам'ятати».

Загалом фонетичні явища досліджуваної говірки свідчать про певну перевагу в ній подільських рис (укання, структури типу *де́віт', двана́ц'іт', па́рбок,* сполуки **бл, пл, вл, мн,** твердість **р,** поширення **ф(<хв)** та ін.), хоч є особливості, що споріднюють говірку і з південно-східними українськими говорами (м'якість приголосних перед **і(<о),** спорадичність протези та ін.). Поєднання різнодіалектних рис у говірці сприяло виникненню гіперичних структур, так званій зворотній аналогії.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УКРАИНСКОГО ГОВОРА СЕЛА ЧУКУРОВЫ В РУМЫНСКОЙ ДОБРУДЖЕ

Резюме

В статье описываются фонетические особенности одного из переселенческих украинских говоров в Румынии, устанавливаются черты, общие с подольскими и частично юго-восточными украинскими диалектами.

І. Г. Матвіяс

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК ОДНИНИ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У літературній українській мові і в більшості говорів іменники І відміни з твердим приголосним основи мають давнє закінчення **а**-основ **-ойу** (*рукóйу, ст'інóйу, дорóгойу, сестрóйу*), іменники з м'яким приголосним основи і стверділим шиплячим — закінчення колишніх **ja**-основ **-ейу** (*прáцейу, землéйу, мр'íйейу, над'íйейу, душéйу*).

Говірки з фонемним нерозрізненням ненаголошених /е/ та /и/ відповідно до літературних форм з ненаголошеним **-ейу (-е^{и}йу)** можуть мати їх фонетичні варіанти з **-ийу (и^{е}йу):** *кýхнийу, пýтнийу* (*пýтни^{е}йу*) (говірки Тернопільщини) [1], *гуспудúнийу, сп'ідни́цийу, дулóни^{е}йу* (говірки Львівщини) [2] тощо.

Відповідно до тенденції в багатьох говорах української мови формами іменників з твердими приголосними основи витісняти в ор. відм. одн. форми іменників з основами на м'який приголосний закінчення **-ойу** характерне також для іменників І відміни, які в літературній мові мають флексію **-ейу.** Це насамперед іменники із стверділими приголосними основи **[р], [ц]** (*зорóйу, крúцойу* — північні говори) [3] та з стверділими шиплячими приголосними основи (*душóйу, д'іжóйу*).

За свідченням карт І тома Атласа української мови (АУМ), від іменника *душа* форми на **-ейу** і **-ойу** поширені в говорах на всій території атласа, за винятком подільських і східнополіських говірок, у яких форма на

---

[1] K. Dejna, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957, стор. 93.

[2] Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, стор. 101.

[3] Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 70.

-ейу фіксується дуже рідко; тут виразно переважає форма *душóйу;* закінчення **-ейу** (*душéйу*) найхарактерніше для середньонаддніпрянських і північнополтавських говірок, хоч і тут форми на **-ойу** зустрічаються часто. У північній частині середньополіських говірок форми на **-ойу** характерні для іменників із стверділим приголосним основи **[ц]** (*криницойу*).

Частіше вживаються форми типу *душóйу* порівняно з формами на **-ейу** в говірках Луганщини [4].

Паралельне поширення форм на **-ойу** і **-ейу** після стверділих шиплячих (*межóйу* і *межéйу*) засвідчує Діалектологічний атлас білоруської мови (ДАБМ) в говірках Берестейщини та в сусідніх з українськими білоруських говірках [5].

Говіркові форми на **-ойу** після шиплячих зустрічаються і в мові художньої літератури, зокрема в творах Т. Г. Шевченка: «Не вас мені, сердешних, жаль, Сліпі і малиє *душою*...»; «...а з-за лісу Червоний *діжою* Місяць сходив...».

Аналогії іменників з основами на стверділі приголосні до іменників із здавна твердими приголосними основи, природно, сприяє фонетичний чинник. Однак у говірках, головним чином подільських, закінчення **-ойу** за аналогією до іменників з твердим приголосним основи набувають іменники з м'якими приголосними основи: *долóн'ойу, божúц'ойу* [6], *свин'ойу, кул'ойу, кол'ійойу, матн'ойу, клун'ойу, кирниц'ойу, копиц'ойу, земл'ойу* [7].

Слід відзначити, що витіснення давніх форм іменників з м'якими приголосними основи формами іменників з основами на твердий приголосний в іменниках жін. роду і в іменниках чол. та середн. родів не повністю співвідносне. За свідченням дослідників, в одних говорах закінчення іменників жін. роду **-ейу** зберігається відповідно до збереження закінчення **-ем** в іменниках чол.

---

[4] Б. А. Шарпило, Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови, Луганськ, 1959, стор. 12.

[5] Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, Мінск, 1963, карта № 70.

[6] Г. К. Голоскевич, Описание говора с. Бодачевки (Колодиевки), Ушицкого у., Подольской губернии, «Известия Отделения русского языка и словесности», т. XIV, СПб., 1910, стор. 123.

[7] М. Грунський та П. Ковальов, Історія форм української мови, Х., 1931, стор. 98.

і середн. родів, в інших закінчення **-ейу** в іменниках жін. роду зберігається, тоді як в іменниках чол. і середн. родів виступає закінчення **-ом,** ще в інших — в іменниках жін., чол. і середн. родів зовсім відсутні флексії з **-е-** [8]. Однак цим питання співвідносності між вирівнянням флексій в іменниках різних родів за зразком іменників з твердими приголосними основи не вичерпується; щодо цього в окремих типах говірок можуть бути різні комбінаційні ускладнення [9].

У перехідних між південноволинськими і наддністрянськими говірках іменники з твердими приголосними основи впливають тільки на ті іменники, основа яких закінчується на [р] та [й] (*зоро́йу, зм'ійо́йу, ко́л'ійойу, тесл'аро́м, ма́йом, йа́йом* — від *йа́йо* — дитяча назва яйця, але *душе́йу, зеᵘмле́йу, корче́м, ковале́м* — говірка с. Карова на Львівщині) [10]. Як у цій, так і в інших морфологічних позиціях (наприклад, у наз. відм. одн. іменників колишніх **а**-основ) звук основи [й] у зазначених говірках співвідносний з твердими приголосними.

За свідченням відповідних карт І тома АУМ, форми на **-ойу** (*доло́н'ойу*) найтиповіші для подільських говірок; поширені вони частково в говірках поліських, полтавських, слобожанських і степових. Найрідше зустрічаються вони в говірках Середньої Наддніпрянщини і західній частині говірок східного Полісся, де виступає флексія **-ейу** з чистим [е] або з [еᵃ] чи [а] внаслідок акання.

Слід відзначити, що в цій морфологічній позиції ненаголошений [е] меншою мірою підпав загальному процесові акання порівняно з іншими позиціями (наприклад, *д'ади́*). З другого боку, мабуть, акання було бар'єром для поширення в цих говірках форм з лабіалізованою флексією **-ойу.**

Форми на **-'ойу** (*скри́н'ойу*) засвідчуються і в крайніх західнополіських говірках [11].

---

[8] Г. Ф. Ш и л о, зазнач. праця, стор. 101—103.

[9] Т а м ж е.

[10] За спостереженням автора; див. також: Г. Ф. Ш и л о, зазнач. праця, стор. 101.

[11] M. Ł e s i ó w, System fleksyjny ukraińskiej gwary wsi Kodeniec, «Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin—Polonia», vol. XIV, 1, Lublin, 1962, стор. 5.

Приблизно таке ж територіальне поширення форм з наголошеною флексією **-ойу** (*земл'о́йу*), однак, на відміну від форм з ненаголошеним закінченням, вони типові також для говірок східного Полісся. Форми *землéйу* і *земл'о́йу* разом з відповідними формами *межéйу* і *межо́йу*, за свідченням ДАБМ, поширені на території Берестейщини і в багатьох південно-західних білоруських говірках [12].

Дані АУМ щодо цих форм збігаються із спостереженнями дослідників. Так, Ф. Т. Жилко в говірках південної Чернігівщини фіксує форми *земл'éйу, долóнейу, кринúцейу* поряд з менш поширеними *долóн'ойу, земл'о́йу, душо́йу* [13]. У деяких (південних) говірках південно-західної Чернігівщини форми типу *душо́йу, земл'о́йу* над формами з **-ейу** переважають [14].

Форми *земл'о́йу, долóн'ойу, кринúц'ойу* паралельно з формами на **-ейу** характерні також для говірок Луганщини [15], зустрічаються вони (*кáпиц'ойу, долóн'ойу, грýшойу — кáпицейу, грýшейу*) в говірках Ровенщини [16].

Вплив твердих основ на м'які в формі ор. відм. явище досить давнє, зустрічається в пам'ятках давньоруської літератури. Частково ці форми відбиті в мові художньої літератури недавнього минулого: «Над Дніпром — *Славутицьою* Так Ярослав ся всловляв» (Шашкевич); «...Поки з вечерньою *зорьою* Не зійде місяць над горою...» (Шевченко).

У багатьох говірках (наддністрянських, волинських [17], подільських [18], слобожанських [19] та ін.) зустрічаються форми на **-уйу** (*господúн'уйу, долóн'уйу, дóл'уйу, кринúц'уйу, спіднúц'уйу*), очевидно, як наслідок фонемного не-

[12] Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, карта № 70.

[13] Ф. Т. Жилко, Південночернігівські говірки перехідні до полтавських, «Діалектологічний бюлетень», вип. V, К., 1955, стор. 54.

[14] Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, К., 1950, стор. 20.

[15] Б. А. Шарпило, Українські говірки Луганщини..., стор. 12.

[16] М. Л. Перетятько, Говоры Дубенского района Ровенской области. Автореферат канд. диссертации, К., 1959, стор. 9.

[17] Г. Ф. Шило, зазнач. праця, стор. 102.

[18] За матеріалами АУМ; Г. К. Голоскевич, зазнач. праця, стор. 123.

[19] Б. А. Шарпило, Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины). Автореферат канд. диссертации, К., 1960, стор. 17.

розрізнення тут ненаголошених /о/ та /у/. Такого ж походження, напевне, ці форми, засвідчені Діалектологічним атласом білоруської мови в говірках Берестейщини (*вйшн'уйу*) [20]. Певну роль в утворенні цих форм відіграв своїм впливом кінцевий [у].

Форми з ненаголошеним закінченням **-ійу** (*долóн'ійу, кринйц'ійу*), що поширені в говірках Берестейщини [21] і зрідка фіксуються в подільських і полтавських говірках, слід розглядати, очевидно, як наслідок аналогії до інших форм з флексійним [і] (дав., місц. одн., наз. мн.).

Форми з ненаголошеним закінченням **-'ийу** (*долó-н'ийу, Гáл'ийу*), записані в слобожанських говірках [22], слід, імовірно, розглядати як варіант секундарних форм на **-'ійу;** можливо також, що це наслідок фонемного нерозрізнення ненаголошених /е/ та /и/, а м'якість [л] є своєрідним виявом місцевого середнього [л]; уважати їх наслідком впливу кінцевого [у] нема належних підстав [23].

Форми на **-айу** (*зимлáйу, в'іўцáйу, душáйу, мижáйу*), зафіксовані в говірках Сокальщини і в говірках західних районів південної Волині [24], вправжають фонетичний перехід [е] в [а] [25] і морфологічної особливості відповідних говірок не становлять.

А втім говори української мови, зокрема говірки Холмщини, засвідчили факти протилежної аналогії — іменники з м'якими приголосними основи в формі ор. відм. одн. впливають на іменники з твердими приголосними основи (*комор'ейу, гор'ейу, боронейу*) [26]. Випадки аналогії іменників з основами на твердий приголосний до іменників з основами на м'який приголосний (*вой-н'éй*) спостережено в деяких говірках російської мови [27],

---

[20] Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, карта № 72.

[21] Там же.

[22] Б. А. Шарпило, Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок, «Діалектологічний бюлетень», вип. VII, К., 1960, стор. 12.

[23] Там же.

[24] Г. Ф. Шило, зазнач. праця, стор. 102.

[25] В. Ф. Покальчук, Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості, «Наукові записки Луцького ДПІ ім. Л. Українки», т. IV, вип. 2, Луцьк, 1956, стор. 86.

[26] В. Шимановский, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, стор. 84.

[27] С. П. Обнорский, Именное склонение в современном русском языке, вып. I, Л., 1927, стор. 283.

однак загалом вирівняння флексій ор. відм. у говорах східнослов'янських мов, у тому числі української, відбувалося за зразком іменників з твердими приголосними основи.

У багатьох говірках північного і південно-східного наріччя української мови іменники I відміни в ор. відм. одн. набувають закінчення **-ой, -ей:** деякі говірки Холмщини [28], *ногóй, рукóй, земл'óй, кри^{i}н'іцай* (деякі східнополіські говірки) [29], *хáтойу — хáтой, ж'інкойу — ж'інкой, землéйу — зе^{и}мл'óйу — земл'óй, душéйу — душóйу — душéй — душóй* (степові говірки) [30], *ж'інкойу — ж'інкой, дóл'ойу — дóл'ой, грýшойу — грýшой* (південнополіські говірки Миколаївщини) [31].

За свідченням карт I тома АУМ, закінчення **-ой** (*головóй, ногóй, рúбой, дорóгой, земл'óй, долóн'ой, душóй*) зустрічається в північній частині східнополіських говірок, зрідка також у середньополіських, мабуть, не без впливу говорів білоруської мови.

Поширені форми на **-ой** поряд з формами на **-ойу** в слобожанських говірках, зрідка також у говірках Полтавщини, дослідники пояснюють впливом російської мови [32].

Закінчення **-ей** (*кринúцей, долóн'ей*) зрідка фіксується на крайній півночі середнього і східного Полісся, а також у говірках Берестейщини, очевидно, під впливом білоруської мови [33].

Форми на **-ой, -ей** утворилися шляхом фонетичної редукції кінцевого звука [у]. У східнополіських говірках вони появилися, мабуть, ще й під впливом відповідних форм російської мови. Очевидно, наявність їх завдячується впливові російської мови і в інших південно-східних говорах української мови, бо ж, як відомо, для пам'яток української мови XIV—XVII ст. форми на **-ой,**

---

[28] В. Шимановский, зазнач. праця, стор. 84.

[29] Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, стор. 79.

[30] Там же.

[31] Г. Ф. Пелих, Прибугские говоры Первомайского района Николаевской области. Автореферат канд. диссертации, К., 1962, стор. 9.

[32] Б. А. Шарпило, Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины), стор. 17; В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор. 123.

[33] Див.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, карта № 72.

-ей не характерні. Наведені дослідниками приклади з записів XVII, XIX і XX ст. переконують, що й у цей час єдиними нормативними для мови Східної України були форми на **-ою, -ею** [34].

Слід відзначити, що на ранньому етапі розвитку нової української літературної мови форми на **-ой, -ей** нерідко вживалися в мові художньої літератури і фольклору; щоправда, вони застосовувались переважно в потребах ритму і скорочення складів у вірші: «Всі за свого богів молили, Щоб власною своєй *рукой* Ізміг врага в яєчню зм'яти»; «...Нехай живе в своїй господі, А щоб в Латію ні *ногой*»; «*Соломой* їх обволікають...»; «Еней *побідой* утішався...» (Котляревський); «Не дай знущатися лукавим І над твоєю вічно-*славой* Й над нами, простими людьми!» (Шевченко); «Мені з *жінкой* не возиться» (нар. пісня); «Пливе з тебе [Кармелюка] кривавиця Як вода *річенькой*» (нар. пісня); «Іде Сава дорогою, кінь ся спотикає, А він коня *нагаєчкой* — нехай поступає» (нар. пісня); «Як над *пашней* хурчать ціпи, Так ісполинські дрючини Мозчили голови і спини...»; «Венера часто докучала Зевесу самою *бриднеї*...»; «Хто жар, хто губку з сірниками, Хто з *головней,* хто з фітилями Погибель мчали кораблям»; «Йому, бач, сонному верзлося... Буцім з *Лависей* обнімався...»; «Сама з *царицей* горювала...» (Котляревський); «Дивиться панство, дивиться панство, Що ж то такого повстало, Що за *границей,* за цісарською Багацько ляхів пропало» (нар. пісня); «Шумлять верби, що над тою *криницей* ростуть» (нар. пісня).

Форми на **-ой, -ей,** наявні в українській мові, зокрема в творах І. П. Котляревського, О. О. Потебня розглядав як поетичну довільність, зазначаючи, що вони не властиві звичайній мові [35].

З дальшим розвитком нової української літературної мови такі форми зникають, на сучасному етапі вони нормативною граматикою не допускаються і практично не вживаються.

У багатьох південно-західних говорах іменники І відміни в ор. відм. одн. закінчуються на **-оў, -еў:** *іглóў, дорóгоў, пилóў, свáд'боў, чел'едúноў, стріхоў, рукóў, драбúн*-

[34] В. С. Ващенко, зазнач. праця, стор. 123—126.

[35] А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, «Филологические записки», вып. II, Воронеж, 1870, стор. 34.

ноў, ногóў, д'íўкоў, водоў, бабоў, лопаткоў, ґаздоў, пшени́цеў, ди́неў, ґазди́неў, ву́лицеў, платнéў, землéў, пáлицеў, гру́шеў, поли́цеў, колóдицеў, гу́неў, душéў, цари́цеў, хи́жеў (закарпатські говірки) [36], *водоў, головоў* (говірки галицьких лемків) [37], *рукóў, дурóгоў, нугóў, жíнкоў, душ'éў, зімлéў, свінéў* (надсянські говірки) [38], *свитоў, гункоў, свинеў* (говірки долівські) [39], *халу́поў, хáтоў, коби́лоў, травóў, водóў, господи́неў* (говірки батюків) [40], *рукóў, душéў* (гуцульські говірки) [41], *с'íркоў, рукóў, нугóў, вíхоў, брáмоў, ры́боў, слáвоў, пáўкоў, лáўкоў, дóлеў, мижéў, зимлéў, женти́цеў, ди́неў, ву́лицеў* (говірки західної Дрогобиччини) [42], *крáйкоў, кочергóў, дорóгоў, коби́лоў, гóлкоў, водóў, гли́ноў, лóткоў, бáбоў, ґáздоў, бл'áхоў, хáтоў, коц'убóў, ри́боў, дочкóў, лопáткоў, сáпоў, поли́чкоў, стéшкоў, ногóў, мáмоў, б'ідóў, доли́ноў, грéчкоў, ф'íроў, гор'íўкоў, махóркоў, солóмоў, пáроў, рукóў, пáс'íкоў, ву́лицеў, пшини́цеў, мижéў, свинéў, зови́цеў, суни́цеў, чиᵉрепи́цеў, грéбл'еў* (говірки Тернопільщини) [43], а також у північно-західних: *днинов* (деякі говірки Холмщини) [44].

У говорах з фонемним нерозрізненням ненаголошених /е/ та /и/ флексії цих форм мають структуру **-иў (-иᵉў)**: *тéрницию, ґазди́ниў, жмéниў* (закарпатські говірки) [45], *пу́тниў, дóўбниў, Гáнниў, шáблиᵉў, нед'íлиᵉў, богорóдициᵉў* (говірки Тернопільщини) [46].

У надсянських говірках, де згідно з фонетичною закономірністю ненаголошений [е] переходить в [і], відповідні

---

[36] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938, стор. 211, 217, 222—223.

[37] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 7—8, 121.

[38] М. Пшепюрська, Надсянський говір, Варшава, 1938, стор. 38.

[39] І. Верхратський, Про говір долівський, Львів, 1900, стор. 66.

[40] І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 45.

[41] Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. І, К., 1926, стор. 49.

[42] Я. О. Пура, Говори західної Дрогобиччини, Львів, 1958, стор. 51.

[43] K. Dejna, зазнач. праця, стор. 94—95.

[44] В. Шимановский, зазнач. праця, стор. 84.

[45] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 222—223.

[46] K. Dejna, зазнач. праця, стор. 94—95.

закінчення мають структуру **-іў** (*зу своў пáн'іў, дóброў дóліў*) [47]. Ці форми можуть бути також наслідком аналогії до закритих складів з давніми **о, е,** адже для надсянських говірок поширення переходу **о, е** в [і] поза звичайні межі характерне (*дóхтір, гóнір, міч=меч*) [48].

У цих же говірках, внаслідок обниженої артикуляції наголошеного [е] після шиплячих, фіксуються форми типу *міжáў, душáў* [49].

Відповідні говіркові форми знайшли своє відображення і в творах художньої літератури: «...Під *полов* бандурка, в устах пісень много...»; «...З *пісеньков* із поля вертає дівчина...»; «Вкрилам тя чорнов *мраков*...»; «І щез *стрілов* в густій мраці...»; «Поза води, поза тихі З *славов* гаразд пробував...» (Шашкевич); «...Так і грудь землі Диха — двигаєсь *Силов* дивною, Оживущою» (Франко); «Що ти цев *руков* годен діяти?»; «А шос мені вже *дорогов* на душі потенькувало»; «Як дитина за *мамов* — так заплакала»; «Ліс їм наповідає, а вони слозу за *слозов* просікают» (Стефаник); «Ой прийшов же пан Каньовський, Зо всіма вітався, З молодою *Бондарівнов* Та й поцілувався» (нар. пісня); «Чоловік ї на Вкраїні у війні загинув Та й покинув Оленочку навік *сиротинов*» (нар. пісня); «Зачело за *Чорногоров* сонце западати...» (нар. пісня); «Ци зоря ранком *землев* ся розплила?»; «...Чи сумна осінь в мраках *бурев* свисне...»; «...хмарилося *тучев* по всім небі...» (Шашкевич); «Розмітує людськов *працев*...» (Франко); «Тіло *землев* пахне...»; «Йдіть цев *вулицев* у долину...»; «...та бахне *кулев* у него...» (Стефаник); «Гой, учув се чісарочок на свої столиці, Посилає ровту війська та й за *Кобилицев*» (нар. пісня).

У процесі розвитку української літературної мови в Галичині довгий час у літературних напрямках і жанрах, які орієнтувалися на місцеву розмовну мову широких селянських мас, форми на **-оў, -еў** уважалися нормативними [50].

Закінчення іменників з твердими приголосними основи **-оў** можуть мати іменники з основою на стверділі або

---

[47] М. Пшепюрська, зазнач. праця, стор. 39.
[48] Там же, стор. 17.
[49] Там же, стор. 39.
[50] М. А. Жовтобрюх, Мова української преси, К., 1963, стор. 92, 145, 158.

м'які приголосні основи: *душóў, грýшоў, хúжоў, земл'óў, ґаздúн'оў, дын'оў, теслúц'оў, компáніоў, к'ернúц'оў* (закарпатські говірки) [51], *душóў* (гуцульські говірки) [52], *полúц'оў, шúйоў, кóл'йоў* (говірки Тернопільщини) [53], *дúн'оў, земл'óў* (говірки західної Дрогобиччини) [54].

Форми на **-оў**, **-еў**, як уважає більшість дослідників, постали внаслідок відпадіння звука [й] між голосними і часткової редукції кінцевого [у]. Зокрема, такої думки про походження цих форм був О. О. Потебня [55].

Відпадіння інтервокального [й] взагалі характерне для української мови, для південно-західних говорів зокрема. Адже в карпатських говірках відомі структури *зáац, моá, своá, твоá, знáу, знáут, máу, máут, чýу, чýут, купýу, купýут;* внаслідок утрати інтервокального [й] і стягнення постали також характерні для південно-західних говорів займенникові форми *мéйі, твéйі, свéйі,* поширені в південно-східних говорах дієслівні утворення *співá, зна, підіймá,* нормативні скорочені форми прикметників *дóбра, дóбре* тощо [56]. Тому утворення форм ор. відм. на **-оў**, **-еў** внаслідок відпадіння [й] між голосними і редукції кінцевого [у] видається достовірним.

У такий спосіб дослідники пояснюють появу аналогічних форм ор. відм. в інших слов'янських мовах: у сербській, де форми типу *водовь* засвідчуються в найдавніших пам'ятках [57], у чеській [58], також у деяких говорах російської мови [59].

Форми на **-оў**, **-еў**, що охоплюють велику групу говорів, становлять, очевидно, специфіку українських діалектів, хоч і характерні вони для сусідніх слов'янських мов (чеської, словацької). Вплив сусідніх мов міг

---

[51] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 223.
[52] Б. Кобилянський, зазнач. праця, стор. 49.
[53] К. Dejna, зазнач. праця, стор. 94.
[54] Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 51.
[55] А. Потебня, зазнач. праця, стор. 55.
[56] Див.: I. Ziłyński, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Kraków, 1932, стор. 156.
[57] Р. Брандт, Краткая фонетика и морфология сербского языка, М., 1912, стор. 21—22.
[58] Ф. Травничек, Грамматика чешского литературного языка, ч. I, М., 1950, стор. 330—331.
[59] С. П. Обнорский, зазнач. праця, стор. 288.

сприяти утворенню таких форм у крайніх південно-західних говорах української мови, проте трактування деякими мовознавцями появи цих форм тільки внаслідок впливу чеської, словацької, польської і навіть сербохорватської мов [60] уважати переконливим нема підстав. Очевидно, відповідні процеси для говорів сусідніх споріднених мов були спільними.

Цей факт, що форми на **-оў**, **-еў** зустрічаються в пам'ятках української мови на території відповідних говорів досить пізно (XVII ст.) [61], не дає підстав твердити про їх іншомовне походження. Причину пізнього засвідчення їх у пам'ятках С. П. Бевзенко пояснює відсутністю належної кількості давніх пам'яток на відповідній території та дією орфографічних традицій, внаслідок яких вузькодіалектні форми могли не потрапити в писемну мову [62].

А втім, як справедливо зазначає Я. О. Пура, наявність цих форм у давніх записах на відповідній території народних пісень (колядок, щедрівок тощо), що зберігають найбільше архаїчних особливостей, може бути свідченням відносно давнього їх утворення [63].

Узагалі ж, як свідчать пам'ятки старосербської мови з XII ст. [64] і деякі пам'ятки давньої російської мови з XV—XVI ст. [65], аналогічне явище в слов'янських мовах досить давнє.

Очевидно, шляхом контамінації форм на **-оў** і **-ойу** постали засвідчені в говірках Івано-Франківщини, Тернопільщини і Львівщини форми на **-ойоў**, **-ейоў** та **-оў йоў** (*рукóйоў*, *душóйоў*, *головóўйоў*, *рукóўйоў* [66],

---

[60] М. Грунський та П. Ковальов, зазнач. праця, стор. 100; W. Vondrak, Vergleichende slavische Grammatik, т. II, Göttingen, 1908, стор. 36.

[61] С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 58—59.

[62] С. П. Бевзенко, зазнач. праця, стор. 59—60.

[63] Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 52.

[64] С. Новакович, Грамматика сербского языка, СПб., 1890, стор. 49.

[65] А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, М., 1907, стор. 123.

[66] E. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів, 1880, стор. 123.

водóйоў, зиᵉмлéйоў[67], *рукóйоў* і *рукóўйоў, косóйоў* і *косóўйоў*) [68].

Цілком природно, що ці контаміновані утворення зустрічаються переважно в говірках, які розмежовують ареали з формами на **-ойу, -ейу** і **-оў, -еў**.

У говірках Тернопільщини дослідники зафіксували форми ор. відм. одн. від іменників І відміни на **-о (-'о)** і **-ойо** (*м'ітлó, п'іт свойó хáто, пýтн'о, горóйо, зо смитáнойо, с тóйо д'íўчинойо, м'ітлóйо, верéтойо, лóшкойо, шчíткойо, дорóгойо, конóўкойо*) [69].

Форми на **-о,** очевидно, результат дальшого скорочення форм на **-оў**, втрати кінцевого -ў. Що ж до форм на **-ойо,** то їх слід, мабуть, розглядати як результат контамінації форм на **-о** з формами на **-ойу.** Можливо, що певну роль тут відіграло гіперичне відштовхування від укання, характерного для сусідніх подільських говірок.

У південно-західних говорах, головним чином у говірках крайнього заходу, частково також у північно-західних, в ор. відм. одн. іменників І відміни виступає закінчення **-ом̀:** *головом, рибом, водом, гором, кобылом, дорогом, стороном, жоном* (говірки галицьких лемків) [70], *газдом, слугом, гóром, íглом, лáўком, корóвом, крайíном, руком, рыбом, солонином, водом, кочергом, женом, ямом* (закарпатські говірки) [71], *д'íўком, сістрóм, мóвом, дурóгом, вóйном* (надсянські говірки) [72], *дорогом, рибом* (долівські говірки) [73], *водом, дорогом* (деякі батюківські говірки) [74], *дорогом, руком, ногом* (деякі говірки Холмщини) [75], *рукóм сиᵉстрóм* (деякі говірки західної Дрогобиччини) [76], *лопáтком, дорóгом, л'íром, мáмом, шч'íтком, глúном, хустúном, ф'íром, пйиᵉтóм, бýлком, хýстком, горóм, м'ітлóм, Ксéн'ком, машúном, солóмом,*

---

[67] Г. Ф. Шило, зазнач. праця, стор. 100.

[68] Д. Г. Бандрівський, Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960, стор. 56.

[69] К. Dejna, зазнач. праця, стор. 93.

[70] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 7—8, 120—121.

[71] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 211, 217, 223.

[72] М. Пшепюрська, зазнач. праця, стор. 38.

[73] І. Верхратський, Про говір долівський, стор. 66.

[74] І. Верхратський, Говір батюків, стор. 45.

[75] В. Шимановский, зазнач. праця, стор. 84.

[75] Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 52.

капу́стом, ха́том, жі́нком, муро́ванком, моги́лом, мо́вом, торби́ном, коро́вом, робо́том, доли́ном, д'і́ўчином, дочко́м, пого́дом, р'іко́м, суки́ᵉром, стр'і́хом, драби́ном, по́душком, бл'а́хом, це́рквом (говірки Тернопільщини) [77].

Для говорів, у яких ор. відм. одн. іменників жін. роду має флексію **-ом,** у більшості характерне вирівняння форм іменників на стверділі і м'які приголосні основи з формами іменників на твердий приголосний основи: *душом, пшениц'ом, ратиц'ом, ґаздин'ом* (говірки галицьких лемків) [78], *гран'іцом, душо́м, зе́мл'ом, ґазди́н'ом, ди́н'ом, пшен'іц'ом, пан'ом* (закарпатські говірки) [79], *земл'о́м* (деякі говірки західної Дрогобиччини) [80], *миᵉжо́м, пу́тн'ом, чирипи́ц'ом, зиᵉмл'о́м, ву́лиц'ом, пу́тн'ом* (говірки Тернопільщини) [81].

Однак форми на **-ем** (у ненаголошеній позиції внаслідок фонемного нерозрізнення /е/ та /и/ — **-им, -иᵉм**) у відповідних говорах засвідчуються: *ву́лицем, грани́цем, стиᵉрне́м, пу́тним, чиᵉрипи́циᵉм, ба́пциᵉм* (говірки Тернопільщини) [82], *миже́м, зимле́м, дуло́ним, роб'ітни́циᵉм* (говірки західної Львівщини) [83], *госпосем* (говірки Холмщини) [84].

Зафіксовані в надсянських говірках, у говірках західної Дрогобиччини форми на **-ум** (*го́лувум, зе́мл'ум, но́гум, фі́рум* [85], *сте́шкум, ба́бум, куб'і́тум*) [86] — явище фонетичне, наслідок фонемного нерозрізнення ненаголошених /о/ та /у/. Записана в надсянських говірках флексія **-ім** (*до́лім*) [87] становить фонетичний варіант закінчення **-ем.**

Форми на **-ом, -ем** утворилися, мабуть, внаслідок впливу іменників чол. і середн. родів II відміни. Такої думки про утворення цих форм був О. О. Шахматов [88]

---

[77] K. Dejna, зазнач. праця, стор. 95; Г. Ф. Шило, зазнач. праця, стор. 100.

[78] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 8, 120.

[79] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 223.

[80] Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 52.

[81] K. Dejna, зазнач. праця, стор. 38.

[82] Там же, стор. 95.

[83] Г. Ф. Шило, зазнач. праця, стор. 103.

[84] В. Шимановский, зазнач. праця, стор. 84.

[85] М. Пшепюрська, зазнач. праця, стор. 38.

[86] Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 52.

[87] М. Пшепюрська, зазнач. праця, стор. 38.

[88] О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, К., 1924, стор. 75.

на відміну від тверджень, що форми на **-ом** давніші від форм на **-оў** і що другі розвинулись з перших [89]. Можна допускати, що спочатку впливу іменників чол. роду II відміни зазнали іменники I відміни чол. роду. Підтвердженням цієї думки служать дані деяких говірок, у яких закінчення **-ом** мають іменники I відміни тільки чол. роду (*газдом, судц'ом* — деякі закарпатські говірки [90], *дрýжбом, музúком, сéндз'ом* — деякі наддністрянські говірки [91], *дрýжбом, сéндз'ом, гáздом* — деякі говірки західної Дрогобиччини) [92]. Полегшувався такий вплив поширенням у сусідніх говорах форм на **-оў**, **-еў**, близьких за звучанням до форм на **-ом, -ем.**

Оскільки в давніх пам'ятках форми на **-ом, -ем** не засвідчуються, а в ряді говірок вони заступають раніші форми на **-оў**, **-еў** [93], можна судити про відносно пізнє їх походження.

Щодо говірок, сусідніх з говорами польської і словацької мов, які мають форми на **-ом,** то тут не виключається міжмовний взаємовплив. Наявність форм на **-ом, -ем** у глибині українського мовного ареалу (на Тернопільщині) може свідчити про спільність чи подібність процесів у сусідніх споріднених мовах, хоч і тут вплив польської мови (говірок польських колоністів) не виключений.

І. Панькевич допускає, що закінчення **-ом** є рефлексом форм на **-Q;** такі форми наявні в польських говорах на межі з українськими лемківськими [94]. Однак дослідники відзначають, що й у говорах польської мови форми на **-ом** могли постати за аналогією до форм на **-ем** іменників чол. і середн. родів, бо форми іменників жін. роду на **-ом** бувають і в тих польських говірках, які в інших позиціях давнє **о** зберігають [95].

---

[89] F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, I, Wien, 1879, стор. 434.

[90] С. П. Бевзенко, зазнач. праця, стор. 60.

[91] J. Janów, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Lwów, 1926, стор. 69.

[92] Я. О. Пура, зазнач. праця, стор. 53.

[93] Й. Шемлей, Орудний однини жіночих іменників в українських говорах, «Рідна мова», 1933, ч. 4, стор. 129—130.

[94] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 217.

[95] S. Urbańczyk, Zarys dialektologji polskiej, Warszawa, 1962, стор. 45.

Внаслідок взаємовпливів між говірками, у яких виступають форми на **-оў**, і тими, для яких у відповідних формах характерне закінчення **-ом**, на Тернопільщині засвідчуються контаміновані форми **-оўм**: *мижóўм, рукóўм, дорóгоўм* [96].

У деяких південно-західних говорах за аналогією до секундарних форм в іменниках колишніх **а**-основ закінчення **-оў, -еў, -оўл'оў, -ом, -йом, -ійом, -ийом** одержують також іменники колишніх **ъv**-основ: *цéрквоў, цéрквеў, цéркоўл'оў, корогóўл'оў, цéрквом, моркóўйом, кріквіом, церквийом* (закарпатські говірки) [97], *кріквйом, церквійом, коругвійом, дратвійом* (говірки галицьких лемків) [98], *цéрковйоў, крóкоўйоў* (говірки Підбузького району на Львівщині) [99], *цéрквоў, брúтвоў* (говірки Тернопільщини) [100].

У закарпатських говірках на пограниччі із словацькими говорами в ор. відм. одн. іменників I відміни виступає закінчення **-у** (*шúйу з іглý, за том зéмл'у, дúн'у*) [101], що є, безперечно, наслідком впливу словацьких говірок. Ці форми засвідчуються також в іменниках колишніх **ъv**-основ (*с церкву*) [102]. У словацькій мові, як і в чеській, відповідні форми виникли внаслідок стягнення **-ojQ>-Q**, з чого потім постало **-у**.

Орудний відмінок однини іменників I відміни в літературній мові має загалом усталені форми, що відповідають формам цього відмінка **а-, ja**-основ у давньоруській мові.

Говори української мови відзначаються різноманітністю форм цього відмінка, що зумовлена своєрідними фонетичними процесами, аналогійним чинником та іншомовними впливами. Частина цих ненормативних форм відображена в текстах художньої літератури періоду становлення нової української літературної мови, а також у пізніший час авторами, що відбивають говіркові особливості тієї чи іншої мовної території.

---

[96] К. Dejna, зазнач. праця, стор. 96.
[97] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 231.
[98] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 122—123.
[99] Д. Г. Бандрівський, зазнач. праця, стор. 56.
[100] К. Dejna, зазнач. праця, стор. 94—95.
[101] І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 218, 223.
[102] Там же, стор. 231.

ТВОРИТЕЛЬНЫЙ ПАДЕЖ ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ I СКЛОНЕНИЯ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Существительные **a-, ja**-основ в современном украинском литературном языке в творительном падеже единственного числа имеют соответствующие древним формы на **-ою, -ею.** В говорах наблюдается много других форм, обусловленных своеобразными фонетическими процессами, действием аналогии и иноязычным влиянием. Некоторые из этих форм нашли свое отражение в языке художественной литературы.

В. П. Логвин

МОРФОЛОГІЧНА СИСТЕМА ГОВІРОК НИЖНЬОЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ

У морфологічній системі говірок нижньої правобережної Наддністрянщини, що поширені в Білгород-Дністровському районі, Одеської області (села Монаші, Ройлянка, Стара Царичанка і Черкеси) [1], є, звичайно, багато спільного з морфологічною системою української національної мови. Однак у цих говірках виявляються і деякі специфічні особливості, розгляд яких становить завдання статті.

Рід низки іменників у досліджуваних говірках розходиться з літературною нормою. У деяких випадках щодо цього спостерігається хитання: один і той же іменник може бути і чол. і жін. роду або ж не мати ознак того чи іншого роду, властивого літературній мові. До першої групи належать такі, наприклад, слова: **жал'** [2] — *се́рц'у жа́л'і заўдайе́ш* і *жал' мине́ обгорну́ў* (М.); **у́л'ій//у́л'ійа** «вулик» — *у́л'ійа одна́* і *у́л'ій вели́кий* (М.); **ги́кта́ра//гикта́р** — *зимл'і одна́ гикта́ра* (М.); **зали́ва//зали́ў** — *зали́ва була́ харо́ша* (М.); **мужд'ій//мужд'ійа́** «вулик» — *ма́йе мужд'ійу́ бдж̑ол* (Р.).

Хитання щодо роду помітне і в таких іменниках, як *калоша, стуло, плаття: прийшо́ў у одно́му кало́шов'і* (М.); *сту́л'а харо́ша була́ коли́с'* (Ч.); *ни гла́д'ана пла́т'а, а ти йійі над'і́ла* (М.); *пла́т'у покажи́* (Ч.).

Нерідко в говірці с. Черкес, особливо в мовленні людей старшого віку, хитання щодо роду засвідчують іменник *комбайн, кілометр, велосипед, грязь: одна́ комба́йна п'ішла́ на степ, а дру́га си́лно дирча́ла; комба́йнуйу ко́с'ат два плиме́ники; с'ій мине́ ў бол'шо́й граз'; л'ісипе́та нова́; там одна́ к'ило́митра.*

[1] Назви населених пунктів наводяться скорочено: М. — Монаші, Р. — Ройлянка, Ст. Ц. — Стара Царичанка, Ч. — Черкеси.

[2] Ілюстрації передаються спрощеною транскрипцією.

Другу групу становлять такі іменники, як *л'ітра, Адéс (Одéс), мéтра, мотоцикл'éта, пом'ідóра, в'імн'а, пóлумн'а.* Наприклад: *л'ітра вилúка дýжи, однá мéтра матéр'ійі, однóйі мéтри* (Р.); *мотоцикл'éта пойíхала* (Р., Ст. Ц.); *йíдна́ помидóр'а харóша* (Р., Ч.); *із запални́чки вúлит'іў пóлумн'а* (Р.); *в'імн'а набр'áкла* (Р.).

Назва *Одеса* послідовно (особливо в мовленні старшого і середнього поколінь) уживається як іменник чол. роду: *прийíхаў з Одéсу; пув'іс прáмо ў Адéс* (Ч.); *Адéсом йíхали, харóший Адéс* (Ст. Ц.).

Род. відм. одн. іменників I відміни в правобережних нижньонаддністрянських говірках здебільшого нічим не відрізняється від літературної норми. Однак зрідка в іменниках з основою на м'який або шиплячий приголосний виступає закінчення **-и** (у мовленні старших людей): *до зимлú* (Ст. Ц., Р.); *гру́ши, межú, в'ін вúт'агнуў с кишéни* (Р.).

Ці форми, що зустрічаються також в інших говорах південно-західної діалектної групи [3], зберігаються, очевидно, завдяки впливу форм твердої групи іменників (типу *сестрá*).

Деякі іменники I відміни з м'якою основою і основами на шиплячий у дав. і місц. відм. одн. у досліджуваних говірках зрідка можуть мати давнє фонетично змінене закінчення **-и:** *на зимлú* (Ст. Ц., Р.); *на мижú* (Ч.); *спідни́ци* (Р.).

Таке закінчення, як відомо, характерне для багатьох південно-західних говорів. Наявність **-и** в формах дав. і місц. відм. одн. іменників з основою на м'який і шиплячий приголосний у говірках нижньої правобережної Наддністрянщини слід, очевидно, пояснити як відбиття давніх форм, властивих м'якому варіанту іменників жін. роду на **-а.**

Як і в багатьох південно-західних говорах, форми ор. відм. одн. іменників з основою на м'який і шиплячий у досліджуваних говірках зазнали впливу відповідних форм твердого відмінювання. Слід завважити, що кінцевий м'який приголосний основи перед закінчен-

---

[3] Див.: Л. П. Бова (Ковальчук), Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту, зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 108.

ням залишається, як правило, м'яким (*зимл'о́йу, доло́н'уйу,* хоча поряд *зоро́йу, бу́руйу,* — М., Ч.; *кирни́цуйу, в'іўцо́йу, ву́лицуйу* — Р.).

У ряді випадків ор. відм. одн. має закінчення **-ой:** *гла́дим до́ской, к'іс'ійо́й* (Р.); *м'іша́йут ло́шкой* (Ст. Ц.); *з одно́йу фел'дшаркой* (Ч.).

У говірці с. Ройлянки іменники чол. роду на **-а** (типу *Ваня, Стьопа, дядя, Петя, Вася, Боря, Пава*) закінчуються в ор. відм. на **-ом:** *п'ішли́ с Гри́шом, ба́ба з Бо́р'ком, с Пе́т'ом ійздили.*

Наявність цих форм у багатьох говорах південно-західної діалектної групи може свідчити про генетичний зв'язок з ними досліджуваної говірки.

У науковій літературі ще нема єдиної думки щодо виникнення форм на **-ом.** Деякі дослідники вважають, що ці форми в говірках є дуже давніми і що з них могли постати такі форми, як *руко́ў, ного́ў.* Інші, навпаки, твердять, що форми на **-ом** новіші і могли виникнути за аналогією до відповідних форм іменників II відміни. Так міркує, зокрема, О. Шахматов [4].

У зв'язку з розглядом даних говірки с. Ройлянки слід прнєднатися до цієї думки.

Щодо говорів, де поширені як форми типу *руко́м,* так і форми типу *д'а́д'ом,* то тут, очевидно, спочатку появилися форми другого типу, а пізніше за аналогією до них могли з'явитися форми першого типу.

Форми род. відм. мн. в досліджуваних говірках досить розмаїті. Тут можуть виступати форми з нульовим закінченням: *ру́к, ні́х* (Ст. Ц.); *сл'оз* (Р.). Однак спостерігається також сильна тенденція до уніфікації з формами род. відм. мн. іменників II відміни чол. роду: *сл'о́зіў, м'ігда́л'іў* (Р.); *ро́з'іў* (М.); *ма́ш'іў* (Ч.); *ка́ск'іў, га́зет'іў* (Ст. Ц.). Як видно, у правобережних нижньонаддністрянських говірках форми з закінченням **-іў** відомі значно ширше, ніж у літературній мові.

Як і в деяких інших говорах української мови [5], у досліджуваних говірках дуже поширені форми з закінченням **-ей:** *ро́зе́й, кри́с'ей* (М.); *сл'озе́й, мухе́й* (Ч.); *сове́й* (Ст. Ц.). Подібні форми часто зустрічаються в письмо-

[4] Див.: О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови, К., 1922, стор. 75.

[5] Див.: Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, стор. 122.

вих працях учнів 3—7-их класів (випадки типу *рукéй, ногéй* зустрічаються частіше, ніж *рук, ніг*).

У говірці с. Ройлянки зустрічається форма род. відм. мн. на **-ий:** *свинúй.* Очевидно, ця форма виникла за аналогією до *д'ітúй, гостúй,* нерідко вживаних у говірці.

Форма знах. відм. мн. назв свійських тварин (рідше назв осіб) збігається з формою наз. відм., тобто тут немає формального розрізнення між категорією живих істот і неживих предметів: *воні́ йід'а́т' жа́би; наш ко́тик лови́ў і кри́си і ми́ш'і* (М.); *поба́чиў со́ви, в'ін го́ни коро́ви* (Р.); *вони ўз'а́ли ж'інкú тут і пуйíхали* (Ч.); *побачили свикру́хи свойí і га́йда* (Ст. Ц.).

За характером відмінкових закінчень II відміна іменників має значно більше локальних особливостей, ніж I відміна.

Род. відм. одн. поряд із закінченням, характерним для літературної мови, може мати й інші закінчення. Так, іменники — назви речовин, матеріалу, збірних і абстрактних понять, явищ природи та ін. мають паралельні форми на **-у** і на **-а:** *сна* (Ст. Ц., М., Р.); *тро́хи си́ра во́з'му* (Ст. Ц., М.); *дл'а стру́мента, нима́ го́лода* (М.); *край св'іта, лу́га* (Р.); *нима́ к'ілогра́му, ме́тру, Л'во́ву* (Р.).

У говірці с. Ройлянки зустрічається форма род. відм. іменника *поле* з флексією **-у:** *прийíхали с пол'у, край по́л'у.* Можливо, що ця форма виникла за морфологічною аналогією до *жа́л'у, кра́йу, по́п'ілу.*

Як і в деяких інших говорах української мови, іменники II відміни з основою на м'який або шиплячий завдяки впливу іменників з твердою основою набули закінчення **-ов'і,** в основному втративши закінчення **-ев'і:** *кон'о́в'і* (М.); *сило́в'і* (Ч., Ст. Ц.); *това́ришов'і* (Ч.); *ка́ждому д'ілов'і йе коне́ц'* (Ст. Ц.).

У говірці ж с. Ройлянки послідовно в усіх випадках уживається закінчення **-ови:** *хло́пчикови, кон'о́ви, жин'ухо́ви.* Форми на **-ови** поширені, як відомо, переважно в південно-західних діалектах [6].

[6] Див.: І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 42, 43, 78; К. В. Голоскевич, Описание говора с. Бодачёвки (Колодиевки), Ушицкого у., Подольской губернии, «Известия Отделения русского языка и словесности АН», т. XIV, кн. 4, СПб., 1900, стор. 121, 124; Н. Дурново, Хрестоматия по малорусской диалектологии, М., 1913, стор. 34, 39, 40, 42, 45, 46, 49.

Наявність їх у говірці с. Ройлянки свідчить про її генетичні зв'язки з цими діалектами.

Знах. відм. іменників чол. роду — назв неживих предметів частіше, ніж у літературній мові, має форму род. відм.: *уз'а́ла л'іворве́ра* (Ст. Ц.). Форму род. відм. зберігають також іменники на означення збірності: *вона́ хл'іба пичé* (Ч.); *бу́ду пикта́ хл'іба, бу́ду хро́ну копа́т* (Р.).

Ці форми можна вважати за архаїчні.

Подібно до форм дав. відм. одн. іменників II відміни або до форм ор. відм. одн. іменників жін. роду I відміни в досліджуваних говірках форми ор. відм. одн. іменників II відміни чол. (частково середн.) роду з основою на м'який і шиплячий приголосний зазнали впливу відповідних форм з твердою основою, діставши закінчення **-ом:** *кон'о́м* (М.); *по́л'ом* (М., Ст. Ц.); *се́рц'ом* (Ст. Ц., Ч.); *кло́чом* (Р.); *мо́р'ом* (Ст. Ц.). Проте деякі іменники середн. роду можуть мати паралельні форми на **-ем (-им):** *по́лим, се́рцеᵘм* (Ч., Ст. Ц.); *кушче́м, ка́минем* (М.). У говірці ж с. Ройлянки іменники середн. роду повністю вирівняли свої відмінкові форми за зразком іменників твердої основи.

Як і в сучасній літературній мові, у досліджуваних говірках місц. відм. одн. іменників II відміни зберігає закінчення **-ов'і, -у** та **-і,** причому **-ов'і** послідовно виступає в випадках з основою на м'який та шиплячий.

Як і в ряді південно-західних говорів, закінчення **-ові** зустрічається не тільки в іменниках — назвах живих істот, а й у іменниках чол. й середн. роду, що означають неживі предмети: *у в'ідро́в'і* (Ст. Ц.); *при забо́йов'і, на л'одо́в'і, на глазо́в'і* (М.). В іменниках з основою на **г, к, х** ці приголосні можуть не чергуватися з **з, ц, с:** *у во́здух'і* (Р.); *у Питирбу́рг'і* (Ст. Ц.); *у фа́ртух'і* (Ч.).

У говірці ж с. Ройлянки іменники в місц. відм., як і у дав., закінчуються на **-ови:** *у с'іл'ма́гови, у гн'іздо́ви, на си́нови, у сте́пови, на де́ривови.* Нерідко тут же виступає закінчення **-и:** *у по́ли, на коні́, на конці́, на дні́.*

У наз. відм. мн. ряд іменників чол. і середн. роду має паралельні форми на **-и (-і)** і на **-а,** причому форми на **-а** поширеніші: *дохтара́* (М.), *сн'іга́* (Ст. Ц.), *в'ітра́ холо́дні* (Р.). Відповідно до літературного *вівса* в говірці с. Ройлянки зустрічається форма *оўс'і.* Значно

частіше форми на **-а** в досліджуваних говірках виступають тоді, коли іменник пов'язаний з числівниками *два, три, чотири: два чолов'іка* (Р., Ст. Ц.); *чити́р'і бра́та* (Ст. Ц.); *три дн'а́* (Ч.).

Відповідно до літературного *йа́йц'а* в говірці с. Ройлянки нерідко зустрічається форма *йа́йц'і*. Походження її пояснити важко; очевидно, вона зумовлена впливом двоїни — *дв'і йайц'і́*.

У род. відм. мн. іменники чол. і середн. роду виступають із закінченням **-іў**: *пи́с'м'іў* (Ч.); *в'ікн'іў, йаблук'іў* (Р.); *сло́в'іў, сил'а́ніў* (Ст. Ц.); *воро́тіў* (М.). Деякі іменники разом з тим можуть мати форму на **-ей**: *учитил'е́й* (М.), *сторожей* (Р.).

Знах. відм. мн. у досліджуваних говірках досить часто і послідовно зберігає давньоруську форму наз.—знах., особливо у назвах тварин: *нажини́й курча́та* (Р.); *гуду́й коти́; йа воли́ маў* (Ч.); *п'іймала горопц'і* (М.). Форма наз.—знах. у цих випадках частіше вживається, ніж паралельна форма род.—знах.

Дав. і місц. відм. мн. в основному зберігають закінчення літературної мови. Однак деякі іменники в говірці с. Ройлянки мають архаїчні закінчення **-ом, -ох**: *кон'ом, хло́пцом, на з'ат'о́х, у по́л'ох, у чо́бот'ох*. Аналогічні закінчення зустрічаються, як відомо, в багатьох південно-західних говорах [7].

Іменники III відміни в досліджуваних говірках — це група слів, яка зазнає руйнування не тільки в непрямих відмінках, а й у називному, приймаючи відповідні закінчення іменників I або II відміни. Слова типу *сіль, тінь, кров, мазь, пиль*, прийнявши закінчення **-а**, виступають як іменники I відміни: *со́л'а, китра́д'а, мида́л'а* (М.); *дай со́л'у, ски́нуў шине́л'у* (Ч.); *пи́л'у ви́труси* (Р.).

У досліджуваних говірках, як і в багатьох південно-західних говорах, іменники III відміни в род. відм. одн. мають закінчення **-и**, зрідка **-і**: *бага́то кровй, сме́рти нима́* (Ст. Ц., Р.); *ше́рсти* (Ч.); *ста́рости дожида́йу* (М.).

У всіх досліджуваних говірках ор. відм. одн. іменників III відміни майже послідовно вживається з закін-

[7] Див.: І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1912, стор. 7, 119—120; Є. Грицак, Говірка села Могильної, Гайсинського повіту на Поділлі, «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. XCIX, ч. I, Львів, 1930, стор. 332; Г. К. Голоскевич, зазнач. праця, стор. 121.

ченням іменників І відміни жін. роду: *кро́ўл'о́йу* (Р., М.); *ма́з'уйу, о́с'ін'уйу* (Р.); *сме́рт'уйу* (Ч.).

Род. відм. мн., крім форм на **-ей,** має паралелі на **-іў,** що з'явились внаслідок морфологічної аналогії до іменників ІІ відміни чол. роду: *т'іні̯ў* (Ч.); *сме́ртіў, мида́л'іў* (Ст. Ц.); *ма́зіў* (Р.). Закінчення **-іў** зустрічається і в інших говірках Одещини [8].

Відмінкові закінчення іменників IV відміни, особливо в формах однини, уніфікувались за зразком більшості слів **jo**-основи, чому сприяла спільність роду.

Так, іменники середн. роду типу *теля, курча* мають форму род. відм. одн., яка збігається з відповідною формою іменників середн. роду ІІ відміни: *нима́ йіднóго́ курча́* (Р.); *коро́ва биз тил'а́* (М.).

Форми дав. і місц. відм. одн. здебільшого не збігаються з відповідними формами в літературній мові: тут переважно вживається закінчення **-ов'і** (або **-ови** в говірці с. Ройлянки) і рідше — закінчення **-і, -у.**

Подекуди (Ч. і М.), крім форми, яка виникла за аналогією до ІІ відміни, можуть уживатися і суфіксальні форми: *порос'а́т'і, котин'а́т'і.*

Ор. відм. послідовно закінчується на **-ом,** тобто зберігає флексію іменників ІІ відміни. Паралельних форм, уживаних у літературній мові, тут не зустрічається навіть в усній мові учнів середньої школи.

В іменниках — назвах живих істот знах. відм. частіше зберігає архаїчну форму називного, ніж форму родового: *на ско̯ворд'і поп'ік качин'а́та* (Ст. Ц.); *курча́та ни загна́ла* (М.).

Місцеві риси виступають і в формах множинних іменників. Так, іменники типу *груди, кури, люди* поряд із загальновживаним закінченням **-и** можуть мати в наз. відм. також **-і:** *гру́д'і* (Ст. Ц., Р.); *л'у́д'і* (М., Ч.); *ку́р'і* (М.).

У род. відм. іменники цього типу мають паралельні форми: *конопе́л'* і *коно́пл'іў* (Р.); *гро́ший* і *гро́ш'іў* (М., Ч.); *вур'ít* і *вуро́тіў* (Р., Ч.); *двире́й* і *две́р'іў* (Ст. Ц.); *сан* і *са́ніў* (Р.).

---

[8] Див.: Й. О. Дзендзелівський, Українські говори Нижнього Подністров'я, т. І, Одеса, 1951, стор. 184 (машинопис); А. М. Мукан, Украинские придунайские говоры. Автореферат канд. диссертации, К., 1961, стор. 10—11.

У говірці с. Ройлянки, як і в деяких південно-західних говорах, можна зустріти наголошене закінчення **-ий:** *д'ітúй, грошúй* та ін.

Знах. відм. мн. іменників — назв людей і птахів частіше зберігає архаїчну форму наз.—знах.: *за чуж'і д'іти ни мóжу сказáти* (Ч.); *йа кýри ни дайý* (Р.); *гýси ни гудувáла* (Ст. Ц.).

Нерідко в говірці с. Ройлянки можна зустріти форму знах. відм., тотожну з формою род.: *йа скупáйу д'ітúй.*

Як і в багатьох інших говорах української мови, у досліджуваних говірках часто, хоч і неоднаковою мірою, зустрічаються давні форми двоїни типу *дв'і руц'і, дв'і мýс'і, три ноз'і, штúри в'ідр'і.* Найчастіше ці форми виступають у говірці с. Ройлянки.

Залишки двоїни вживаються в сполуці числівників *два, три, чотири* з іменниками чол. і жін. роду, трохи рідше — з іменниками середн. роду: *два сúна, три хáт'і* (М.); *дв'і куз'і, дв'і плáт'і, три гарб'і* (Р.); *дв'і йайц'і* (Ст. Ц., Р.); *дв'і к'іл'і* (Ст. Ц.).

На підставі всього сказаного про іменник слід підкреслити, що локальна особливість говірок відзначається виразною тенденцією до спрощення системи відмінювання іменників унаслідок дії граматичної аналогії.

За характером приголосного основи прикметники в досліджуваних говірках поділяються на дві групи: тверду і м'яку. Однак у говірці с. Ройлянки всі прикметники (як і відповідні займенники та числівники) закінчуються на твердий приголосний: *сúний, сúна, п'ізна, з'імний, крáйне,* також *трéтий, йíхний.* У говірках сіл Старої Царичанки, Монашів та Черкес поширене зворотне явище — прикметники твердої групи в род., дав. і місц. відм. мн. приймають флексію м'якої групи: *гáрн'іх, ц'íл'іх* (Ст. Ц.); *б'íл'іх, молод'ім* (Ч.).

У говірках сіл Старої Царичанки та Ройлянки зустрічається форма наз. відм. одн. прикметників без кінцевого **-й:** *мúли, чорнобрúви, крéпки, голóдни.*

У дав. і місц. відм. одн. прикметники жін. роду мають закінчення **-і:** *молоді д'íўчин'і* (Ч., Ст. Ц.); *у гл'íбóк'і кирнúц'і* (Р.).

Вищий ступінь прикметників твориться за допомогою суфіксів **-іш-** і широко вживаного **-ішч-:** *добр'íшчий, крупн'íшча* (Р.); *р'ідн'íшчий, шч'ідр'íшчий* (Ч.); *жирн'íшчий* (Ст. Ц.).

Вищий ступінь прикметників може передаватись додаванням до звичайного ступеня слів *си́лно, а́лиж* (*а́лий, а́ли, але́й*), *али́й ду́же.*

Найвищий ступінь прикметників у говірках сіл Черкес, Монашів і Старої Царичанки оформляється найчастіше префіксом **най-**. Префікс **пре-** вживається тут рідко. У говірці ж с. Ройлянки форм з префіксом **най-** майже немає, тут його заступає префікс **май-**, який додається як до звичайного, так і до вищого ступеня: *ма́йсолочий, ма́йстар'ішчий, ма́йнишчий, ма́йдоўгий.* Як відомо, префікс **май-** зустрічається в окремих південно-західних говорах [9].

На увагу заслуговують деякі особливості відмінювання займенників, передусім особових, зокрема 3-ї ос. У непрямих відмінках займенники *він, вона, воно, вони* після прийменників здебільшого не мають приставного **н**: *про йо́го бала́кали* (Ст. Ц.); *ко́ло йіх* (Ч.); *ни п'іде́ за йо́го* (М.).

Займенник *він* у непрямих відмінках у говірці с. Ройлянки має архаїчні форми без зміни **е>о** перед твердими приголосними: *у не́го, йа́кби йе́го найсти́.*

Як і в багатьох південно-західних говорах, дав. і місц. відм. займенника *вона* здебільшого збігаються з формою род. відм.: *на йійі бу́ли чириви́ки* (М.); *дв'і пла́т'ічк'і на не́йі* (Р.); *ожиниўс'а на йійі* (Ст. Ц.).

У род., дав. і знах. відм. займенник *вона* зрідка має енклітичну форму: *ка́жи йі, про́си йі* (Р.). У знах. відм. одн. поряд із загальновживаною формою *йійі* цей займенник зберігає архаїчну форму **н'у**: *на н'у ди́хайут* (Р.); *пуду́ў у н'у* (М.).

Особливістю присвійних займенників є те, що відмінкові форми (род., дав. і місц. відм.) в однині мають значну кількість паралельних варіантів. Стягнені форми супроти літературних нестягнених уживаються значно ширше, особливо в говірці с. Ройлянки: *с тво́йі крови́* (М.); *мо́йі ха́ти, сво́го си́на* (Р.); *му́жа мо́го* (Ст. Ц.).

У формах дав. і місц. відм. одн. присвійних, як і вказівних, займенників жін. роду кінцевий **-й** здебіль-

---

[9] Див.: І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 106—107; Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. І, К., 1928, стор. 53, 85.

шого редукується: *сво́йі кум'і, ті йалúнц'і, на то́йі могúл'і* (М.); *нáші хáт'і* (Ч.); *на вáш'і гулув'і, у ц'і руц'і* (Ст. Ц.).

Подібно до прикметників, деякі присвійні займенники в род., дав. і місц. відм. мн. замість загальновживаних форм на **-их, -им** мають форми на **-іх, -ім:** *нáш'іх* (М.); *вáш'ім* (Ст. Ц.); *нáш'ім* (Ч.).

Нестягнені форми вказівних займенників типу *тая, цяя, тую, тії* в говірках ширше відомі в фольклорних жанрах, ніж у розмовній мові.

Форми род. та ор. відм. одн. займенників жін. роду *та, ця* мають стягнені архаїчні форми: *то́йі* (Ч.); *с то́йу* (М.); *ц'о́йі* (Ст. Ц.). У говірці с. Ройлянки вживається архаїчна форма *це́йі.*

Числівник *один* у формах род., ор. відм. одн. жін. роду зберігає архаїчні закінчення **-ойі, -ойу:** *одно́йі, одно́йу.* У дав. і місц. відм. жін. роду часто вживаються форми без кінцевого **-й:** *ў одн'і йáм'і; даў одно́йі, пéрв'і ж'інк'і* (Ч.); *на одн'і, дрýгі хáт'і* (Ст. Ц.); *на одно́йі хáт'і, на дрýгойі ж'інк'і* (М.).

У говірці с. Ройлянки числівник *чотири* має форми *штúри, штирмá, штир'óх.*

Однією з характерних рис кількісних числівників (простих, складних і складених) говірок нижньої правобережної Наддністрянщини є незмінюваність їх у непрямих відмінках: *там дойáрок до трúц'ат'* (М.); *в'ідир до двáдцат' йіднé* (Р.); *сид'íў до пйат' часóў* (Ст. Ц.). Аналогічне явище властиве й іменникам з числовим значенням: *побýде дн'íў пáра, спалúў половúна хáти* (М.); *вúтратили сúла грóший* (М., Ст. Ц.).

У говірці с. Ройлянки фіксується числівникова форма наз. відм. *дв'іста.*

Місц. відм. порядкових числівників чол. і середн. роду здебільшого вживається з закінченням **-ім** (нерідко без чергування **о>і**): *у сороковóм годý* (М., Ч.); *у трицáтом* (Р.); *у тридц'áтім* (Ст. Ц.).

У дієсловах II дієвідміни в 1-й ос. одн. відсутнє чергування приголосних: *сид'ý* (Р., М.); *лит'ý, попрос'ý* (Ст. Ц.).

Говірці с. Старої Царичанки в 2-й ос. одн. дієслів на **-ає** часто властива стягнена форма: *нагукáш, знáш, дýмаш, згадáш.*

У ненаголошеному закінченні 3-ї ос. одн. дієслів теперішнього часу II дієвідміни, як правило, відсутній кінцевий **-т'**. Однак форми на **-е** (*кóсе, захóде, рóбе*) найчастіше вживаються в говірці с. Старої Царичанки, рідше — у говірці с. Ройлянки і ще рідше — у говірках Монашів та Черкес.

Закінчення 3-ї ос. одн. дієслів II дієвідміни, 3-ї ос. мн. обох дієвідмін у говірках Старої Царичанки та Ройлянки здебільшого мають тверде **-т:** *литúт, сидúт, спрáшуйут.*

Загальнопоширеними в говірці Старої Царичанки є спрощені форми 3-ї ос. одн. теперішнього часу дієслів I дієвідміни: *хватá, махá, зна, плúга, стрибá.*

У говірці с. Ройлянки в 3-й ос. мн. вживаються форми без кінцевого **-т:** *лóмн'а, л'ýбл'а, вáр'а, розвóд'а.*

У 2-й ос. одн. атематичних дієслів *дати, їсти* зустрічаються форми з кінцевим **-ш,** перед яким інколи вимовляється **е:** *дасúш* (Ст. Ц., Р.); *дасéш, йісéш* (Р.).

Особові форми дієслова *лити* мають кілька варіантів: *л'áйу, лúйу, л'у* і т. ін. Форми з **а** тут, здається, більш поширені.

Частка **-ся** в говірці с. Ройлянки зазнає фонетичних змін і вимовляється твердо: *см'ійáўса, трусúўса, збирáца.*

У 3-й ос. одн. і мн. описові форми наказового способу подекуди творяться за допомогою частки **най:** *най почикáйі, най спит* (Р.).

Наказовий спосіб часто твориться сполученням слів *давáти, гáйда, гай* і відповідних дієслівних форм 1-ї ос. мн.: *гáйда ход'ím, давáй вúпйім* (Р.); *гай п'ідим* (Ст. Ц.).

У говірці с. Ройлянки інфінітив переважно має суфікс **-ти:** *бур'д'ушкувáти, прашувáти.* Перед наголошеним суфіксом завдяки дисимілятивним процесам іноді розвивається **с:** *істú, об'ійстú, найстú, п'істú.*

Особливістю дієприкметників, як і в багатьох південно-західних говорах, є суфікс **-ан-,** перед яким здебільшого відсутнє чергування приголосних: *покрýт'аний* (Ст. Ц.); *мéл'ана* (Р.); *нихрúс'т'ана* (Ч.); *глáд'ана* (М.).

Дієприслівники в досліджуваних говірках становлять категорію малопродуктивну. Форми на **-чи, -ши** зустрічаються дуже рідко (переважно в мовців, знайомих з нормами літературної мови): *воní ни бýдут' пúўше,*

ни ўс'п'і́ўше зробúти, йа вúскочила (Ст. Ц.); *п'ішóў плáчучи* (Ч.).

З розгляду різних даних правобережних нижньонадністрянських говірок випливає, що в процесі формування цих говірок відбулася взаємодія особливостей південно-східних і південно-західних говорів. Унаслідок такої взаємодії в говірках відклались риси південно-східних і південно-західних діалектів. Вивчення зібраного матеріалу свідчить про те, що ці риси поширені в усіх досліджуваних говірках не однаковою мірою. Південно-західних діалектних рис найбільше відзначено в говірці с. Ройлянки, через те її слід розглядати як належну до південно-західної групи говорів. Говірки ж сіл Старої Царичанки, Монашів і Черкес мають багато рис, спільних для говорів південно-східної і південно-західної груп. Звичайно, більшість цих особливостей властива південно-східній діалектній групі. Саме тому говірки цих сіл тут витлумачуються як перехідні від південно-східних до південно-західних на південно-східній діалектній основі.

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ГОВОРОВ НИЖНЕГО ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Резюме

Украинские говоры Белгород-Днестровского района, Одесской области, до сих пор не привлекавшие внимания диалектологов, обнаруживают немало специфических особенностей. Эти особенности наблюдаются в категории грамматического рода существительных, в склонении существительных, прилагательных, местоимений и числительных, в спряжении глаголов и т. д.

В процессе формирования исследуемых говоров происходило взаимодействие юго-восточных и юго-западных диалектов украинского языка, что и отразилось на их морфологической системе.

Н. П. Прилипко

НЕЧЛЕННІ (ЯКІСНІ) ПРИКМЕТНИКИ В ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська мова, як відомо, успадкувала від праслов'янської мови два типи прикметників: *нечленні,* що відмінювалися, як іменники **-ŏ (-jo)-** та **-ā (-ja)**-основ, і *членні,* які утворилися шляхом поєднання нечленних і постпозитивного члена **(и, є, ѣ),** що за своєю природою є вказівним займенником. Нечленні прикметники давніші за походженням.

Функціонування іменних та займенникових прикметників зумовлювалося категорією означеності і неозначеності. Коли в мовленні йшлося про вже згадану ознаку, то вживався членний прикметник, якщо ж про цю ознаку говорилося вперше, то виступала іменна форма прикметника [1]. У функціонуванні членних і нечленних прикметників важливе значення, як слушно зауважила Є. С. Істріна, мала також істотність чи неістотність означення. Іменною формою прикметника воно виражалося тоді, коли в загальному змісті речення мало істотне значення [2].

Якщо займенники **и, є, ѣ** були при нечленних прикметниках, то прикметники перетворювалися у членні в тих лише випадках, коли виступали в атрибутивній функції. Коли ж прикметник виконував предикативну функцію, то займенник при ньому спочатку не ставився, бо предикат виступав як ознака, характерна для певного відомого предмета. Звідси, крім протиставлення означеності і неозначеності, членні й нечленні форми розрізнювались як атрибутивні і предикативні. Останнє розрізнення починає переважати, поступово функція озна-

[1] П. С. Кузнецов, Очерки исторической морфологии русского языка, М., 1959, стор. 154.

[2] Е. С. Истрина, Употребление именных и местоименных форм имен прилагательных в Синодальном списке I Новгородской летописи, ИОРЯС Российской АН, 1918, т. XXIII, кн. I, П., стор. 45.

чення закріплюється тільки за членними прикметниками, а нечленні, виконуючи функцію предиката, згодом втрачають відмінювання [3]. З часом у східно- та західнослов'янських мовах іменні форми прикметників витісняються членними навіть у тих випадках, коли прикметник виступає в предикативній функції [4]. Процес витіснення іменних форм прикметників займенниковими характерний і для української мови, причому в порівнянні з іншими східнослов'янськими (російською та білоруською) в українській літературній мові нечленні прикметники збереглися лише в формі наз.-знах. відмінків одн. чол. роду присвійних (із суфіксами **-ів-, -ин-**) та деяких якісних прикметників (*варт, рад, ладен, певен, повен, повинен, згоден, годен, готов, жив, здоров, винен, винуват*).

У діалектах української мови збереглася більша кількість якісних іменних прикметників, ніж у літературній мові. Вони поширені, головним чином, у південно-західних говорах, а також у північних та деяких південно-східних.

Більшість південно-східних говорів, як відомо, сформувалася пізніше порівняно з іншими діалектними групами української мови. Поширення в них нечленних прикметників зумовлене, як нам здається, факторами заселення й дозаселення з західних областей України та Середньої Наддніпрянщини. Так, наприклад, у надбузьких говірках, як-от: сіл Грушівки та Мигії, що залюднені перше — вихідцями з заходу України, а друге — з Полтавщини [5], нечленний тип прикметників виступає досить часто, особливо в говірці Грушівки. Факт поширення іменних прикметників саме в говірці Грушівки може свідчити про те, що, можливо, на час дозаселення в південно-західних говорах, носіями яких були переселенці, нечленні прикметники зустрічались значно більше, ніж тепер. Активізації залишків колись спільного для

---

[3] Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953, стор. 215.

[4] Н. Ю. Шведова, Возникновение и распространение предикативного употребления членных прилагательных в русском литературном языке XV—XVII вв., «Доклады и сообщения Института русского языка АН СССР», вып. 1, 1948, М.—Л., стор. 104.

[5] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки Первомайського району, Миколаївської області (рукопис канд. дис.), 1960.

всіх слов'янських мов іменного типу прикметників сприяла, мабуть, російська мова (відомо, що на території Херсонської губернії за переписом 1897 р. проживало 21,1% росіян [6]), для якої властиве збереження якісних іменних прикметників у формі наз. відм. одн.

Процес активізації мовних елементів, що перебували в зародковому стані [7], може поширюватися, отже, й на явища, які вже зникали, але, потрапивши в сприятливі умови, як наприклад, підтримка їх іншою мовою, посилились.

Це явище властиве не лише перехідним говіркам, а й таким, що виникли внаслідок заселень і дозаселень.

У діалектах української мови збереглися нечленні прикметники, головним чином у формі наз. відмінка одн. чол. роду. Лише в поодиноких говірках, зокрема, в південнокарпатських (сс. Завадка, Порач, Словінки), зустрічаються іменні якісні прикметники середнього роду в формі наз. відмінка одн., наприклад: **до́ўго** *по́ле,* **бога́то** *се́ло,* **ма́ло** *йа́ґн'а* [8].

Цілком можливо, що і членну форму зберігають і прикметники жін. роду, але справа ускладнюється тим, що ця форма співпала зі стягненою членних прикметників, тому не можна встановити, якого вона походження.

Нечленні прикметники виконують здебільшого функцію предиката, хоч трапляються випадки вживання їх у атрибутивній функції.

При прямому порядку слів присудок, іменна частина якого виражена нечленним прикметником, виступає у постпозиції відносно підмета. Наприклад, у степових говірках: *час ни* **до́рог;** *в'ін жи ни* **мо́лод;** *п'іп* **гр'і́ше^{и}н,** *йак і ми; суд'і́т хто* **праў;** *хаз'а́йін у нас* **хо^{у}ро́ш** *типер; і ко^{у}лхо́з* **до^{у}во́лен** *і йа теж; ўчи́тел' наш* **строг;** *чи буў той стра́шний суд, чи ни буў, ни зна́йу, а йак буў, то ни* **стра́ше^{и}н** *соўс'е́м; аджé син ў нéйі* **крáс^{и}ен,** *але*

[6] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки Первомайського району, Миколаївської області (рукопис канд. дис.), 1960.

[7] Т. В. Назарова, Украинские говоры нижней Припяти (украинско-белорусские междиалектные контакты). Автореферат канд. дисс., К., 1963, стор. 20; Я. Моравець, Зміни в українській говірці села Ублі на Словаччині протягом останніх 60 років, «Збірник славістичних праць філологічного факультету КДУ», 1958, стор. 225.

[8] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. І, Прага, 1938, стор. 250.

мóлод (Первомайський район, Миколаївської обл.) [9]; *в'ін говóри йім, шо* **согласúн** (Білгород-Дністровський район, Одеської обл.) [10]; *хто нóвого не*^{и} *видáў, той стáрому* **рад** (Каховський район, Херсонської обл.) [11]. У наддністрянських говірках: *йа в т'ім ни*^{е} **тр'ібéн** (не маю практики в цьому); *до трúйц'áт' не* **женáт,** *до сóрок не* **богáт,** *так в'ік зійшоў* або *до трийц'атú не*^{и} **же**^{и}**нáт,** *до сорокá не*^{и} **богáт,** *не*^{и} *бýде ни͡дж з"н'óго; хто* **здорóў,** *той* **гóди**^{е}**н** (Турківський район, Львівської обл.) [12]; у лемківських: *я бы* **рад;** *я вас уж теперь зьзьім, бом барз* **голоден** (паралельно вжив. *бом барз* **голодний**) [13]; у закарпатських: *пес* **пошкрамл'ýн;** *йа такы́й* **голóден;** *то* **розýмен** [14]; у північних (лівобережно-поліських): *н'е*^{а} *в'éл'м'і йа вам і* **нýжо**^{а}**н;** *шо ж йа* **в'інавáт** (Чернігівська обл.) [15]; у слобожанських: *кабáн шос'* **нездорóў;** *Петрó не*^{и} **винувáт;** *ти нам не*^{и} **нуже**^{и}**н** [16].

При зворотному порядку слів присудок виступає у препозиції, проте такі випадки зустрічаються рідко, наприклад: **не**^{и} **далек** *ўже час жниў;* **жáлок** *в'ін; йа йомý в'ір'у,* **хо**^{у}**рóш** *хлóпиц'* (Первомайський район, Миколаївської обл.) [17]; **пóвен** *вуз мелайў* [18]; **пóвен** *клуб л'удéй* [19].

Трапляються випадки препозитивного вживання іменної частини присудка при наявності зв'язки *буў*, тоді

---

[9] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки..., стор. 128, 310, 319 та ін.

[10] А. А. Москаленко, Хрестоматія зразків нових українських говорів Одеської області (рукопис), Одеса, 1964, стор. 51.

[11] Я. Д. Нагін, Говірки Каховського району Херсонської області (рукопис канд. дис.), К., 1958, стор. 393.

[12] Д. Г. Бандрівський, Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області, зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. II, К., 1960, стор. 8, 64.

[13] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 194, 197 (193).

[14] І. Панькевич, Українські говори.., стор. 250—251, 432.

[15] Рукописний фонд Атласа української мови в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, матеріали, т. І, Записи з сс. Лемешівки, Городнянського району, Михальчиної Слободи, Новгород-Сіверського району, Чернігівської області.

[16] Б. А. Шарпило, Порівняльно-історична характеристика українських говірок східної Слобожанщини (Старобільщини) (рукопис канд. дис.), К., 1956, стор. 432—433.

[17] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки.., стор. 128, 349.

[18] І. Панькевич, Українські говори.., стор. 250.

[19] Б. А. Шарпило, Порівняльно-історична характеристика.., стор. 432—433.

іменна частина логічно виділяється, наприклад: **бага́т** *буў м'ій жени́х* (Первомайський район, Миколаївської обл.) [20].

Нечленний прикметник може бути також компонентом складного присудка: *йа не*^{и} **го́дин** *розка́зувати; в'ін* **го́дин** *бриха́ти; йа хо́д'у* **голо́дин** (Любашівський та Балтський райони, Одеської обл.) [21]; *я ся там не* **годен** *гопхати; скоре* **годен** *быти за дябла* [22]; *не* **го́ден** *йем буў переймити* [23]; *і* **рад** *його поўйісти* [24]; йа готоў *йі'хат'; ка́ждый* **до́лжен** *харашо́ робйт'* [25].

Іменні якісні прикметники іноді виступають в атрибутивній функції, що не властиво ні російській [26], ні білоруській говірковим мовам [27]. Наприклад: *ну* **стр'аше**^{и}**н** *суд бох посла́ў буў; п'ішо́ў на* **в'іче**^{и}**н** *поўкой* (Первомайський район, Миколаївської обл.) [28]; *йіж ма пысок* **тоньісʲок** [29]; **дзе́лен** *я́вір; дро́бен до́щик* [30]; **ясен** *місєчок* [31].

Нечленні прикметники-означення значно ширше вживані у фольклорі, де вони виступають здебільшого у препозиції відносно до означуваного і мають те ж значення, що й членні:

Со́коли **ясен,** паничу **красен**
Василько́ [32];

---

[20] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки.., стор. 322.

[21] А. А. Москаленко, Хрестоматія.., стор. 169, 179, 200.

[22] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 185, 197.

[23] І. Панькевич, Українські говори.., стор. 432.

[24] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки.., стор. 329.

[25] Б. А. Шарпило, Порівняльно-історична характеристика.., стор. 432—433.

[26] Е. Б. Артеменко, К вопросу об атрибутивном употреблении кратких прилагательных в русской народной лирической песне, «Труды Воронежского гос. ун-та», т. IX, вып. 2, 1957.

[27] А. Р. Мурашка, Кароткія формы прыметнікаў у беларускіх гаворках, «Весці АН БССР, Серыя грамадскіх навук», 1958, № 2, стор. 133.

[28] Г. Ф. Пелих, Надбузькі говірки.., стор. 128, 318.

[29] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 125.

[30] І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 48.

[31] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 125.

[32] П. А. Гнедич, Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Вып. 1. Песни обрядовые, Полтава, 1915, стор. 134.

Іване, Івашечку,
Не переходь стежки-дорожки,
Іване, Івашечку,
Бо як перейдеш, так винуват будеш,
Поймаємо, зарубаємо,
Посічемо на **дрібен** мак [33];
Ой йак кр'ікнуў во́ран
Ой йак кр'ікнуў **чо́ран** [34];
І шумить і гуде,
Дрібен дощик іде... [35];
Да чомусь минѣ нудно
И на серденьку трудно,
Молодъ козак самь не знаю [36];
К першому кубцѣ — медо́кь-**солодокъ,**
У другôмь кубцѣ — крѣпкее пиво [37];
Гаю, гаю, **зелен** розмаю [38];
Ой зійди, зійди, **ясен** місяцю [39];
Ничо-жь тобѣ мой небоже
Воронъ коник не поможе [40] та ін.

Проте це не значить, що наявність у мові фольклору іменного типу прикметників є збереженням давньої системи прикметникового відмінювання, хоч звичайно, якоюсь мірою їх можна вважати давніми. Поширеність у фольклорній мові архаїчних рис дослідниками [41] пояснюється певною традиційністю фольклору, де зберігається багато такого, що в побутовому розмовному

[33] П. А. Гнедич, Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Вып. I. Песни обрядовые, Полтава, 1915, стор. 128.

[34] Рукописний фонд Атласа української мови в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, матеріали, т. I, Запис з с. Комарівки, Ріпкинського району, Чернігівської області.

[35] Див.: П. Гладкий, Повні і короткі прикметники в українській мові, «Мовознавство», 1937, № 11, стор. 75.

[36] Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р., К., 1962, стор. 60.

[37] Там же, стор. 217.

[38] Українські ліричні пісні, К., 1961, стор. 145.

[39] Там же, стор. 146.

[40] П. Руснак, Буковинські русько-народні пісні, Коломия, 1914, стор. 7.

[41] И. А. Оссовецкий, Язык фольклора и диалект, «Основные проблемы эпоса восточных славян», М., 1958; Р. Якобсон, О соотношении между песенной и разговорной народной речью, «Вопросы языкознания», 1962, № 3.

стилі діалекту вже вийшло з ужитку, проте продовжує жити в усній поезії, ставши специфічними художніми засобами. У фольклорних творах, особливо історичного характеру, помічається певний потяг до архаїчного стилю навіть у тих випадках, коли розповідається про людей та події зовсім недавнього часу. Особливо багато архаїзмів спостерігається в морфології.

Деякі українські говірки (у фольклорних жанрах) зберігають навіть іменні прикметники в непрямих відмінках, наприклад: *коню* **вроню, добромъ** *словомъ, по* **вэлыци** *дьни, з* **новы** *свитлонькы* [42].

Вживання іменних прикметників у атрибутивній функції спостерігається не лише в українському, а й в російському [43] та білоруському [44] фольклорі.

Нечленні якісні прикметники, отже, найбільш характерні для надбузьких степових говірок, що виникли у XVIII ст. внаслідок дозаселень території їх носіями південно-західних діалектів, які, можливо, на той час зберігали значно більше прикметників іменного типу, ніж інші говори. Потрапивши в сприятливі умови (підтримка їх російською мовою), ці форми з часом не зникли, а поширилися, активізувалися.

Що стосується інших українських говорів, то в них, як і в літературній мові, нечленні прикметникові форми майже вийшли з ужитку, зберігшись у незначній кількості, головним чином у предикативній функції. Вживання цього типу прикметників як атрибута властиве фольклору, мова якого, в порівнянні з розмовною, відзначається деякою архаїчністю, особливо в морфології. Проте в фольклорних творах мовні архаїзми наче вдруге починають жити. Виступаючи одним із засобів поетики, вони є діючою нормою і виконують не тільки комунікативну, а й комунікативно-експресивну функцію.

---

[42] В. Шимановский, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, стор. 87.

[43] Е. Б. Артеменко, К вопросу об атрибутивном употреблении кратких прилагательных в русской народной лирической песне.

[44] А. Р. Мурашка, Кароткія формы прыметнікаў у беларускіх говорках.

НЕЧЛЕННЫЕ (КАЧЕСТВЕННЫЕ) ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В ДИАЛЕКТАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Р е з ю м е

Статья посвящена нечленным (качественным) прилагательным в говорах украинского языка — их распространению и функционированию. В ней высказывается мысль о том, что в некоторых степных (побужских) говорах, возникших в XVIII в., именные прилагательные активизировались и распространились под влиянием русского языка. Нечленные прилагательные в говорах выступают как в предикативной, так и в атрибутивной функции, однако в последней они более характерны фольклорной речи.

Л. П. Бова (Ковальчук)

СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ ПІВДЕННОЇ ЖИТОМИРЩИНИ

Морфологія говірок південної Житомирщини дуже мало досліджена.

Мета цієї статті — показати систему форм словозміни прикметника в говірках південної Житомирщини, виявити серед них такі, що становлять чисто діалектні риси.

Однина. У наз. відм. повні форми прикметників чол. роду твердої основи мають закінчення **-ий (-ый)**, прикметники м'якої основи — закінчення **-'ий (и^{і}й, і^{и}й)**, рідше — **-ій** [1]: *га́рний, до́брий, с'м'ішний, т'а́ш^{ж}кий, б'ілий, чирво́ний, дириві́а́ний, си́н'ий, да́ў̈н'ий, р'ідн'ий, кра́йн'ий, тор'ішн'ий, оста̄н'ий* (*си́н'и^{і}й, си́н'і^{и}й, си́н'ій*).

Закінчення **-ий** прикметників м'якої основи треба розуміти як продовження давньоруського **-ий**, яке підтримується, очевидно, аналогією до твердого відмінювання; **-и^{і}й, -і^{и}й, -ій** — це своєрідні фонетичні варіанти його: завдяки сусідству з м'якими приголосними артикуляція **и** «середнього» звужується в напрямі до **і**, внаслідок чого **-ий** поступово переходить в **-ій**, через стадії **-и^{і}й, -і^{и}й.** Останньому сприяє і вплив орфографії, про що свідчить те, що **-ій** зустрічається, як правило, у вимові людей середніх та молодших поколінь.

Збереження етимологічного закінчення при м'якій основі в наз. відм. одн. (як і в ор. відм. одн. та мн.) — це характерна особливість південноволинських, подільських [2] та інших правобережних говорів.

---

[1] Позначення закінчень прикметників м'якої групи як **-ий, -ій** до певної міри умовне: літерою **и** в першому позначенні передаємо звук, дуже близький до голосного середньо-переднього ряду середньо-високого піднесення **и**, літерою **і** (в другому) — звук, що на слух важко відрізнити від голосного переднього ряду високого піднесення **і**.

[2] Пор.: А. И. Сорочан, Описание говора с. Монастырского Подольской губернии, СПб., 1913, стор. 11.

У південно-східних діалектах поширена вужча артикуляція голосного в цих закінченнях (з нею й пов'язана його орфографічна літературна норма). Не випадково в різних діалектологічних записах як давніших часів, так і в найновіших, цей голосний позначається здебільшого літерою **і**, хоч це, очевидно, пояснюється ще й тим, що навіть звук з найширшою можливою артикуляцією (**-'и**[i] або **-'и**) завдяки його особливій позиції (між звуками переднього творення) трудно вловлюється на слух, особливо, якщо рідною з дитинства говіркою дослідника є говірка з голосним **і** в цих закінченнях або дуже близьким до нього звуком. Проте в південно-східних діалектах, зокрема на Сумщині, є вимова з голосним, що на слух сприймається, як **и** (при м'якій основі): *дáўн'ий, дáўн'им,* так само в усіх формах, крім наз. — знах. мн., — *дáўн'их, дáўн'им, дáўн'ими, на дáўн'их*[3]. Очевидно, ця риса, як і деякі інші, занесена сюди з Правобережжя.

Це порівняння свідчить про те, що форми типу *сúн'ий, дáўн'ий* (як і подібні до них за голосним закінчення форми ор. відм. одн. прикметників чол. та середн. роду та ор. мн. — *сúн'им, дáўн'ими*), поширені в говірках південної Житомирщини, становлять ніби проміжний ступінь (з якісного погляду) між більш властивими південно-східним діалектам формами з голосним **і** в закінченні та південно-західними формами з голосним **и** після стверділої основи (*сúний, сúним* і т. п.).

Форми жін. роду мають у наз. відм. закінчення **-а** (*дóбра, дáўн'а, крáйн'а, р'ідн'а, сх'ідн'а*) [4], форми середнього роду **-е** (*дóбре, дáўн'е, р'ідн'е*).

Форми род. відм. такі ж, як і в літературній мові: *новóго, вéрхн'ого, далéкойі, рáн'н'ойі.*

У дав. відм. прикметники чол. та середн. роду твердого відмінювання зберігають закінчення **-ому,** яким замінилося давнє стягнене закінчення прикметників

[3] Вірогідні відомості про таку вимову маємо із таких населених пунктів Сумської обл.: сс. Краснопілля, Покровка, Пушкарівка, Сумського району; с. Штепівка, Лебединського району; Андріяшівка, Волошинівка, Роменського району; Жовтневе і Тучне, Білопільського району.

[4] Прикметники *рідний* (**-а, -е**), *східний* (**-а, -е**), *західний* (**-а, -е**) зустрічаються тільки в м'якому відмінюванні (якщо не брати до уваги вимови певної частини населення з молодшого покоління, обумовленої впливом школи).

м'якого відмінювання **(-ему):** *новóму, стóрожовому, ковал'óвому, сúн'ому, сирéдн'ому, р'íдн'ому.*

Прикметники дав. відм. жін. роду закінчуються на **-і,** в прикметниках м'якої основи зберігається давня м'якість кінцевого приголосного основи, а в прикметниках твердої основи на **д, т, з, ц, с, л, н** помітне збереження давньої твердості кінцевого приголосного, що стояв перед голосним заднього ряду **о** давнішого закінчення **-ой** (яке зберігається в російській та білоруській мовах): *дóбр'і. дóўг'і, тóнк'і, сух'і, сúв'і, молоді, горбáті, сúзі, кýці, бóсі, кúслі, ро(у)зýмні, сúн'і, вéрхн'і, замýжн'і.* Відповідні приклади засвідчені і матеріалами для Атласа української мови [5] і друкованими джерелами [6].

Незважаючи на те, що ці форми (з закінченням **-і**) досить часті в південно-східних говорах [7] і відомі в північних говорах [8], їх слід вважати характерною рисою південно-західних діалектів та перехідних між південно-західними і південно-східними. Ще К. Михальчук відзначав, що це закінчення вживане переважно на Правобережжі [9]. Засвідчене воно для цих діалектів і в цілому

---

[5] Рукописний фонд Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (матеріали записані в с. Верхівня, Попельнянського району).

[6] П. Гладкий, Говірка села Нехворощі, Андрушівського району, Бердичівської округи, «Український діалектологічний збірник», кн. II, 1929, стор. 124, 142, 144; В. Кравченко, Этнографические материалы, «Труды общества исследователей Волыни», т. V, 1911, стор. 141.

[7] А. Бескровный, К диалектологии слобожанских говоров, «Язык и литература», II, вып. 1, Л., 1927, стор. 135; І. О. Варченко, Палатальні (середньоязичні) звуки в лубенських говірках, «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960, стор. 84, 85, 86. Цілком певні сучасні відомості маємо ще із с. Котельви, Зіньківського району, Полтавської обл.; сс. Болотниця, Великі Бубни, Панасівка, Перекопівка, Роменського району, Сумської обл.; Грищини, Пристайлове, Штепівка, Лебединського району, Сумської обл.; Краснопілля, Пушкарне, Сумського району, Сумської області.

[8] Є. Тимченко, Причинки до української діалектології (Властивості говірки м. Борзни), окр. відб., стор. 5; П. Гладкий, Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 128.

[9] К. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины, «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», т. VII, вып. 2, 1872, стор. 532.

ряді монографічних розвідок дореволюційних і радянських часів [10]. Ф. Т. Жилко відмічає стягнене (без кінцевого **й**) закінчення прикметників (а також числівників і присвійних займенників) жін. роду в наддністрянських говорах, подільських, західних говірках південної Київщини і правобережної Черкащини (особливо Надросся) [11].

Щодо природи цього явища (зникнення кінцевого нескладового **і** в названих формах) можна гадати, що воно в основі своїй фонетично пов'язане з подовженням попереднього голосного. На користь цього припущення говорять такі міркування: 1) російській та білоруській мовам, яким не властивий перехід етимологічних **о** та **е** в **і** в новоутворених закритих складах, форми без кінцевого **і (й)** не відомі навіть діалектно; 2) білоруській мові, а також північним говорам [12] української мови властиве подібне явище в іншому випадку — в наз. відм. одн. прикметників чол. роду (пор. білоруське *чэсны чалавек, зімовы дзень, стары дуб*), де фонетичні умови подібні до попередніх: тут також мало місце подовження попереднього голосного (так званих зредукованих **ы** та **і** з давніших напружених **ъ, ь**) закінчень **-ый, -ий** [13].

Певну роль відіграли і морфологічні чинники: аналогія до відповідних іменникових форм жін. роду (*д'ійчин'і, молодиц'і, матир'і*); аналогія до сполучень іменни-

[10] А. И. Сорочан, зазнач. праця, стор. 11; В. Отроковский, Малорусский говор с. Кобылевки, Подольской губернии, Брацлавского уезда, «Известия отд. русск. яз. и словесности Академии наук», т. XIX, кн. 4, 1914, стор. 46, 65, 74; Б. Кобилянський, Гуцульський говір та його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. 1, 1928, стор. 54; О. С. Мельничук, Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський район, Одеської обл.), «Діалектологічний бюлетень», вип. 3, К., 1951, стор. 56.

[11] Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови, К., 1955, стор. 114.

[12] Ф. Т. Жилко, Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. 2, К., 1950, стор. 21; його ж, Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських, «Діалектологічний бюлетень», вип. 5, К., 1955, стор. 55.

[13] У північних говорах української мови не виключена можливість впливу відповідних стягнених прикметникових форм жіночого й середнього роду.

ків з прикметниками в тих відмінках, де закінчення їх збігаються (*молода́ д'і̯ўчина, молоди́ д'і̯ўчину, молодо́йу д'і̯ўчиною — молоді́ д'і̯ўчин'і*); тенденція замінити незвичайне в системі флексій непрямих відмінків іменників жін. роду закінчення більш звичайним з голосним повного творення.

У знах. відм. прикметники чол. роду мають дві форми, залежно від форми іменника, з яким вони узгоджуються: із закінченням наз. одн. або з закінченням род. одн.

Прикметники середн. та жін. роду мають закінчення, що входять у норму української літературної мови: *мале́, да́ўн'е, молоду́, жи́тн'у.*

В ор. відм. прикметники чол. і середн. роду виявляють ту ж особливість, що і в наз. відм; прикметники жін. роду закінчуються на **-ойу, -'ойу:** *нову́йу, да́ўн'ойу, р'і́дн'ойу* і т. п.

У місц. відм. однаково поширені два паралельні закінчення прикметників чол. та середн. роду — давнє **-ім** і нове, перенесене з дав. відм. **-ому (-'ому):** *у ба́т'ковому ко̯ужу́с'і; у новому́ п'інджаку́; на сире́дн'ім па́л'ц'і; заў'с'і́ди ў коро́ткому хо́дит'; на Са́ўчинім подв'і́р'і; у л'і̯тн'ім пал'т'і́ прийшла́; на стар'ім са́л'і; ше йак на молодо́му, то н'ічо́го.*

Перед закінченням **-ім** кінцеві приголосні твердих основ **д, т, з, ц, с, л, н** вимовляють твердо, кінцевий приголосний основи в прикметниках м'якого відмінювання — м'яко (*на молодім, жо́ўтім, си́зім, ли́сім, чо́рнім, на вич'і́рн'ім, кра́йн'ім*). Це свідчить про те, що воно походить не від давнього **-ѣмь,** як дехто вважав [14], а від **-омь** (тверде відмінювання), **-емь** (м'яке відмінювання).

Прикметники жін. роду зберігають давню тотожність місцевого відмінка з давальним, тому — *на нов'і, ба́т'ков'і, си́н'і* і т. п. (пор. *це ше йак стари́й служи́ў на зал'ізні доро́з'і; вона́ у́же ў горо́дн'і брига́д'і; у ви́шиті бл'у́с'ц'і; накаж'іте д'івон'ц'і, що в ви́шиті соро́ц'ц'і; при ясні свічі*) [15].

[14] С. М. Кульбакин, Украинский язык, Х., 1919, стор. 65.

[15] Див.: О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граматика української мови, К., 1957, стор. 284.

Множина. Наз. відм. характеризується закінченням **-і**, перед яким кінцеві приголосні основи прикметників твердого відмінювання **д, т, з, ц, с, л, н** вимовляються тільки твердо (*руді, круті, сúзі, кýці, кóсі, с'п'ілі, йáсні*), що говорить на користь відомої думки про акузативне походження цього спільного тепер для всіх родів закінчення (адже саме в знах. відм. закінчення всіх трьох родових форм починалися голосним непереднього ряду, отже, приголосні перед ними були тільки твердими; пор. **-ыѣ** — чол. та жін. рід, **-ая** — середн. рід).

У род. відм. прикметники твердого і м'якого відмінювання виступають з однаковим закінченням **-іх**, перед яким у твердому відмінюванні помітне збереження твердості приголосних **д, т, з, ц, с, л, н:** *худíх, крутíх, сúзіх, кýціх, бóсіх, білíх; солóніх, рáн'н'іх, крáйн'іх, дáўн'іх* [16].

Форми твердого відмінювання з закінченням **-іх**, а не **-их** поширені і в інших говірках, зокрема в сусідніх з досліджуваними західнокиївських та середньополіських [17].

Закінчення непрямих відмінків множини прикметників твердої основи з голосним **і** пояснювалось у літературі аналогією до наз. відм. мн. та тенденцією деяких південних говорів до вирівнювання прикметникових закінчень множини, яка вбачалась і в північних говорах — у послідовному збереженні в закінченнях усіх відмінків голосного **и** [18]. Очевидно, якоюсь мірою торкнулась їх також аналогія з займенниковими «ятевими» формами (*тѣхъ, вьсѣхъ*), якою пояснюється, звичайно, заміна етимологічних закінчень прикметників м'якого відмінювання. На користь тісних стосунків прикметникових форм з займенниковими говорять діалектні південножитомирські форми *тіх* (род. і місц. мн.), *тім* (дав. мн. з голос-

---

[16] Ці форми засвідчені також В. Кравченко. Див.: В. Кравченко, зазнач. праця, т. XII, стор. 122; т. V, стор. 10; Л. Рак, До характеристики діалектних особливостей мови с. Кодні, «Мовознавство», 1937, № 11, стор. 69.

[17] Пор.: В. Кравченко, зазнач. праця, т. V, стор. 15, 107; т. XII, стор. 85.

[18] В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів, «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», кн. IV, 1923, стор. 30—31.

ним і після твердого приголосного, як і в прикметниках твердої групи).

Своєрідний вплив твердого відмінювання на м'яке відбувається й в род. — місц. (а також дав.) відм. мн.: *си́н'іх* (*си́н'ім*), бо *молодіх* (*молодім*); пор. форми ор. мн.: *си́н'ими, молоди́ми.*

В ор. відм. виявляється та ж особливість, що і в наз. та ор. відм. одн. прикметників чол. роду і в ор. одн. прикметників середн. роду.

Існує, проте, й паралельна (в тих самих говірках, а іноді і в мові тих самих людей) вимова закінчення прикметників м'якої групи з голосним і — в цьому випадку, мабуть, не тільки під впливом орфографії, а й за аналогією до всіх інших форм множини як м'якого, так і твердого відмінювання (*си́н'іх, нов'іх — си́н'ім, нов'ім — на си́н'іх, на нов'іх*).

Отже, загальною рисою прикметникової словозміни говірок південної Житомирщини є ясно виражена давніша тенденція до вирівнювання у звучанні закінчень м'якого відмінювання за твердим. Як видно із співставлень *нови́й — си́н'ий* (наз. одн.), *нови́м — си́н'им* (ор. одн.), (на) *нов'іх* — (на) *си́н'іх* (род. — місц. мн.), *нов'ім — си́н'ім* (дав. мн.), *нови́ми — си́н'ими* (ор. мн.), на місці давнього і (графічно и), яким починалися закінчення прикметників м'якого відмінювання, виступає або органічний рефлекс цього голосного **-и** (при збереженні м'якості основи), або і залежно від того, який голосний вимовляється в закінченнях твердого відмінювання.

Ця залежність ще більше помітна, якщо порівняти названі форми з відповідними формами інших говорів, в яких вона також є, але виявляється закінченнями трохи іншого звукового складу. Так, у говірках ряду населених пунктів Сумської області [19] спостерігається вимова голосного и (після м'якої основи) не тільки в наз. одн. прикметників чол. роду, ор. одн. прикметників чол. і середн. роду, в ор. мн., а й в род. — місц. та дав. мн., в яких закінчення прикметників твердої групи почина-

[19] Краснопілля, Покровка, Пушкарівка, Сумського району; Штелівка, Лебединського району; Андріяшівка, Волошівка, Роменського району; Жовтневе, Тучне, Білопільського району.

еться на **-и** (а не **і**, як в південножитомирських та деяких інших говірках): *си́н'ий, си́н'им,* (на) *си́н'их, си́н'им, си́н'ими* — як *нови́й, нови́м,* (на) *нови́х, нови́м, нови́ми.*

СКЛОНЕНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ГОВОРАХ ЮЖНОЙ ЖИТОМИРЩИНЫ

Резюме

В статье описываются падежные формы прилагательных в говорах южной Житомирщины. Важнейшими факторами становления системы исследуемых форм являются фонетические изменения и грамматическая аналогия.

Н. Й. Марчук (Бовтрук)

ФОРМИ 2-ї ОСОБИ ОДНИНИ ДІЄСЛІВ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

У сучасній українській літературній мові і її говорах тематичні дієслова у формі 2-ї ос. одн. теперішнього часу мають особову флексію **-ш,** яка зводиться до праслов'янського **-ši, -šь** [1]. Доля кінцевого голосного цієї флексії викликає й до цього часу гострі суперечки.

Найдавніші східнослов'янські пам'ятки (XI ст.) засвідчують тематичні дієслова лише з особовою флексією **-ши,** а починаючи з XII ст. — поряд і форми з флексією **-шь.** Беручи до уваги те, що пам'ятки XII ст. (пізніші, переважно світські) оригінальні, а давніші — це здебільшого копії старослов'янських, і зважаючи на те, що флексія **-ши,** крім старослов'янської (староболгарської), не відома жодній слов'янській мові (укр. *несеш,* рос. *несешь,* білор. *нясешь,* сербське *несеш,* болг. *несеш,* слов. neseš, польське niesiesz, чеське neseš, луж. njasoš), одна група вчених (О. Соболевський, С. Кульбакин, М. Грунський та ін.) вважає, що сучасні форми 2-ї ос. одн. тематичних дієслів утворені від форм з особовою флексією **-шь,** яка, на їх думку, була властива живій мові східних слов'ян [2]. Інша група вчених (Л. А. Булаховський, М. М. Дурново, П. Я. Черних) твердить, що вживання форм на **-ши** у давніших пам'ятках є свідченням поширення їх у живій мові стародавніх східних слов'ян. Зіставивши можливі варіанти змін **-ši** та **-šь** (зокрема, пов'язаних із занепадом **ь** у кінці слова), вони визначають імовірніший шлях творення сучасних форм 2-ї ос. одн. тематичних дієслів від праслов'янських форм на **-ši,** за яким **-ши** лише згодом переходить у **-шь** [3]. Це

[1] А. Мейе, Общеславянский язык, М., 1951, стор. 253—254.
[2] П. С. Кузнецов, Очерки по морфологии праславянского языка, М., 1961, стор. 91—93.
[3] С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 274—276.

припущення підкріплюється й найдавнішими пам'ятками, в яких форми дієслів 2-ї ос. одн. засвідчені з **-ши.**

Сучасна особова флексія **-ш** — здебільшого твердий шиплячий приголосний. Це основний вияв фонеми **ш** як у сучасній українській літературній мові, так і в більшості її говорів. У пам'ятках української мови (XVI—XVIII ст.) особова флексія атематичних дієслів 2-ї ос. одн. теперішнього часу у зв'язку з диспалаталізацією шиплячих і, мабуть, живою вимовою передається через **-шъ, -ш** [4], що теж дає підставу говорити про витворення сучасної особової флексії від давнього **-ši.**

М'який **ш'** в атематичних дієсловах 2-ї ос. одн. відомий лише в гуцульських говірках (*печ'éш', крəчəш', біж'əш', мóж'еш'*; пор. *нóш'у, вóж'у, хóдж'у, дóш'ка, ш'тəрə, лош'á, пш'енéш'нəj* та ін.) [5].

Дієслова колишнього III класу на **-а-ти(-т')** у ряді українських говірок засвідчені із стягненням голосних **а** та **е** в **а**, яке відбулося в зв'язку з випадінням **j** в позиції між цими голосними **(айе→аа→а)** [6]. Воно іноді простежується від 2-ї ос. одн. до 2-ї ос. мн. включно в парадигмі теперішнього часу (*чúтáш, чúтáт, читáмо, читáте; пúтáш, пúтáт, питáмо, питáте*), частіше в 2-й та 3-й ос. одн. (*слýхаш, слýхат; рýбáш, рýбáт*) переважно південно-західних говорів. На поширення стягнених форм 2-ї ос. одн. — 2-ї ос. мн. вказували також І. Верхратський (*волаш, волат, воламе, волате*) [7]; І. Панькевич (dúmaš, dúmat, dumáme, dumáte; č'ítaš, č'itat, č'itáme, č'itáte) [8]; лише форм 2-ї та 3-ї ос. одн. —

---

[4] С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, стор. 275.

[5] Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 42—44.

[6] Про поширення форм 3-ї ос. одн. з утратою **j**, але без стягнення голосних (*знаат, думаат*) у російських говорах див.: Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы, М., 1957, карта № 147.

[7] І. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. II, Львів, 1901, стор. 89—90.

[8] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I, Прага, 1938, стор. 308—310; його ж, Говір сіл ріки Руської був. Мараморощ в Румунії, «Науковий збірник товариства «Просвіта», X, Ужгород, стор. 26 (окр. відб.).

М. Пшепюрська (hádaš, hádat поряд з hadáiš)[9]; Я. Пура (*б'ігаш, пи́таш, вигл'а́даш, начи́нат, нази́ват*) [10]; П. Чучка (*рубаш, сідаш, двигаш, двигат*) [11]; В. Орос (*бываш, гадаш, думаш, з'відаш, л'ігаш; думат, ут'ікат, читат, гадат* поряд із *з'відайеш, з'відайе, читайеш, читайе*) [12]; П. Лизанець (*ч'иташ — ч'итат, никаш — никат*) [13] та ряд інших дослідників південно-західних говорів. Характерною особливістю стягнених дієслівних форм південно-західних говорів є майже постійне наголошення передостаннього складу (*ко́паш, ко́пат, ко́пам, копа́ме*) [14]. У поодиноких випадках стягнені форми тематичних дієслів на -ат 2-ї ос. одн. зустрічаються і в південно-східних [15] говорах: *знаш, ду́маш, слу́хаш, пита́ш, граш* (с. Братешки, Новоселівка, Решетилівського району, Полтавської обл.; с. Бабайківка, Царичанського району, Дніпропетровської обл.); *знаш, ду́маш, слу́хаш, граш* поряд із *зна́йəш, ду́майəш, слу́хайəш', пита́йəш* (с. Шамраївка, Решетилівського району, Полтавської обл.); *знаш* паралельно до *зна́йеш, зна́йіш* (с. Березова Лука, Гадяцького району, Полтавської обл.) та ін. Ці форми характерні також для мов західно- та південнослов'янських (пор. польське latasz, umiesz, czytasz; чеське znáš, děláš, umíš; сербське *пёваш, у́мēш*).

І. Панькевич припускає, що стягнені дієслівні форми поширились у західнокарпатських говірках під впливом сусідніх польської і словацької мов, а в східнокарпат-

---

[9] М. Пшепюрська, Надсянський говір, Варшава, 1938, стор. 43.

[10] Я. О. Пура, Говори західної Дрогобиччини, ч. І, Львів, 1958, стор. 68—69.

[11] П. П. Чучка, Фонетичні зміни в південнокарпатських говірках околиці Ужгорода, «Наукові записки УжДУ», т. XXVI, вип. 2, Ужгород, 1957, стор. 63—64.

[12] В. І. Орос, Із спостережень над говірками Хустського району, Закарпатської області, «Наукові записки УжДУ», т. XXVI, вип. 2, Ужгород, 1957, стор. 143.

[13] П. Н. Лизанец, Украинские южнокарпатские говоры Затиссья, Виноградовского района, Закарпатской области. Автореферат канд. диссертации, Львов, 1959, стор. 14.

[14] Ф. Т. Жилко, Говори української мови, К., 1958, стор. 131.

[15] Див.: М. К. Грунський, П. К. Ковальов, Нариси з історії української мови, Львів, 1941, стор. 131; О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробичів (на Чернігівщині), К., 1924, стор. 82.

ських — під впливом болгарської [16]. Наявність дієслівних стягнених форм у сучасних лемківських говорах І. Панькевич теж пояснює впливом польської мови [17], де ці форми були відомі вже в XIV—XV ст. поряд з нестягненими формами, а з кінця XVI ст. стали загальновживаними [18].

Внаслідок дозаселення території східної України вихідцями із заходу ця особливість південно-західних говорів була перенесена до південно-східних. У говорах цієї території поширились стягнені дієслівні форми лише в 2-й та 3-й ос. мн.

Стягнення голосних **а** та **е** в **а** — явище порівняно нове в українських говорах. В українських пам'ятках воно засвідчене починаючи з XVI ст. Це форми 3-ї ос. одн., які спорадично вживались як паралелі до форм 2-ї ос. одн. За свідченням І. Панькевича, в досліджуваних ним говорах найуживанішими були стягнені форми 3-ї ос. одн. [19] Стягнені форми 3-ї ос. одн. відомі також говорам російської мови [20]. Сучасні лінгвогеографічні дані свідчать про те, що поширення стягнених форм 2-ї ос. одн. територіально майже збігається з поширенням стягнених форм 3-ї ос. мн. [21] (карта № 1).

У східнополіських, зокрема чернігівських, говірках спорадично зустрічаються дієслівні форми 2-ї ос. одн. із стягненням **а** та **е** в **е** в ненаголошеній позиції у зв'язку з випадінням **й**: *дýм'еш, слýх'еш* паралельно до *знáйаш, ігрáйаш, п'ітáйаш* (с. Макишин, Чернігівського району) та перехідні форми із випадінням **й** без стяг-

---

[16] І. Панькевич, Дві лемківські грамоти з початку XVI століття, «Slavia», ročn. XXIII, zeš. 1, Прага, 1954, стор. 41—42; його ж, Українсько-болгарські мовні зв'язки в Семигороді, «Slavia», ročn. XXIV, zeš. 2—3, Прага, 1955, стор. 229.

[17] І. Панькевич, До питання генези українських лемківських говорів, зб. «Славянская филология», II, М., 1958, стор. 185.

[18] L. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, стор. 376.

[19] І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі.., стор. 308—309. У лемківських грамотах XVI ст. (1519) стягнені форми засвідчені І. Панькевичем теж лише у формах 3-ї ос. одн. (Його ж, Дві лемківські грамоти.., стор. 41).

[20] Атлас русских народных говоров.., карта № 148.

[21] Лінгвогеографічне поширення форм 2-ї ос. одн. на території південно-західних говорів тут і далі подається на основі карт, складених до II тома Атласа української мови Я. В. Закревською.

Карта № 1

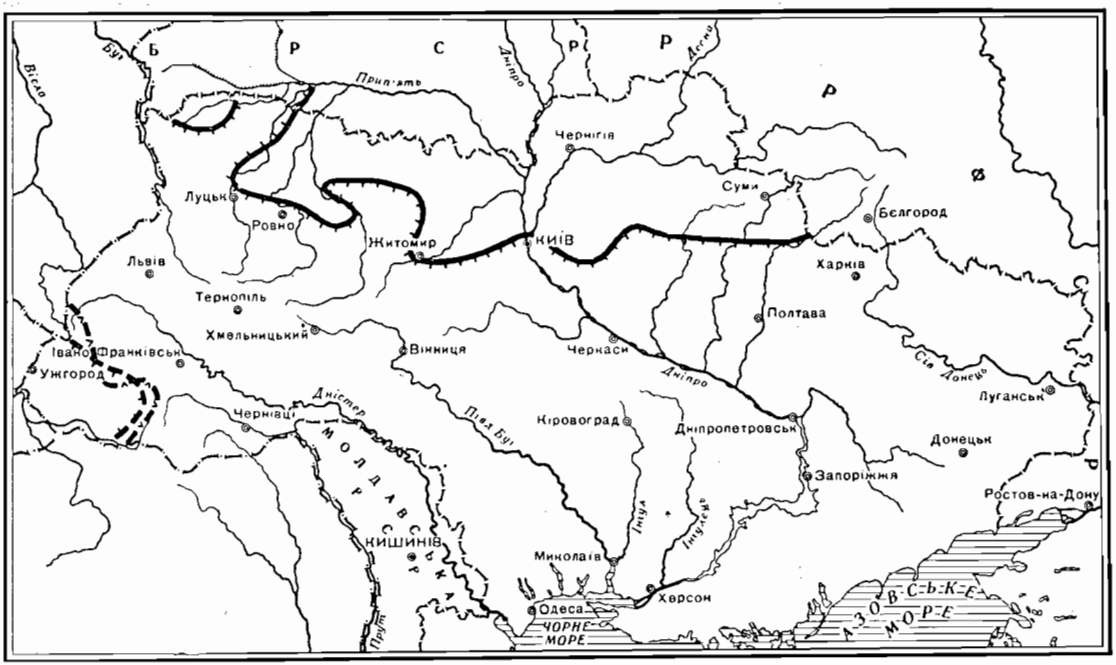
Б Р С Р Р Р
Буг
Вісла
Прип'ять
Дніпро
Десна
Чернігів
Суми
Луцьк
Ровно
Житомир
Київ
Белгород
Львів
Харків
Тернопіль
Полтава
Хмельницький
Вінниця
Черкаси
Івано-Франківськ
Ужгород
Сів. Донець
Луганськ
Дністер
Чернівці
Південний Буг
Кіровоград
Дніпропетровськ
Донецьк
Запоріжжя
Ростов-на-Дону
Молдавська РСР
Кишинів
Інгул
Інгулець
Миколаїв
Одеса
Херсон
Прут
Чорне море
Азовське море
Знайш, думайш, слухайш
Думаш, слухаш
Думат, слухат

нення голосних: *зна̂е̂ш* поряд з *ду́майе^{а}ш, слу́хайе^{а}ш* (сс. Старі Яриловичі, Комарівка, Ріпкинського району).

У деяких східнополіських говірках форми 2-ї ос. одн. дієслів на **-ати (-ат')** мають ненаголошений флексійний голосний **е**, який у позиції після **й** у вимові наближається, а інколи й зливається із звуковим рядом **а—е^{а}, а^{е}, â, а:** *зна́йе^{а}ш, ду́майе^{а}ш, слу́хайе^{а}ш, іграйе^{а}ш* (сс. Демешівка, Клубівка, Гніздище, Ріпкинського району, Чернігівської обл.); *зна́йâш, ду́майâш, слу́хайâш, пита́йâш, іграйâш* поряд із *зна́йеш, ду́майеш* (с. Лопатні, Ріпкинського району); *іграйаш* паралельно до *зна́йеш, іграйеш* (с. Грабів, Ріпкинського району). У цій позиції в північночернігівських говірках до часткової втрати розрізнення ненаголошених **е** і **а** спричинило акання [22].

У ряді говорів ненаголошений флексійний **е** у цій же позиції наближається у вимові до **і** (*зна́йіш, ду́майіш*). Матеріали до I—III томів Атласа української мови показують, що такі фонетичні варіанти відомі багатьом говорам української мови (див. карту № 1) і виступають вони переважно паралельно до форм з **е** (*с'їйіш — с'їйеш, ма́йіш — ма́йеш*). Це явище має не вузько локальне значення, тобто поширюється не лише на форми 2-ї ос. одн., а й на форми 1-ї та 2-ї ос. мн. (*пита́йімо, зна́йімо, пита́йіте, зна́йіте*) та форми 3-ї ос. одн. зворотних дієслів (*пита́йіц'ц'а, спод'ива́йіц'ц'а*).

Зіставлення ряду дієслівних форм дає можливість висловити думку, що наближенню **е** до **і** в дієсловах I дієвідміни в позиції після **й** могли сприяти форми II дієвідміни, в яких у позиції після **й** виступає голосний **і** (*до́йіш, до́йімо, до́йіте, до́йіц'ц'а; кро́йіш, кро́йім(о), кро́йіте, кро́йіц'ц'а*) [23].

Крім того, це явище підтримується, очевидно, нерозрізненням **е** та **и** в ненаголошених складах, що проявляється у виникненні ненаголошених голосних після **й: е^{і}, е^{и}, і^{е}, и^{е}, і** (*пита́йе^{і}ш, пита́йе^{и}ш, пита́йі^{е}ш, пита́йи^{е}ш, пита́йіш; чита́йи^{е}ш, чита́йі^{е}ш, чита́йіш* та ін.).

У дієслівній парадигмі виділяються своїми формами атематичні дієслова. У сучасній українській мові вони

[22] Т. В. Назарова, Українські говірки нижньої Прип'яті (українсько-білоруські міждіалектні контакти), канд. дисертація, К., 1963, стор. 89—92.

[23] І. О. Варченко, Лубенські говірки і діалектна суміжність, К., 1963, стор. 49—50.

становлять окрему групу. Це дієслова *їйсти, да́ти,* допоміжне дієслово *бу́ти,* а також утворені від давнього *вѣсти* префіксовані форми *розповісти, доповісти, відповісти* та ін.

Особливий інтерес становлять форми 2-ї ос. одн. цих дієслів. У більшості українських говорів, як і в літературній мові, ці дієслова у формі 2-ї ос. одн. теперішнього часу мають флексію **-си** (*дасй, їйсй, розповісй, доповісй*). Ці форми зустрічаються в пам'ятках різного часу. Вони є нормою сучасної української літературної мови і засвідчені майже в усіх її говорах.

У північних говорах, переважно у смузі перехідних говорів між українською і білоруською мовами (в основному, північна частина середньо- та східнополіських говірок), у формі 2-ї ос. одн. широко вживані атематичні дієслова на **-с'і** (*дас'і, їйс'і, опов'іс'і* — карта № 2). Така фонемна структура флексії атематичних дієслів у цих говірках залежить від характеру передньоязикових приголосних перед давнім **і**, які в українській мові стверділи, а в російській та білоруській — пом'якшилися. Атематичні дієслова на **-с'і** широко вживані в сучасній білоруській мові [24].

У ряді наддністрянських говірок поширені форми 2-ї ос. одн. на **-с'** (*дас', їйс', іс', пов'іс'*). Вони засвідчені також і в бойківських говірках (див. карту № 2). Переважна більшість учених вважає їх архаїзмами.

За свідченням І. Панькевича, ці форми тільки з твердим приголосним флексії **-с** (is, das, bys, povis) поширені і в українських мараморoських говірках (Румунія), де форми типу *дас'ц', їйс'ц'* або *дасц, їйсц* не засвідчені і де **с** втратив палатальність, як і в гуцульських говірках [25].

Поширені ці форми і в закарпатських говірках, часто поряд з *дасй, дасйш* [26].

За аналогією до форм 2-ї ос. одн. тематичних дієслів у деяких говорах набули широкого вжитку атематичні дієслова з флексією **-сиш:** *дасйш, їйсйш, в'ідпов'ісйш* (пор. *но́сиш, про́сиш, во́зиш*). Ці форми засвід-

---

[24] Ю. Ф. Мацкевіч, Марфалогія дзеяслова у беларускай мове, Мінск, 1959, стор. 178.

[25] І. Панькевич, Говір сіл ріки Руської.., стор. 14, 26.

[26] В. І. Орос, зазнач. праця, стор. 144.

Карта № 2

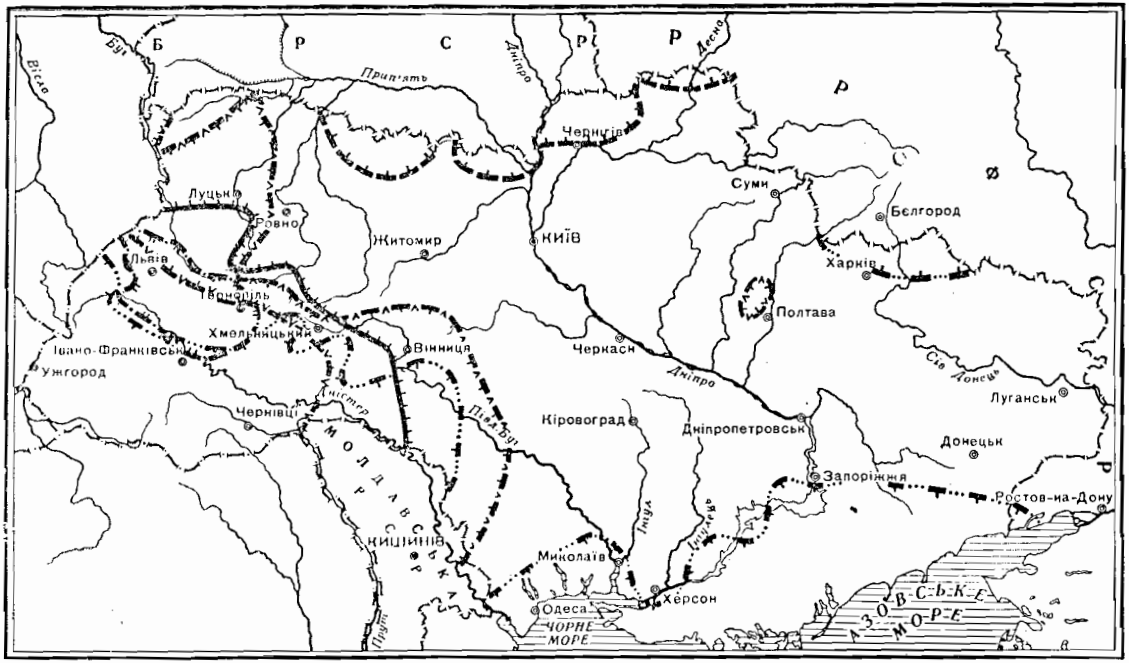

Даси́, йіси́ — Даси́ш, йіси́ш — Дас', йіс'

Дас'і, йіс'і — Даш, йіш

чені в ряді західнополіських, волинських, наддністрянських, подільських, полтавських та слобожанських говірок (див. карту № 2).

У південно-західних говорах (бойківських, закарпатських, гуцульських, буковинсько-покутських, наддністрянських, частково подільських) відзначені форми 2-ї ос. одн. атематичних дієслів, у яких флексія **-ш** приєднується безпосередньо до кореня атематичного дієслова (*даш, їш, іш, пов'їш, в'їш*). Ці форми поширились, очевидно, під впливом стягнених форм атематичних дієслів та тематичних дієслів II дієвідміни (пор. *знаш, сп'іваш, слу́хаш, пи́таш, чи́таш; но́сиш, хо́диш, во́зиш*).

У ряді південно-східних говорів, переважно слобожанських, степових, засвідчена форма *даш, їш* поряд з *дасі́, їсі́, в'ідпов'ісі́*. Поширились вони в цих говірках, очевидно, під впливом російських форм *даш', ешь'*.

Отже, для системи особових флексій як тематичних, так і атематичних дієслів 2-ї ос. одн. властива значна кількість форм, відповідники яких простежуються в давніх слов'янських мовах. Деякі з цих форм набули широкого вжитку в ряді слов'янських мов (наприклад, особові флексії 2-ї ос. одн. тематичних дієслів), інші мають лише вузьколокальне поширення, відбиваючи міжмовні і міждіалектні контакти (наприклад, стягнені форми тематичних дієслів, особова флексія **-с'і** атематичних дієслів), а також міграції населення.

ФОРМЫ 2-го ЛИЦА ЕДИНСТВЕННОГО ЧИСЛА ГЛАГОЛОВ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В УКРАИНСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

В статье описывается распространение тематических и атематических глагольных форм 2-го лица ед. числа настоящего времени в украинских говорах. Большое значение в становлении системы изучаемых личных форм имеет грамматическая аналогия. Анализ территориального распространения их дает возможность проследить некоторые закономерности межъязыковых и междиалектных контактов.

В. В. Німчук

СЛОВОТВІР ПРИСЛІВНИКІВ ПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ[1]

Для з'ясування тенденцій у словотворі сучасної української мови й для дослідження історії його цінний матеріал дають народні говірки. Особливо важливі факти для науки знаходимо в закарпатських говірках, поширених на крайньому заході української етнічної території, де з давніх-давен стикалися говори східнослов'янських, західнослов'янських, південнослов'янських і неслов'янських мов. Дуже показовим щодо цього є словотвір прислівників — частини мови, в якій об'єднуються численні спільнослов'янські й давньоруські утворення з величезною кількістю утворень, що виникли в кожній окремій слов'янській мові за давнімн зразками та шляхом адвербіалізації.

Найчисленнішу групу прислівників прикметникового походження, як і в літературній українській мові, становлять прикметники з суфіксом **-о.** Їх основу, що послужила зразком для творення новітніх прислівників і з якої й абстраговано суфікс **-о,** становлять прислівники, які є застиглою давньою формою називного — знахідного відмінка однини нечленних прикметників середнього роду. Прислівники з суфіксом **-о** є головно

[1] За основу дослідження взято верхньонадборжавські говірки сіл Довгого (Д.), Приборжавського (П.), Броньки (Б.), Сухої (С.), Кушниці (К.), Лисичева (Л.), Керецьких (Кер.), Березників (Бер.), що поширені в центральній частині Закарпаття, в яких часто перехрещуються риси говірок східної, західної, південної й північної частин області. Залучено також матеріали, що їх зібрав автор у верховинській говірці Мишкаревиці (М.), східнозакарпатських (мараморoських) говірках Вучкова (В.), Лопухова (Лоп.), Колочави (Кол.), Широкого Лугу (Ш. Л.), Углі (Уг.) та затисянських говірках Велятина (Вел.) та Черни (Ч.). Прислівники, наявні в усіх верхньонадборжавських говірках, не мають при собі жодних помітоk. Якщо утворення засвідчено і в інших зазначених говірках, на це вказують додатково абревіатури відповідних назв поселень.

У статті, як і в усьому збірнику, адміністративно-територіальний поділ за станом на грудень 1964 р.

прислівниками способу. Відмінності у значеннях говіркових прислівників від відповідних літературних зумовлені здебільшого відмінностями в значеннях говіркових прикметників, що лежать у їх основі: блúс'ко, безгáрно «незугарно», гýнно — гýдно (Уг.) «дозволено, годиться», даўнó «давно», дáўно «в давнину», дарéмно, дéнно «на день» (про платню; пор словацьк. deppe), добрó «добре, приємно» (про працю), жáлўсливо «жалібно», жéрско «з пронизливим вітром», задáр'н'о «без винагороди, без причини», úстинно «істинно, правда», йалó «до лиця, гарно» (йалúй — «гарний»), йéмко «швиденько, проворно» (пор. ємко [2]), кúпс'ко (Д.) «не до вподоби», крадéмно і крадúмо «крадькома», краснó (і В.) «гарно, до лиця, пристойно» (пор. красно [3]), лáгўтко «лагідно», лáн(д)но «добре, щасливо, у згоді» (пор. ладно [4]), л'áшно (Уг.) «страшно», лúхо (Уг.) «погано, недобре», л'íўко «ненапружено», л'ýбо, лýнно — нýнно (М.) «нудно», лúптаво «повільно й недбало, неспритно», мéрско «гидко», млáво «повільно, нудотно», мир'áво «напружено», міс'ачно «місячно, на місяць» (останнє — про платню; пор. словацьк. mesačne), мн'áкко (Д., П., Б.)— мн'áхко (К.) — мн'átко (М.) «м'яко», мýдро (і Лоп.) «гарно, мудро», нáвисно (М.) «весело, до вподоби», нáгло «раптом» (пор. нагло «швидко» [5]), нарéмно «швидко, нетерпляче, раптово», нир'áнно «недоладно, погано», ниўдмíнно, нишчáсно (і М.) «нещасно, дуже», óмало «малувато», óпусто «даремно», óскупо «скупувато», паскýнно «погано», пúн'аво «повільно», потáйно «таємно», пóўно (і В., М.) «повно, багато», práво «прямо», прóсто (і В.) «прямо», прýтко (К.) «багатенько», рýно (і Уг.) «рівно, безперервно», скáрінно «гидко», скóро «швидко, рано, майже», с'л'íнно «видно по слідах», с'пíшно «швидко, зручно», спóро, спráўно, студенó «холодно», стúнно і стúтко «холоднувато», тáйно, т'áшко, твéрдо (і М., Лоп.) «твердо, дуже» (пор. болг. твърде «дуже»), т'íсно

[2] «Словарь української мови», за ред. Б. Грінченка, т. I, К., 1907. Далі посилання на цей словник (умовно — Гр.) подаються в тексті.

[3] М. Леонова, Прислівники в буковинських говорах, зб. «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», кн. II, 1961, стор. 92.

[4] Там же, стор. 93.

[5] Там же, стор. 95.

«тісно, важко (при недостатках)», ту́го «напружено, важко», ублéнно і ублáнно «чемно, приємно, лагідно» (корінь *-лад-*, пор. рос. ладно), умúлно «лагідно, ласкаво, приємно, охоче й сумлінно», умы́сно (М.) «навмисно», хáрно «охайно», чáмн'ано «чемно», чúсто «чисто, абсолютно», чúтаво (і В., Лоп.) «дуже; проворно» (пор. сербохорв. і болг. читав «цілий, непошкоджений»), швы́тко, широ́ко та багато інших. Кілька прислівників із суфіксом **-(н)о** в сучасних говірках співвідносних прикметників не мають: глу́тно «людно, тісно» (пор. глíтно, Гр.), зану́сно «завізно» (пор. занісно, Гр.), чил'áнно «багатолюдно» (чúлад' «люди, народ»).

Порівняно невелика група відприкметникових прислівників має суфікс **-е,** що за походженням є закам'янілою формою називного — знахідного відмінка однини нечленних прикметників середнього роду м'якої групи або утворені за аналогією до них: бóле (і В.) «добре» (пор. боле, Гр., боле «добре»[6], давньоруське боле[7] «більше»; діалектний прислівник передбачає зниклий прикметник **боль*), бу́зу́ўне — бізу́ўне (Л.) «напевне» (бі(ў)зу́ўны́й «певний, надійний», угор. bizony «звичайно, так»), до́бре, ду́же, на́гле (й Уг., Затисся, Мукачівщина)[8], окре́мо — укре́ме (й Уг.) «окремо», пíше «пішки» (пор. давньоруське пѣший, Ср., що передбачає нечленний пѣшь), пу́лле (<пу́дле) «погано», с'мíле «сміливо», ту́не «дешево» (пор. давньоруське туне «без винагороди, дарма», Ср.), ц'íле (і М.) «справді, дійсно» (пор. цьíле[9], ціле «дійсно», Гр., давньоруське цѣлый у значенні «чистий, без домішок», Ср.) та ін.; пор. ще зле[10]. Деякі з наведених прислівників виступають і з суфіксом **-о:**

---

[6] М. Леонова, зазнач. праця, стор. 93.

[7] И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I, СПб., 1893, стор. 143—144 (далі — Ср.).

[8] П. М. Лизанець, Із словотвору говірок Затисся, Виноградівського району (прислівник), «Доповіді та повідомлення УжДУ, серія історико-філологічна», I, 1957, стор. 94; І. Д. Пагіря, Із словотвору прислівника в говірках Мукачівщини, «Доповіді та повідомлення УжДУ, серія філологічна», II, 1958, стор. 87.

[9] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 480.

[10] І. Д. Пагіря, зазнач. праця, стор. 87.

на́гло, пі́шо, пу́лло, с'мі́ло, ту́н'о. Решта паралельних форм із **-о** не має [11].

Суфікс **-е** мають форми вищого й найвищого ступенів порівняння прислівників: (май) до́ўже «довше», (май) да́ле «далі», (май) ріже «рідше», (май) т'а́же (і М.) «важче» і т. д. [12] Суфікс **-о** звичайно мають здрібніло-пестливі форми прислівників: краснин'ко́, студени́н'ко, тихи́н'ко — тихо́йко (М.) та ін.

Слід відзначити, що прислівники, які виступають у ролі присудків безособових речень (їх деякі дослідники зараховують до слів так званої категорії стану, чи безособово-предикативних слів) [13], у закарпатських говірках можуть мати при собі зворотну частку *с'а:* те́мно с'а (і Лоп., Ш. Л.), ви́тко с'а (і Ш. Л.), мі́с'ачно с'а, дзві́з'дз'ано с'а, ду́шно с'а (і Ш. Л.), хма́рно с'а, хо́ўско с'а, сло́т'ано с'а. Наприклад: уже *с'а ви́тко* бы́ло, ко́й с'а росходи́ли з гусо́к; упа́ла у́дмолода, *хо́ўско с'а; ду́шно с'а* ў хы́жи; *хма́рно с'а* шчо́с' нис' (Д.).

Уживання частки *с'а* з прислівниками-присудками безособових речень є наслідком впливу безособових дієслів, які в закарпатських говірках теж виступають переважно з часткою *с'а:* тимн'іе с'а, вичири́(й)е с'а, змі́р'кат с'а, розви́н'н'ат с'а та ін.

Прислівники цього типу з часткою *с'а* вживаються і в говірках Бориславського та суміжних районів Львівської області: ви́днос"а, йа́снос"а, темнос"а [14]. Д. Г. Бандрівський висловив припущення, що частка *с"а* в цих прислівниках є залишком колишнього присудка *зробилос"а* [15].

---

[11] Історію прислівників на **-е** див. у кн.: С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 381—382.

[12] Детальніше див.: В. В. Німчук, Ступенювання в верхньонадборжавських говірках, зб. «Питання граматики і лексикології української мови», К., 1963.

[13] Див.: С. П. Бевзенко, До питання про «категорію стану» як окрему частину мови в українській мові, «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. XXXVII, Філологія, Львів, 1959, стор. 184.

[14] Д. Г. Бандрівський, Матеріали до діалектного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області, зб. «Дослідження і матеріали з української мови», т. IV, К., 1961, стор. 9.

[15] Там же.

Відприкметникові прислівники мають і характерні для прикметників префікси **по-, при-,** що вказують на неповноту ознаки, вираженої коренем, та префікс **за-**, який вказує на приблизність міри: по́скоро, по̀пу́зно, по̀глубоко, по́широко, по́нис'ко, по̀курто, по̀густо тощо; при́далеко, при́нис'ко тощо; за́глубоко, за́широко, за́до́у́го, за́дорого і т. ін.

Застигла форма місцевого відмінка нечленних прикметників чоловічого або середнього роду зберігається в прислівниках: до̀бр'і (П., Л., Мукачівщина [16]) «добре», ско̀р'і (й Уг., Мукачівщина [17]) «швидко», нескòр'і «нешвидко (про час)», на́гл'і (і Мукачівщина [18]), кра́сні [19], бо́ржі «швидко» (Кол.), «відразу» (Вел.), із *бързѣ (пор. борзо [20]) та ін.

Чимало прислівників виникло через ізоляцію відмінкових форм нечленних прикметників і з лексикалізацією супровідних прийменників.

Через ізоляцію й лексикалізацію нечленної форми родового відмінка однини чоловічого або середнього родів із прийменником **з(с)** виникли різні прислівники способу дії, місця, часу: зле́хка, зде́бела «повільно», сти́ха, з'л'і́ука «ненапружено», зно̀ву (Лоп.), здобра́ «щиро», зви́тка «коли ще не стемніло», збли́с'ку (збли́с'ка), зда́лека (зда́леку), издале́ча (Д.) «здалеку» (пор. давньоруське *далече*), зво̀сòку «звисока», зда́у̯ну̀ (зда́у̯на), зма́лу і зма́лы (П.) тощо. В окремих прислівниках поряд із старою закам'янілою формою родового відмінка на **-а** виступає й новіша застигла форма родового відмінка на **-у.**

У верхньонадборжавському прислівнику *издáлекїу̯,* що вживається поряд із *здáлека, здáлеку,* маємо лексикалізацію прийменника **з** із пізнішою формою родового відмінка множини прикметника *далеко,* хоч не виключена можливість, що -ї̆у̯ у верхньонадборжавських говірках — результат відштовхування від укаючих говірок Хустщини (здáлеку).

Прислівники *збїлшóго* «в основному, не зробивши

---

[16] І. Д. Пагіря, зазнач. праця, стор. 88.
[17] Там же.
[18] Там же.
[19] Там же.
[20] М. Леонова, зазнач. праця, стор. 92.

детально, більш-менш» (пор. здебільша, здебільшого, Гр.) — результат лексикалізації прийменника **з** із формою родового відмінка повного прикметника чоловічого або середнього роду.

Характерним для деяких закарпатських говірок є прислівник *загова́* «непізно після обіду, далеко до вечора, до сутінків». Він має відповідник у чеському прислівнику zahy. Чеські етимологи zahy (старочеське zahe) виводять із *zahoja «za hojnosti» і вважають, що він має кінцеве у під впливом brzy [21]. Якщо ця етимологія правильна, то закарпатський український прислівник *загова́* (із *загойа, окремі випадки переходу інтервокального **й** у **в**, ў маємо і в сучасних деяких закарпатських говірках: дўў́ни́ц'а поряд із дуйни́ц'а, су́йета — су́вета, мо́йўў < мо́йўй тощо) зберігає старішу форму (пор. ще й *загайа́ти(с'а)* «затримувати(ся)»): *загова́* пригна́ў ма́ргу с по́л'а.

Кілька прислівників часу виникло через лексикалізацію прийменника **за** з формами родового відмінка нечленних прикметників на **-а** та **-у**: за́мо́ло́ду — за́мо-лода «в часи молодості, змолоду», за́витка, за́с'вітла «коли ще немає сутінків», за́темна «в сутінках», за́гор'ача (і Затисся [22]) «відразу після чого-небудь», за́тепла «коли тепло» та ін.

Внаслідок ізоляції форми родового відмінка нечленних прикметників і лексикалізації з нею прийменника **до** виникли прислівники способу дії: до́чиста (В.) «до чистоти, геть чисто», до́суха, до́гола, до́сыта, до́ц'іла «цілком, до кінця», до́пйана, до́челлена, до́бíла тощо та часу: до́пўзна, до́темна, донида́ўну (донида́ўна, нидода́ўна) (метатеза), до́бізўўна «напевно».

Деякі прислівники часу виникли через лексикалізацію прийменника **выд (уд)** «від» із формою родового відмінка нечленних прикметників: выдмо́ло́ду (ўдмо́ло́ду), выдма́лу (ўдмалу) «змалку», выдда́ўна (выддаўну́, удда́ўна) «віддавна».

[21] J. Holub a F. Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952, стор. 430; див. також: V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovanského, Praha, 1957, стор. 581. Щодо кореня див. ще реєстрове слово *goić* — A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 149.

[22] П. М. Лизанець, зазнач. праця, стор. 94.

Ряд прислівників утворився у результаті лексикалізації прийменника **на** з формою знахідного відмінка нечленних прикметників середнього роду. Це переважно прислівники способу: навíрно (В.) нáстаро «повільно, поважно», нáвилично «гордо, бундючно», нáвилико (й Уг.) «великими дозами, проміжками, гордо», нáмало «дрібними дозами, відрізками», нáдрýбно, нáголо, нáбосо «на босу ногу», нáшче (і М.) «натщесерце», нáпýсно «без тваринного жиру», нáдешево, нáдорого «дорого», нáмного, нáскоро або нáшвытко, нáсыпко, нáрітко (й Уг.), нáгусто, нáгуско «вузько, вузькими вимірами», нáкурто і нáкоротко (Ш. Л.), нáшироко, нáтонко, нáтôýсто «товсто, низьким голосом», нáпіше «пішки», перен. «без могорича», нáсухо (й Уг.), нáмн'акко, нáл'іýко «ненапружено», нáжôýто, нáбіло, нáсин'о (нáсино), нáзелено, нáчеллено, нáчорно (відповідно) «в жовтий, білий, синій тощо колір», набізýýно «непевно» та ін.

Такого ж походження й деякі прислівники часу та місця: нáдôýго, нáмало «ненадовго», ннáдôýго, напрáво, нал'íво, нáправо, або нáпросто «прямо, навпрямець», нáдалеко, нáблис'ко (нáблис').

Рідкісними є прислівники, що виникли через лексикалізацію прийменника **за** з нечленною формою знахідного відмінка: низáдôýго.

У с. Керецьких засвідчено прислівник *нáшвытку* «швидко», що нагадує лексикалізацію прийменника **на** з формою знахідного відмінка однини жіночого роду: *нáшвытку* пýдý до н'óго.

Окремі прислівники — результат лексикалізації прийменника **у (в)** з формою знахідного відмінка нечленних прикметників — *ул'íво, ýпрáво.*

Через лексикалізацію прийменника **за** з формою орудного відмінка прикметника появився прислівник *замалы́м* «мало не, трохи не»: *замалы́м* с'а ни задавíла (Д.).

Нечисленні прислівники способу, які виникли шляхом лексикалізації прийменників **на, по, у (<въ)** із формою місцевого відмінка нечленних прикметників чоловічого чи середнього роду: нáпôрôжн'і (Д.), ýпорôжн'і, ýпôýн'і «з повними відрами», урун'і «поруч, безперервно», утуз'і «туго, напружено», пôрун'і «поруч, порівну», почесну́ «чесно, не ображаючи», пôпрôсту «по-простому», уц'íлôві (і Кол., Ш. Л.) «разом, не розчленовано».

Застиглу форму місцевого відмінка нечленних прикметників чоловічого чи середнього роду бачимо й у прислівниках: о́скупі «скупувато», ниво́скупі «досить багато», о́мал'і або о́бмал'і «трохи, мало, обмаль», ниво́мнô-з'і «небагато»: дала́ му хл'іба *ниво́скупі; о́мал'і* му ўсе л'л'ала молока́ (Д.). Сюди ж можна віднести й прислівник *о́далекӱў* (*о́далеку*) «далекувато»; пор. одалік «вдали, поодаль», Гр. (пор. в цих же говірках *о́далеко* «далекувато»), що має кінцеве *-ӱў* під впливом прислівника *зда́лекӱў*. Але тут не виключено відштовхування від сусідніх укаючих говорів, від форми *о́далеку*.

Відприкметниковим вважається [23] також старовинний прислівник *упа́т* «знову» (пор. опять, Гр., давньоруське опять, рос. опять, словацьке orät, чеське opět, сербохорв. опет тощо). Привертає на себе увагу диспалаталізація кінцевого **т**.

Прислівник *пôгôтӱў* (пôгôту́, пôôту́) «поготів, тим більше» — наслідок лексикалізації прийменника **по** з застиглою формою місцевого (історично давального) відмінка прикметника *готовъ* (пор. рос. поготово «подавно, пуще», Даль). У XVI ст. в українській мові цей прислівник вживався ще в первісній формі *поготову* [24] (пор. і сербохорв. поготову).

Лексикалізований прийменник **по** з формою місцевого (первісно давального) відмінка однини членних прикметників чоловічого та середнього роду маємо у прислівниках способу: почéсному, пôдóброму, пôнôвôму, пôл'ít'н'ому, позимýшн'ôму «по-зимовому», пôрôзýмному, пос'атôчнôму «по-святковому» та ін.

Від прикметників із суфіксом **-с'к-ый (-ц'к-ый)** прислівники способу дії творяться винятково за допомогою префікса **по-** і суфікса **-с'кы (-ц'кы):** пôрýс'кы (й Уг.) «закарпатським діалектом», помад'а́р'с'кы (й Уг.), пôвôло́с'кы або пôрумы́н'ц'кы, послови́н'цкы або послóвац'кы, почи́с'кы, пôпôл'с'кы, поси́р'пс'кы, пôбулґа́р'с'кы, пофранцýс'кы, пôдôўжа́н'ц'кы, пôкýшниц'кы, покирича́н'ц'кы, повир'хóвин'ц'кы, полема́ц'кы, пôсус'íц'кы, побрац'кы́, пôс'ві́ц'кы та багато інших. У прикметниковій своїй

[23] Див.: А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, 1958, стор. 654.

[24] Иван Вишенский, Сочинения. Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина, М.—Л., 1955, стор. 16.

частині, як відомо, ці прислівники є застиглою формою орудного відмінка множини нечленних прикметників з суфіксом **-ьск-** (пор. давньоруське *человѣчьскы* та ін.). У говірці Березників засвідчено подібні прислівники і з кінцевим **й:** *помад'а́р'с'кый*. Прислівники типу *почи́с'кый, помад'а́р'с'кый* тощо поширені в сусідніх говорах Міжгірського району (пор. рідковживані літ. *по-українській, по-руській, по-панській* тощо). Закарпатські діалектні прислівники типу *помад'а́р'с'кый* вказують на те, що відповідні літературні рідковживані прислівники типу *по-українській,* очевидно, не є сполученням прийменника **по** з формами прикметників жіночого роду. Думку про те, що прислівники типу *по-українській* є сполученнями **по** з формою прикметників жіночого роду, висловив І. К. Чапля [25]. Тут скоріше маємо кінцевий **й** під впливом називного відмінка прикметників.

У Лисичеві зустрічається також прислівник *попи́с'с'і* «по-собачому». Прикметникова частина цього прислівника (*пи́с'с'і*) — закам'яніла форма давнього орудного відмінка множини нечленного прикметника м'якої групи *пьсьи* «собачий» (пор. рос. по-лисьи, по-собачьи тощо).

Застиглу старовинну форму орудного відмінка множини нечленних прикметників знаходимо також у прислівниках: пото́хы, пото́хин'кы «потиху, потихеньку», пома́лы (й Лоп., М., Ш. Л., Уг., Вел.) «помалу, потроху, повільно», пома́лин'кы — пома́лийкы (М.) «помаленьку», а за аналогією до них — потихі́ц'кы «потихеньку», пома́ц'іц'кы «помаленьку», по́пі́ц'іц'кы «помаленьку» (пор. давньоруське тихы «тихо, без шума», Ср., малы «мало, немного»; пор. ще пома́лы, ма́лы «потроху»).

Такі прислівники відомі і в інших південно-західних говорах української мови, зокрема в лемківському (помалы, помаўы, помаленькы, потихы [26]) та в буковинсько-покутському («... її душа *потихоньки* спадала межи діти і цюлувала їх по головах») [27] діалектах. Аналогічні прислівники зустрічаємо також у сусідній словацькій мові: pomaly «повільно, помалу, помаленьку», potichučky «тихенько, потихеньку» тощо.

---

[25] І. К. Чапля, Прислівники в українській мові, Х., 1960, стор. 72.

[26] І. Верхратський, зазнач. праця, стор. 126.

[27] В. Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. І, К., 1949, стор. 144.

Прислівники з **по** + застигла форма орудного відмінка множини виникли через контамінацію старих безприйменникових прислівників на **-с'кы (-ц'кы, -с'ки, -ц'ки** — Мукачівщина [28]) та прислівників способу дії, що утворились через лексикалізацію прийменника **по** та форми місцевого (історично давального) відмінка однини нечленних прикметників чоловічого або середнього роду (типу по руськy, по малу; пор. нипома́лу — М.).

Прислівники способу дії, виниклі внаслідок лексикалізації прийменника **по** з формою місцевого (історично давального) відмінка нечленних прикметників чоловічого або середнього роду, як окремі випадки, зустрічаємо в говірці с. Довгого: по́н'ими́ц'ку, по́по́л'с'ку.

Як і в літературній мові, в закарпатських говірках спостерігається наголошування кореня в прислівниках, співвідносних із прикметниками, що мають наголос на закінченні: ве́село — весели́й, гу́ско — гуски́й, л'і́ко — л'і́уки́й, ма́сно — масни́й «жирний», тве́рдо — тверди́й, сли́с'ко — слис'ки́й, ц'і́ле — ц'іли́й та багато ін.

Подібне маємо й у деяких прислівниках, які виникли внаслідок лексикалізації прийменника **з** й форми родового відмінка нечленних прикметників: зно́ву (пор. нови́й), зма́лу (мали́й) та ін. Наголос частини прислівників збігається з наголосом відповідних прикметників, зокрема прикметників із суфіксом **-ок-**ый: высо́ко (восо́ко), глубо́ко, широ́ко, мла́во — мла́вый, здоро́во — здоро́вый, ру́но — ру́ный, на́гле — на́глый, пі́ше — пі́шый, ско́рі — ско́рый тощо. Деякі прислівники мають давніший наголос на **-о,** тоді як у відповідних прикметниках наголошується корінь (основа): добро́ — до́брый, студено́ — студе́ный, тепло́ — те́плый, даўно́ — да́ўный та ін.

Наголос пересунено з основи (кореня) чи закінчення на початок слова в прислівниках, що є результатом лексикалізації прийменників **за, на** з відповідними відмінковими формами прикметників: за́го́р'ача, за́мо́ло́ду, на́старо та ін. Початковий наголос має і більшість прислівників, до складу яких входять прийменники **до, выд (уд), по:** до́ц'іла, у́дмалу, по́про́сту та ін.

Відмінне наголошування певних прикметникових форм від інших аналогічних сприяло їх адвербіалізації.

---

[28] І. Д. Пагіря, зазнач. праця, стор. 88.

Прислівники, які виникли через лексикалізацію прийменника **по** з формою місцевого (давального) відмінка прикметників, мають наголос на прикметниковій основі або на **-ôму,** якщо співвідносний прикметник має наголос на закінченні: пôнôвôму (новы́й). На прикметниковій основі зберігається наголос у прислівниках на **-с'кы (-ц'кы).**

Закарпатські говірки дають важливі факти для вивчення процесу адвербіалізації в українській мові. Поряд із архаїчними формами у них маємо ряд іновацій, відсутніх у літературній мові. Частина архаїчних і пізніших рис поєднує їх з говірками Прикарпаття. Окремі давні й новіші прислівникові утворення мають паралелі в словацькій та чеській мовах.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ НАРЕЧИЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЗАКАРПАТСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

Закарпатские говоры дают важные факты для изучения процесса адвербиализации в украинском языке. Наряду с архаическими формами в этих говорах встречается ряд инноваций. Часть архаических и более поздних черт объединяет закарпатские говоры с говорами Прикарпатья. Отдельные древние и более новые наречные образования имеют параллели в словацком и чешском языках.

Й. О. Дзендзелівський

НАЗВИ МОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ ВІВЧАРСТВА В ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

Вівчарство в слов'ян — одна з найдавніших галузей тваринництва. На це вказують не лише мовні (пор., наприклад, спільнослов'янські та індоєвропейські назви: *вівця, баран, ягня, вовна*), а й етнографічні та історичні дані. Українське карпатське полонинське вівчарство і етнографічними ознаками, і переважною частиною свого словника є (власне, було до останнього часу) в основному таким же, як і в інших районах Карпат, зокрема на території Румунії, Польщі, Чехословаччини. Слов'янське карпатське вівчарство безпосередньо пов'язане з так званою волоською колонізацією Карпат. Чимало рис (як етнографічних, так і словникових) карпатського вівчарства виходить за межі Карпат і має балканський ареал.

Предметом цієї статті є опис назв молочних продуктів вівчарства в говорах Закарпаття.

Одним із найважливіших продуктів вівчарства є молоко — сировина для виготовлення всіх інших молочних продуктів. У досліджуваних говірках молоко скрізь вимовляється однаково — *молокó* чи *молокó*. У говірках Рахівщини, Тячівщини та деяких інших це слово засвідчене як синонім до *удій* і через те може вживатись і в множині (весною і літом *молоко* «удій» є однією з мір обліку і розрахунку з господарями): *Дав ми вівч'ə̀р' сéмеро мол'ік, бо в мéне лиш чотúрнац'ц'іт' стрúжок дóйіц'ц'ə* (К. Пол.) [1]; *На пйат' стрúжок мáйете пйат' мóлýк* (Нер.). Можливо, таке вживання слова *молоко* появи-

[1] У статті вжиті такі скорочення назв населених пунктів Закарпатської області, де було зроблено записи: Берегівський район, Лукове — Лук., Мукачівський район, Дусина — Дус., Тячівський район, Богдан — Б., Білин — Біл., Дубове — Дуб., Косівська Поляна — К. Пол., Луги — Л., Лопухів — Лоп., Нересниця — Нер., м. Рахів — Рах., Росішка — Рос., Тересва — Т., Ясіня — Яс.

лося під впливом говірок румунської мови, в яких lapte «молоко» теж виступає як синонім до *удій* і може мати множинну форму [2].

У залежності від призначення молоко називається: *серба́лне молоко́* — «молоко, що залишається вівчарям для їжі (*се́рбан'а*)»; *сирове́ молоко́* — «молоко, з якого виготовляють сир»; *вурд'а́лне молоко́* або *про́варок, при́варок, про́варка* — «молоко яке залишається для проварювання вурди»; *хлепта́лне молоко́* — «молоко, залишене для годування собак».

Продукт, що виготовляється шляхом заквашування молока (*гл'а́гом*) і має вигляд твердої чи напівтвердої маси, називається, як і в українській літературній мові, *сир* чи *сыр* (термін балтійсько-слов'янський). Від *сир* відмічено похідне *си́р'аниц'а* — «дрібні крупинки сировидної маси, що утворюється кругом путини, коли заклягане молоко розбивається в рідину». Круг виготовленого сиру *будз, буц* (зменш. *будзу́к, будзу́н, будзу́чок*): *Будз вели́ка гру́да си́ра; на кіла́ мо́же бу́ти таки́й будз, що й пйаддис'а́т' — шіздис'а́т' кіл ва́жит* (Л.). В такому ж значенні цей термін фіксується в сусідніх бойківських (Кміт, 20) [3] та гуцульських говірках (Шух., I, 214). Б. Кобилянський на Гуцульщині, крім *будз*, відмітив форму *бундз* [4]; як українізм це слово відоме в діалектах польської мови: budz, budza, bundz, bądz, bondz (SJP, I, 228, 234). *Будз* < рум. bulz «жмут», «круг сиру» [5]. Від *будз* засвідчені похідні *будзовйа́з, будзовйе́з* чи *будзівни́к* — «полотнище, мішковина, в яку

---

[2] Atlasul lingvistic romîn, serie nouă, vol. II, 1956, harta № 424.

[3] У статті вживаються скорочення: Грінч. — Словарь української мови, під ред. Б. Д. Грінченка, т. I—IV, К., 1907—1909; Crânjală — Dumitru Crânjală, Rumunské vlivy v Karpatech, Praha, 1938. Kálal — M. Kálal, Slovenský slovník z literatúry aj náreči, Banská Bystrica, 1924; Кміт — Ю. Кміт, Словник бойківського говору, «Літопис Бойківщини», ч. IV—X, Самбір, 1934—1938; SJP — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, t. I—VIII, Warszawa, 1900—1927; Шух. — В. Шухевич, Гуцульщина, «Матеріали до українсько-руської етнології», т. I, Львів, 1899.

[4] Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. 1, К., 1928, стор. 82.

[5] Етимологія рум. bulz невідома. Деякі дослідники (Дікулеску) намагалися розглядати його як германізм, але гіпотеза ця досить сумнівна (Crânjală, 229).

вибирають будз»; *будовез* в такому ж значенні (на Бойківщині — Кміт, 20); *підбу́дзен'а, підбу́дзен'ə* — «сироватка, рідина, що стікає з будза».

Будзи розрізняються: *одине́ц* — «що виготовлений з одного удою молока», *дво́йка* — «виготовлений з двох удоїв (вечірнього і ранішнього)»: *Йего́ дво́йка май ле́гка, йак мі одине́ц* (Рос.); *близн'у́к* чи *близне́ц* — «один з двох кругів, що виготовлені одноразово з однієї закваски»; *ко́пил* — «невеличкий круг, зроблений таємно від господаря разом з виготовленням основного, великого будза» (Рах.). У с. Дубому це останнє називається *те*^{и}*л'а́тко*. Останні дві назви постали внаслідок метафоричного вживання.

У залежності від якості сир має назви: *кипр'а́к, мил'а́к, вістар, сонічли́вец. Кипр'а́к* — «сир з великими порами» (найякісніший): *Ки́рпий сир тото́ кипр'а́к, аби́ такі́ д'і́ри в си́рі, йак го рубаа́й, аби чірінкот'і́в, та тогди́ ду́же до́брий* (Л.). Назва *кипр'а́к* — утворення від прикметникової основи *кипр* (ки́прий — «рихлий, пористий, м'який — про хліб, сир тощо»); пор. вживане тут дієслово *кипріти* — «робитися пористим, м'яким (про хліб, сир)»; пор. також з близькими значеннями болг. *кипри, кипря(се), кипрене* [6], чеське kyrgý, kyrřiti [7], н.-луж. *кірчу* [8], словацьке kyrgina (Kálal, 292). Е. Бернекер *кирпий* етимологічно зближує з *кипіти* [9]. *Мил'а́к* чи *милова́тий* — «сир без пор, схожий до мила» (нижчий гатунок); назва дана на підставі зовнішньої подібності до мила. *Вістар* — «добре вистояний сир»: *Так с'а сир вістару́йе, тото́ с'а зве вістару́ван'а, та тогди́ до́бра бри́ндз'а* (Рос.); назва утворена від кореня *стар-* (*старий, вистарітися*). *Сонічли́вец* — «сир, що вистоявся, висох на сонці» (нижчий гатунок): *На со́нци сир держи́, та ві́схне, зсо́н'ічливійе; зсо́н'ічливійе, ай ус'у́ си́лу з не́го ві́т'агне* (Рос.).

Рідина, що залишається після того, як вибереться

---

[6] С. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжковен език, София, 1941, стор. 238.

[7] Fr. Trávníček, Slovník jazyka českého, Praha, 1952, стор. 808.

[8] E. Muka, Słownik dolnoserbskeje rěcy a jeje narěcow, t. I, Petrograd — Praha, 1911—1915, 1926, стор. 598.

[9] E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg, 1924, стор. 677—678.

будз, — *не́варка,* зрідка (на Рахівщині) *не́варок, від-варок, на́верка.* Назва походить від *не варити, не варена* (щоб одержати вурду, неварку проварюють). *У́рда* (*ву́рда*) — «сир, що одержується після проварювання неварки». Назва пов'язується з рум. urdă — «солодкий овечий сир» і в цьому значенні широко відома у ряді інших південно-західних діалектів — на Гуцульщині (Шух., I, 214), Бойківщині (Кміт, 38), нижній Наддністрянщині [10] та ін. Відома вона з таким чи близьким значенням й у ряді інших мов: словацьке urda (Kálal, 747), чеське urda [11], польське urda, hurda, wurda (SJP, VII, 345, 789) [12], болг. *хурда,* макед. *урда,* сербське *урда,* мадьярське orda, алб. ubos (< urbos). Отже, термін цей загальнобалканський. Він же лежить в основі таких топонімів, як *Урда* — полонина в районі Рахова [13] і *Вурда* — полонина в районі Ясіня [14]. Етимологією слова *у́рда* цікавився ряд авторів (Crânjală, 405—407). Найбільш переконливе (і щодо звукового складу, і щодо семантики) пояснення З. Голомба, який вважає, що це слово — тюркізм; пор. тур. hurdá, hurdé «дрібні кусочки, кришки, обломки» [15]. Правда, важливо було б вияснити етимологію його і в турецькій мові. В українській, словацькій, польській та чеській мовах — це румунізм. У говірках української мови слово *ву́рда* відоме в значенні «выжимки из семян конопли или зерен мака, приготовленные для начинки вареников или пирогов» (Грінч., I, 259); «начинка з соняшникової макухи» [16]; пор. також

---

[10] Й. О. Дзендзелівський, Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я, «Лексикографічний бюлетень», вип. 6, К., 1958, стор. 52; А. А. Москаленко, Словник діалектизмів українських говірок Одеської області, Одеса, 1958, стор. 72.

[11] Fr. Bartoš, Dialektický slovník moravský, Praha, 1906, стор. 465.

[12] Див. також: M. Małecki і K. Nitsch. Atlas językowy polskiego Podkarpacia, Kraków, 1934, mapa № 176.

[13] А. Петров, Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из нач. XX в., Прага, 1929, стор. 22.

[14] Там же, стор. 10.

[15] Zbigniew Gołąb, Генетички врски меѓу карпатска та и балканската сточарска терминологија и улогата на словенскиот елемент во ова подрачје, Македонски јазик, год X, кн. 1—2, Скопје, 1959, стор. 37—38.

[16] О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області), «Лексикографічний бюлетень», вип. 2, К., 1952, стор. 75.

польське urda, wurda «начинка для пиріжків з маку чи насіння конопель» (SJP, VII, 346). Ясно, що це пізніше значення; назва *вýрда* перенесена на вказані предмети, очевидно, на підставі певної зовнішньої подібності їх до *вурди* «сиру». На Рахівщині, Тячівщині розрізняють сорти вурди: *рýс'ка, волóс'ка* (що, як і сир, в'яжеться в *будзов'яз*) і *бугáй* (*бугáйка*) — «вурда із сколотин». Від *вýрда* (*ýрда*) у досліджуваних говірках відмічаються похідні: *вýрд'аний* (*ýрд'аний*) «що має відношення до вурди»; *вýрдити (с'а)* «звурджуватися» (пор. з цим значенням словацьке urdit'sa — Kálal, 747, польське urdić się, hurdzić się, wurdzić się —SJP, II, 346); *вурд'áлний* (*котéл вурд'áлний*), *вýрд'анка, вýрд'ənка* — 1) «посудина для вурди у вигляді діжечки з дірчастим дном, щоб стікала жентиця» (Б. та ін.); 2) «звурджене молоко»; 3) «ложка, якою збирають вурду» (Дус.).

Сироватка, що залишається після збирання вурди при прогріванні неварки, — *жентúц'а, жентúц'ə, дзер. Дзер* у значенні «сироватка» (не лише з овечого молока) відмічається на Рахівщині, Мукачівщині, Свалявщині (переважно факультативно з *кваснúна*), Перечинщині, Ужгородщині; у західній частині верховинських говорів виступає у формі жін. роду — *дзéра* (вживається майже завжди паралельно з *кваснúна* [17]; відмічається це слово на Гуцульщині (Шух., I, 213), Бойківщині: *дзер* «квас», *дзéра* «сироватка з овечого молока» (Кміт, 59); пор. також словацьке dzer «посудина на сироватку» (Kálal, 127), польське dzer «посуда для молока» (SJP, I, 630). Укр. *дзер* < рум. zăr «сироватка» [18]. Варіант *дзéра* постав на українському грунті, очевидно, під впливом паралельно вживаного в сусідніх говірках *кваснúна*. Фіксується *дзер* і у місцевих писаних пам'ят-

---

[17] Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР, ч. II, Ужгород, 1960, карта № 170.

[18] Етимологія рум. zăr неясна. О. Денсущяну zăr пов'язує з лат. serum: serum > *sierum > ser, останнє контамінувалося з zară (албанізм) і дало zăr. Заслуговує уваги думка Філіппіде, який zăr (як і ряд інших пастуших термінів strunga, brînză, jîntiță, urdă) пропонує розглядати як фракізм. На його думку, це фракійське слово означало «вода» (пор. згадуваний ним топонім Germisara, Germizera). Після витиснення цього слова лат. aqua із загального вжитку воно збереглося у лексиконі чабанів у значенні «сироватка» (докладніше про це див.: Crânjală, 250—253).

ках (початок XIX ст.): *Хворымъ млєко, а здравымъ дзеръ даютъ* (Календар Югасевича, л. 125 зв.). Похідні від *дзер: дзе́ріти, издзе́ріти* «підходити сироваткою (про молочні продукти)», *дзе́равий* «той, що з сироваткою».

Жентúц'а (здрібн. *жентúчка*) у досліджуваних говірках засвідчується на Хустщині, Міжгірщині, Іршавщині та ін.[19] У ряді говірок *жинтúц'а* вживається й як синонім до *не́варка* «біла рідина, що залишилася після сиру». У значенні «сироватка» слово *жентúця* відомо також на Гуцульщині (Шух., I, 214), Бойківщині[20], у галицьких лемків[21]; ізоглоса його продовжується і далі на захід; пор. словацьке žinčica «зварене овече молоко» (Kálal, 900—901), чеське žiňica, žintice[22], польське żętyca, żentyca, żyntyca, żencica, żyncica (SJP, VIII, 709), мадьяр. діал. zsendicze, zsëndice, zsedice, zsengice, źsincica «сироватка»[23]. Назва загальнокарпатська.

Слово *жентúця* етимологічно пов'язується з дієсловом *жати, жму*[24], поширилося, очевидно, через румун; пор. рум. jinţiţă «осадок сироватки з крупинками овечого сиру», яке відоме майже на всій території Румунії, за винятком невеликого району на південному заході[25]. К. Кранджала справедливо відзначає, що постало слово, ймовірно, не на румунській території, бо інакше воно поширилося б і серед інших сусідніх (на Балканах) народів, з якими румуни мали виробничі стосунки (Crânjală, 428). П. Скок, З. Голомб рум. jinţiţă вважають південнослов'янізмом, причому того періоду, коли тут були носові голосні: із прасл. *žętica, що є утворенням від основи пасивного дієприкметника zętъ та суфікса

---

[19] Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас.., ч. II, карта № 170.

[20] В. Кобільник, Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту, Самбір, 1937, стор. 96.

[21] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 413.

[22] Fr. Bartoš, зазнач. праця, стор. 560.

[23] Szinnyei József, Magyar tájszótár, II, Budapest, 1897—1901, стор. 1068—1069.

[24] Fr. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, стор. 411.

[25] Atlasul lingvistic romîn, vol. II, harta N 418.

-іса; пор. відзначене П. Скоком у Боснії žetica «сироватка» — звичайний рефлекс давнього *žętica [26].

Від *же*ᵘ*нтúц'а* відомі похідні: *же*ᵘ*нтичáк* (Л. Рос. та ін.) чи *жинтичúк* (Нер., Т. та ін.), *жинтичúт* (Лоп., Дуб. та ін.) — 1) «рідина, що стікає з сиру (будза)», те, що і *підбýдзен'а* (з жинтичика б'ють масло); 2) «сколотини після масла»; 3) «те, що і жентиця». У значенні «рідина, що стікає з овечого сиру» žinčičnik відзначається у словацьких говорах району Високих Татр [27]. І. Верхратський в районі Івано-Франківська відзначає *жентичник* — «той, хто п'є жентицю» [28]; пор. також вживані на Закарпатті *же*ᵘ*нтовáти, же*ᵘ*нтувáти* — 1) «готовий сир ще раз старанно перетерти, щоб видалити з нього рештки сироватки»; 2) перен. «цілий гурт (овець, корів) без якоїсь певної потреби гнати, наганяти то в одну, то в другу сторону» (<рум. jintui «віджимати сироватку з сиру»), а від останнього *же*ᵘ*нтóван'а, же*ᵘ*нтóваний*. У селах Росішка, Луги та ін. (Тячівського району) у значенні «сироватка після вурди» вживається ще й *звáрниц'а* (від *зварити*), а у говірках східної Тячівщини — *звáрка*.

Брúндза чи *брúндз'а, бры́ндз'а, бры́нз'а, бры́ндза, бры́нза, брúнз'а* — «молочний продукт, приготовлений з сиру (будзів) шляхом розтирання, соління і спресовуваиня». На досліджуваній території *бриндзя* вживається лише у східних районах (Тячівський, Хустський, схід Виноградівського), у західних говірках цей термін відсутній; у Волосянці (Перчинський район) та околишніх селах у цьому значенні виявляється *гірки́й сыр*. Останнім часом під впливом літературної мови слово *брúндз'а* стало поширюватися і на решті території Закарпатської області. Термін цей широко відомий у південно-західних та інших українських говорах; в українських пам'ятках уперше фіксується в XVIII ст. [29] Назва ця також відома в сусідніх мовах; пор. словацьке

---

[26] P. Skok, Einige Worterklärungen, «Archiv für Slavische Philologie», XXXV, 1914, стор. 348.

[27] Ján Podolák, Prvé výsledky vyskumu pastierstva v oblasti vysokých Tatier «Slovenský národopis», roč. X, 1962, č. 1, стор. 13.

[28] І. Верхратський, Знадоби до словаря южноруського, Львів, 1877, стор. 17.

[29] Є. Тимченко, Історичний словник українського язика, т. І, Х.—К., 1930, стор. 141.

bryndza, bren(d)za (Kálal, 44, 39; вперше відмічається 1470 р.), чеське brynza (відмічено на Мораві 1576 р.), польське bryndza (відмічено у XVII ст.), мадьярське boronza, borondza, boroncza, boroncsa, brinza, brincza, brencza, brenze, brenza, berenze[30]. Укр. *бриндзя,* як і його іншомовні відповідники, походить з рум. brâză «бринза», «сир»[31]. Для різних ґатунків бринзи відмічено назви: а) щодо виду сиру: *вівчáнка* — «овеча бринза» (*Вівчáнка май л'іпша бри́ндз'а тай май бíльше йей ро́бл'а* — Л.); *коз'áчка* — «бринза з козячого сиру»; *пра́жанка* — «з коров'ячого сиру»; *мíшанка* — «з суміші овечого, козячого та коров'ячого сиру» (*Дві чáсти коро́вл'ачого си́ра, а одну́ ове́чого та зро́бл'а бри́ндз'у мíшанку* — Рос.); б) щодо часу виготовлення: *вíсн'анка* — «бринза, виготовлена весною»; *лíтн'анка* — «виготовлена влітку»; *осíн'анка* — «виготовлена восени».

Від *бриндзя* відмічено похідні: *бри́ндз'аний* «що відноситься до бринзи»; *бриндз'ани́к, бриндз'ени́к* — 1) «вид хліба чи коржа, спеченого з кукурудзяної муки в суміші з бринзою»; 2) «пиріг з бринзою» (Б. та ін.); 3) «мішок на бринзу» (К. Пол.); 4) жарт. «той, хто любить і багато їсть бринзи»; *бриндз'áнка* «бербениця, діжечка для зберігання бринзи» (у цьому значенні останнє відоме і на Гуцульщині — Шух., I, 214); *бриндзе́й,* на Рахівщині відзначено назву дитячої гри *бри́н'дз'і бити.*

Сербадз'э́нка — «напівкисле молоко» (Яс., Біл., Б. та ін.); пор. рум. serbezi «прокиснути» (про молоко та ін.), «втратити смак, бліднiти, слабнути».

Гу́сл'анка чи *гу́сл'э́нка* (здрібн. *гу́сл'аночка, гу́сл'э́ночка*) «вид ряжанки з овечого молока» (їжа вівчарів); відоме це слово і на Гуцульщині (Шух., I, 141, 214).

Розрізняють *па́рену гу́сл'анку* — «гуслянка, що готується з кип'яченого молока» і *сиру́ гу́сл'анку* — «що готується з сирого молока» (частіше всього готується весною). *Па́р'анка* — «парене солодке овече молоко». *Зíйгранка* — «молоко, що скипілося» (*шо с'а зíйгра́ло*).

Спеціальна приправа (із висушеного шлуночка теляти чи ягняти), що використовується для звурджування

---

[30] N. Drăganu, Românii în veacurile, IX—XIV, Bucureşti, 1933, стор. 335.

[31] Походження рум. brâză неясне.

молока, — *кл'ar, кл'ər*. Назва ця у формах *кляґ, гляґ* широко відома в південно-західних говорах (Грінч., I, 349) [32] (<рум. chiag, що, в свою чергу, з лат. *clagum <*guaglum < coagulum), а також у говорах польської, словацької та чеської мов (Crânjală, 280—284); назва загальнокарпатська. В. Даль без вказівки на місце вживання відзначає *гляканка* жін. р., *гляк* чол. р. — «сушеный ягнячий желудок для выделки глякового или гляганового овечьего сыра» [33]. Деякі дослідники вважають, що румунізм цей потрапив в українські говори десь у XIII—XV ст. [34] (однак у писаних пам'ятках цього слова нам не довелося зустріти, відсутнє воно і в історичному словнику української мови Є. Тимченка).

Залежно від матеріалу виготовлення *кл'ar* розрізняється: *тел'áчка* — «що виготовлений з телячого шлунка»; *вівчаник* — «з шлунка ягняти»; *коз'áчка* — «з шлунка козеняти»; *лошáт'аник* — «з шлунка лошати»; *бурс'ýчаник* — «з шлунка борсучати»; *пс'áчаник* — «з шлунка цуценяти»; *кот'áчаник* — «з шлунка котеняти»; *горівчаник* — «кляг з горілки»; *віцт'аник* — «кляг з оцту»; *шпірітускл'ar* — «есенція клягу». Щоправда, *пс'áчаник* і *кот'áчаник* оповідачі лише називали, але практично нам невідомі випадки їх застосування: *пс'áчаником н'іхтó ни хóче кл'áґати, бо с'а гидýйе, тай кот'áчаником ни знáйу, хто би кл'áґав молокó* (Рос.); *Лошáт'аник дýже пустúй кл'ar* (Л.); *Булú такі, що мáли кл'ar з бурсучáт, бурс'ýчаник; Иванý дýже ни хот'ів, абú му кл'áґали бурсукóвим кл'áґом* (Рос.); *Кл'áґати мож и горівков, шпірітусом, лиш нидóбре, бо чýти сир горівков. Тай віцтóм мож кл'áґати, абó з пн'ів, з ковéн' водú тóйі квасновйі* (Рос.).

Від *кл'ar* засвідчено ряд дериватів: *кл'áґати* «заправляти молоко клягом» (термін загальнокарпатський), *кл'áґан'а* «процес і час, коли клягають»; *кл'arівнúц'а*

---

[32] Див. також: Є. Желехівський, Малоруско-німецький словар, Львів, 1886, стор. 169—351; Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над лексикою говірок Нижнього Подністров'я, «Наукові записки УжДУ», т. XIII, Львів, 1955, стор. 107; А. А. Москаленко, зазнач. праця, стор. 28; Zdiesław Stieber, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, z. III, Łódź, 1959, карта № 112.

[33] В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, СПб., 1903, стор. 887.

[34] G. Pascu O minune filologică, стор. 10—11; M. Vasmer, Kritisches und antikritisches zur neunren slavischen Etymologie, I—II, «Rocznik slawistyczny», t. III, стор. 269.

«дерев'яна посудина у вигляді невеличкої діжечки, в якій розводять кляг»; *кл'áґалка* «ложка, якою відмірюють розведений кляг»; *кл'áґанка* «заправлене клягом молоко при виготовленні сиру та бринзи»; *кл'аґаний́ц', кл'аґанц'і* «холодець» [35].

Як бачимо, термінологія молочних продуктів вівчарства у закарпатських говорах досить багата і спеціалізована. Значна частина основних назв молочного полонинського вівчарства має карпатський (*дзер, жентúц'а, кл'ар, кл'аґати* та ін.) або балканський (*ўрда* чи *вўрда* та ін.) ареал. Чимало серед розгляненої термінології румунських назв, що, безперечно, свідчить про значну роль румун в розвитку українського (як і словацького та польського) полонинського вівчарства. Досить широке коло становлять і вузьколокальні діалектизми, утворені на власному говірковому грунті.

НАЗВАНИЯ МОЛОЧНЫХ ПРОДУКТОВ ОВЦЕВОДСТВА В ЗАКАРПАТСКИХ УКРАИНСКИХ ГОВОРАХ

Резюме

Овцеводство — один из древнейших видов хозяйственной деятельности славян. Карпатское овцеводство обнаруживает много этнографических и словарных черт, выходящих за пределы Карпат и имеющих балканский ареал.

Терминология молочных продуктов овцеводства в закарпатских украинских говорах, как показывает лингвогеографическое, семасиологическое и этимологическое изучение ее, очень богата и специализирована. Среди рассмотренной терминологии встречается много румынских названий, что свидетельствует о значительной роли румын в развитии украинского, а также словацкого и польского овцеводства. На Закарпатье, кроме того, есть немало локальных овцеводческих лексических образований, более или менее распространенных в местных говорах.

[35] И. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас.., ч. I, карта № 63.

З. В. Булик

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ДІАЛЕКТНІ НАЗВИ КРОПИВИ

Назви рослин — вдячний матеріал для дослідження географічного поширення лексем та їх варіантів.

Завданням цього повідомлення є розглянути лексичні й фонетичні різновиди назви кропиви (Urtica urens), простежити територіальне поширення варіантів цієї лексеми на території західних областей України, визначити найпоширеніший наголос цього слова. Робота виконана на основі матеріалів, зібраних для II тома Атласа української мови.

Слово *кропива* давнє, спільнослов'янське. Воно зустрічається в багатьох сучасних слов'янських мовах — рос. *крапи́ва, -вы,* білор. *крапіва́, -вы́,* болг. *коприва,* сербохорв. *коприва,* чеське kopřiva, словенське kopriva, в.-луж. kopřiva, н.-луж. kops'iwa, польське pokrzywa.

Більшість дослідників первісною вважає форму *коприва* [1], а В. Махек — *кропива* [2]. На нашу думку, давнішою формою слід вважати форму *коприва.* На користь цього говорить наявність такої форми у старослов'янській мові та збереження її в сучасних болгарській, сербській, словацькій мовах і в лемківському діалекті української мови [3]. Наявність спільнослов'янського слова *копрь* (укр. *кріп*) теж підтверджує нашу думку. Іменник *коприва,* мабуть, є утворенням з суфіксом **-ива** від слова *копрь.* Лексема *кропива* зустрічається вже в староруських писемних пам'ятках [4].

---

[1] A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957, стор. 428; Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, М., 1961, стор. 166.

[2] V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стор. 220.

[3] І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 427.

[4] И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, СПб., 1893, стор. 1329.

Найпоширенішою формою на західноукраїнській території є *кропива* з більш як десятьма фонетичними варіантами. Серед них варіант з ненаголошеним **о**, яке наближається до **у** або навіть переходить в **у**, — *кроу̯пи́ва, крупи́ва;* форми із збереженням наголошеного більш переднього **и** — *кропі́ва, кропі̯ва, крупі́ва* та варіант, у якому **и>е**, — *крупе́ва.* На території, що межує з білоруськими говорами, виступають фонетичні паралелізми з виразним аканням — *крапи́ва, крап'і́ва* і т. п.

На крайній західній території Закарпаття (Ужгородщина) збереглась первісна форма — *коприва.* На думку Й. О. Дзендзелівського [5], збереження такої форми підтримується словацьким впливом (пор. словацьке korţiva).

На крайній північній частині Волині засвідчене явище метатези іншого типу — *прокива, брокива* з різними фонетичними відмінностями — *проу̯кие́ва, прукі́ва, прок'і́ва, прок'е́ва, прок'ие́ва, прокі́е́ва, прокі́ва, брокі́ва, брок'і́ва, брок'ие́ва, брок'е́ва* і т. п. Форми такого типу не засвідчені в словниках і, мабуть, належать до пізніших утворень.

Спорадично, зокрема на території Хмельницької області, зустрічається варіант *покрива,* наявність якого можемо вважати наслідком польського впливу (пор. польське pokrzywa). Як поодинокий випадок зафіксовано ще форму *корпива* (с. Старий Олексинець, Кременецького району, Тернопільської області).

Крім того, на позначення певних видів кропиви вживаються такі слова, як *жи́гаўка, джи́гаўка, джигу̯ха, жигавіц'а, жи́жаўка, ги́жаўка, жи́жка, жигу̯чка, жгу̯чка, жару̯ха, жижу̯ха, жаливу̯ха, жал'а́чка, пеку̯чка, жа́тва, хо́пта.*

Види кропиви розрізняються також за допомогою прикметникових означень (*глуха́ кропи́ва, па́рка брокі́ва, пеку̯ща кропи́ва, пеке́льна кропи́ва, жал'у̯ча кропи́ва, конопл'а́ста кропи́ва, бі́ла кропи́ва, ме́ртва кропи́ва, йа́звича кропи́ва, мала́ кропи́ва*).

---

[5] Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. І. Ужгород, 1958, карта № 6.

Усі зазначені вище фонетичні різновиди загальноукраїнської форми *кропива* розглядаємо як варіант одного слова.

На території Закарпаття, за винятком Гуцульщини, засвідчено — *жалива*. Це ж слово, але з пом'якшеним **ж**, побутує й по цей бік Карпат, у тій частині Бойківщини, що межує з верховинськими говорами Закарпаття. Пом'якшення **ж**, у свою чергу, викликало заміну голосного заднього ряду **а** на передні **е, и, і**, внаслідок чого виникли варіанти — *ж'алúва, ж'елúва, ж'елáва, ж'иᵉлúва, ж'илúва, ж'ілúва, жілúва*.

Синонімічну назву кропиви — *жалива* спостерігаємо й у ряді прикордонних сіл на південно-східних окраїнах Чернівецької області.

Це слово не є новотвором, оскільки знаходимо його в найдавніших писемних пам'ятках Закарпаття[6]. Дієслово *жалити*, що вказує на діяння кропиви, відоме на території всієї України. Воно наводиться в словниках[7] і широко використовується в творах письменників, які походять з різних місцевостей. Словосполучення *жалюща кропива, кропива жалиться* теж загальновідомі.

Не дивно, отже, що слово *жалива* збереглось і стало основним на території Закарпаття[8], відомого своєю мовною архаїчністю.

Наголос у досліджуваному слові на території західних областей України переважно відмінний від норм сучасної літературної мови. Лише в двадцяти населених пунктах північної частини Волинської та Ровенської областей (Західне Полісся) наголос падає на останній склад (*кропивá*), як і у літературній мові, на решті території виступає форма *кропúва*. Як виняток у декількох населених пунктах наголос у цьому слові падає на перший склад. Це стосується обох синонімічних лексем (*крóпива* і *жáлива*).

---

[6] О. В. Мишанич, З літературного життя Закарпаття, XVII—XVIII ст., «Радянське літературознавство», 1961, № 6, стор. 63—73; Історичний словник українського язика, під ред. Є. Тимченка, т. I, X.—K., 1930, стор. 899.

[7] Словарь української мови, під ред. Б. Д. Грінченка, т. I, K., 1907, стор. 427; Українсько-російський словник, K., 1953, стор. 488.

[8] Зустрічається вона і в говорах середньої й нижньої Наддніпрянщини (В. С. Ващенко, З історії та географії діалектних слів, X., 1962, стор. 156).

ЗАПАДНОУКРАИНСКИЕ ДИАЛЕКТНЫЕ НАЗВАНИЯ КРАПИВЫ

Р е з ю м е

В статье рассматриваются два лексических синонима *кропива* и *жалива* в их фонетических и акцентологических вариантах на территории II тома Атласа украинского языка, привлекаются также соответствующие названия из соседних западнославянских языков.

М. Т. Безкишкіна

ФРАЗЕОЛОГІЯ КОНОПЛЯРСТВА, ПРЯДІННЯ І ТКАЦТВА

(на матеріалі говірок північно-східних районів Сумщини)

Професійно-виробнича лексика — одне з багатьох джерел фразеології. Люди різних галузей ремесла і виробництва глибше за інших пізнають природу явищ і предметів своєї спеціальності, професії. У виробничому середовищі розширюються межі використання їх назв, розуміння їх семантичних можливостей, значень — прямих і переносних. Ці останні служать змістовою основою, на якій виникають фразеологізми.

Як і інші категорії галузевої лексики, лексика конопляpства, прядіння і ткацтва має свою спеціальну фразеологію. Деяка частина її з часом переростає рамки професійного вжитку, вливається в загальнонародну мову.

В основу класифікації професійної фразеології доцільно, на наш погляд, покласти структурно-граматичний принцип, виділивши в кожному типі групи за значенням і ступенем семантичного зв'язку. Щодо структурно-граматичних особливостей вузькоспеціальні фразеологічні вирази найширше виявлені: безприйменниковими і прийменниковими конструкціями.

1. Безприйменникові конструкції за своєю будовою і значенням поділяються на кілька підгруп.

а) Дієслівні фразеологізовані словосполуки з прямим додатком, що вказують на способи праці, зв'язані з виробництвом волокна, ниток і тканини: *брат' канóплі* «висмикувати коноплі із землі руками»; *мачúт' канóпл'і* «занурювати коноплі у воду»; *т'агтú канóпл'і* «виймати коноплі з водоймищ»; *тéрти канóпл'і* «відокремлювати кострицю від волокна на терниці»; *мн'ат' канóпл'і* «виминати кострицю з волокна ногами або спеціальним приладом»; *трепáт' канóпл'і, т'óпат' канóпл'і, тр'óпат'*

канóпл'і «бити ручайкою конопель об терницю»; *мúкат' мúчки* «виготовляти з волокна мички»; *валúт' вал* «прясти вал»; *драт' клóче, бит' клóче* «розсмикувати клоччя руками або розчісувати його спеціальним приладом»; *драт' пен'кý* «вручну відокремлювати волокно конопель від деревини»; *прикрýчуват' аснóву* «з'єднувати нитки основи з «шнур'ами» (нитки в начинні)»; *вйазáт' пáсма* «перев'язувати по 30 ниток, основаних на снівниці чи змотаних на мотовило пасемком»; *распускáт' пáсма* «розв'язувати пасма»; *нарабúт' перемóтаў* «вдруге покласти нитку на той самий зубець на снівниці»; *навивáт' аснóву* «протягувати нитки основи на ткацькому верстаті»; *кúдат' чóўник* «протягувати нитку піткання через «з'ієў» за допомогою човника»; *затикáт' аснóву* «починати ткати»; *шпаравáт' палатнó* «вирівнювати пруги полотна за допомогою шпарутки»; *спускáт' палатнó, накатúт' навýй* «намотати полотно на нижній навій»; *аткатúт' навýй* «розмотати нитку з верхнього навоя»; *развестú звóди* «зв'язати розірвану нитку основи»; *билúт' палатнó, билúт' пр'áжу, билúт' бйіл'* «намочувати багато разів полотно, пряжу, біль у воді і висушувати на сонці»; *здат' крóсна* «віднести приготовлену для тканя пряжу до ткалі»; *брат' прóбу* «взяти 2—2,5 кг конопель з мочил для визначення готовності їх»; *задáт' гóрстку* «покласти горстку конопель під м'яльні вальці коноплепереробної машини»; *бит' ал'íй* «добувати олію з насіння конопель»; *сукáт' ц'ієўки, крутúт' ц'ієўки* «намотувати пряжу на цівки».

б) Дієслівні фразеологізовані словосполуки з непрямим додатком, які також означають способи праці: *управл'áт' рúтками* «совати ритки взад і вперед, навиваючи основу»; *переб'ірáт' нагáми* «натискувати ногами на підніжки по черзі».

в) Іменникові фразеологізовані словосполуки, що вказують на стан предметів: *палатнó с'íло* «зменшилась довжина полотна після намочування»; *канóпл'і кур'áт'* «осипається жовтий пилок з суцвіття конопель»; *замáшки нирнýли, замáшки пахавáлис'* «перестиглі рослини плосконі втрачають свої статеві ознаки і стають непомітними поміж рослинами матірки».

г) Пасивні фразеологізовані звороти, які означають стан предметів: *валакнó знимайец'ц'а чулкóм* «з підго-

товлених до переробки конопель волокно знімається шаром у вигляді панчохи»; *валакно́ засмо́ктуйец'ц'а* «волокно переходить з м'яльної частини машини в тіпальну»; *аснóва замичкóвуйец'ц'а* «розсмикуються нитки основи, якщо вони не змащені шліхтою».

Фразеологізованими розглянуті словосполуки названі тому, що вони набувають переносного значення, особливо в тому елементі, яким називається дія чи стан предметів. Так, вираз *брат' канóпл'і* сприймається досить переносно, а переносність (метафоричність) є, як відомо, неодмінною умовою того, щоб ту чи іншу словосполуку можна було вважати фразеологічною або, при помітно слабкому виявленні переносності, фразеологізованою. Та й справді, вираз *брат' канóпл'і* аж ніяк не означає буквально «брати», а «висмикувати їх із землі руками».

Крім фразеологізованих словосполук, у говірках відзначені більш стійкі фразеологічні вирази — ідіоми, щоправда, порівняно в невеликій кількості, напр.: *палажи́т' д'і̂еда, ўже д'і̂ед йес'т', палажи́т' д'а́д'ка* «вдруге накинути нитку на той самий пакіл при снуванні ниток на стіні».

2. Прийменникові конструкції за своєю будовою і значенням поділяються на дві підгрупи.

а) Фразеологізовані сполуки дієслова з підпорядкованими безпосередньо і посередньо (за допомогою прийменників) двома іменниками: *раски́дат' пр'а́жу па ри́тках, раски́дат' аснóву на ри́тки* «розмістити нитки основи в певному порядку поміж рубцями риток»; *наб'ірáт' аснóву ў нач'ін'е* «протягувати нитки основи у вічка начиння»; *спускáт' пр'а́жу на ц'і̂еўки* «змотувати пряжу на цівки». Ці фразеологізми означають способи підготовки пряжі до ткання.

б) Ідіоматичні сполуки дієслова та іменника з прийменником, що позначають спосіб і об'єкт дії: *с'і́сти на кабилкú* «в'язати верхні петлі ниченицъ»; *с'і́сти на пе́тл'і* «в'язати нижні петлі ниченицъ».

Професійні фразеологізми, відбиваючи найрізноманітніші предмети і процеси, зв'язані з коноплярством (прядінням, ткацтвом), утворювались протягом віків шляхом пристосування та спеціалізації їх у певному зна-

ченні. Звернімося хоча б до виразу *брати коноплі*. Ф. П. Філін вважає його семантично спеціалізованим діалектизмом, як і вислови *грабить сено, трясти сено* [1]. Цей вираз пристосувався до коноплярської лексики, спеціалізувався як фразеологізована назва процесу збирання конопель. Подібними виразами є *т'агти́ кано́пл'і, драт' кло́че* та ін.

Метафоричні вирази *ми́кат' ми́чки, вали́т' вал, бїїли́т' бїїл'* утворились внаслідок повторення однокореневих слів по типу властивих загальнонародній українській розмовній мові моделей *вік вікувати, валити валом* та ін.

Етимологічні основи вузькоспеціальних фразеологізмів, якими позначаються процеси збирання конопель, відокремлення волокна від деревини і т. п., сягають в глибочінь віків. Як свідчать відповідні джерела, ці галузі коноплярства у Східній Європі були поширені задовго до Київської Русі, а «обробка льону, відома нам з старовинних обрядових пісень, нічим не відрізнялась від пізнішої. Льон смикали, мочили, сушили і виготовляли з нього куделю» [2]. Так само перероблялись і коноплі. Зміни, яких зазнавала ця фразеологія, стосувалися переважно галузей прядіння і ткацтва і зумовлювались удосконаленням техніки виробництва пряжі й полотна. Так, наприклад, вирази *нараби́т' перемо́таў, крути́т' ц'і̂е̂ўки* утворились у кінці XIX ст., коли появились снівниці і вийшли з ужитку сукала (прилад, на якому сукали цівки).

Подальші, більш активні зміни загалом стійкої у своєму розвитку спеціальної фразеології зумовлені подіями суспільно-політичного характеру. За радянського періоду, наприклад, архаїзувалася значна частина фразеологізмів з галузі прядіння і ткацтва, які майже повністю занепали. Буквально на очах стають пережиточною категорією вирази *вали́т' вал, наб'ірáт' ў нач'ін'е, палажи́т' д'і̂е̂да, ми́кат' ми́чки* та ін.

---

[1] Ф. П. Филин, Некоторые замечания о характере лексических диалектизмов, «Вопросы славянского языкознания», кн. 1, Львов, 1948, стор. 222.

[2] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 185.

Виникнення коноплярської промисловості спричинилось до збагачення фразеології, що йде по лінії переусвідомлення деяких традиційних одиниць і утворення нових фразем відповідно до нових, механізованих і удосконалених форм виробництва конопель і волокна.

Переусвідомились фраземи *мн'ат' канóпл'і, т'іпáт' канóпл'і, т'агтú канóпл'і* внаслідок корінної зміни способів виконання позначуваних ними процесів. На коноплепереробних заводах мнуть, тіпають і вивантажують з мочки (тягнуть) коноплі не вручну, а спеціалізованими машинами. Отже, ці вирази означають механізований спосіб виконання відповідних процесів. Лінгвістичним доказом цього є вживання у тому ж значенні, що й усномовні вислови *мн'ат' канóпл'і, т'іпáт' канóпл'і,* технічних словосполук *первинна переробка конопель, первинна переробка трести, відокремлення довгого волокна, відокремлення короткого волокна,* які проникають в усне мовлення з фахової літератури, а також з виступів на зборах, нарадах та ін. У лексиці працівників коноплепереробних заводів вони стають усе більш активною категорією і тим самим обмежують уживання відповідних традиційних фразеологізованих виразів. Давній вислів *тéрти канóпл'і* не ввійшов до складу нової термінології, оскільки ізольовані раніше один від одного процеси — «м'яття і тертя конопель» — у заводських умовах переробки сировини злились в один, що позначується словосполукою *мн'ат' канóпл'і.* Крім цього, тіпання конопель диференціювалось, а саме: на заводі тресту тіпають і протрясують з метою звільнити волокно від насипної костриці. Як наслідок цього появились вирази *протр'астú валакнó* (технічне — протрясування волокна) «обробити волокно на трясильній машині».

Новими є згадувані вище фраземи *брат' прóбу, замáшки нирнýли, задавáт' гóрстки* та ін., що відбивають нові процеси заводського виробництва волокна.

Зміни, які відбуваються у фразеології коноплярства, прядіння і ткацтва протягом віків, не обмежуються збагаченням її новими елементами і відмиранням старих. Вони йдуть також по лінії відшарування цих зворотів від спеціальної фразеології і зближення їх з загальнонародною. Поширення фразеологізмів за межі свого первісного вжитку супроводжується, як правило, і перетворенням їх у формі і семантиці. Так, фразеологізми

типу *три чи́сниц'і да сме́рт'і; не з рукй, ку́мо, ў ва́шей ха́т'і пр'а́сти; то́нко пр'а́сти — до́ўго ждат'* та ін. стали тепер елементами загальнонародної мови, хоч за походженням вони професійні. І не тільки тому, що стрижневими в цих виразах є назви з лексики прядіння і ткацтва — *чисниця, прясти, ткати,* а й тому, що переносне значення, яке вони мають, могло виникнути тільки на основі виробничого досвіду. У професійному середовищі поняття найменшої кількості асоціювалося з мірою «три чисниці» (чисниця — найменша рахункова одиниця в галузі прядіння). У загальнонародному вжитку словосполучення *три чисниці* поєдналося з невластивим для лексики прядіння сполученням слів *до смерті* і разом з тим змінилося у своєму змісті — набуло значення короткого терміну.

Основна маса виразів спеціальної фразеології, засвоєної загальнонародною мовою, представлена прислів'ями, приказками, загадками, примовками. Прислів'я і приказки граматично оформляються в словосполуки, проміжні конструкції між словосполученням і реченням і в речення.

За структурно-семантичними ознаками фразеологічні словосполуки становлять:

а) Сполуки неперехідного дієслова та іменника з прийменником. Вони означають спосіб дії: *разабра́т' па ни́тац'ц'і* «детально»; стан особи або предмета: *в'іс'е́т' на ни́тац'ц'і* «почувати себе невпевнено, нетвердо»; *зат'ану́ц'ц'а ў ни́тку* «схуднути або збідніти».

б) Безприйменникові сполуки неперехідного дієслова з іменником: *пр'а́сти ушйма* (стосується тварин) «прислухатися», напр., *кун' пр'ідé ушйма;* але зустрічаємо цю словосполуку і в такій загадці: «*Пряди ушима,* пильнуй очима, — оце і вся твоя робота» (сторож) [3]; *не пр'ади́ нага́ми* (переважно до дітей) «не метляй ногами», «не вертись веретеном» «не вертись туди-сюди».

в) Сполуки перехідного дієслова з іменником у знахідному відмінку, які метафорично виражають відношення між людьми: *ми́кат' ми́чки* (з кого) «збиткуватися над ким»; *зроби́т' кло́че* (з кого) вживається як

[3] М. Комаров, Нова збірка народних малоруських приказов, Одеса, 1890, стор. 87.

елемент лайливої лексики; *жува́т' кло́че* «говорити нерозбірливо».

г) Сполуки дієслова з прикметником: *на тонку́ пр'ідé* «живе бідно».

д) Сполуки дієслова з прислівником: *то́нко пр'а́сти* «діяти необдумано».

е) Сполуки пасивного дієприкметника з іменником: *ши́те биílими ни́тками* «невдало щось замасковане»; *ши́те на живу́ ни́тку* «нетвердо вирішена якась справа».

є) Сполуки іменника з дієсловом: *снуйу́т' думкú, пр'ади́т' думкú, ччу́ц'ц'а думкú* «думки змінюють одна одну і знову повторюються».

ж) Сполуки іменника з прикметником: *да пасл'éдн'ей нитки* «все без останку»; *чо́ртове ткан'н'á* — афективний вияв незадоволення чимсь.

До проміжних конструкцій слід віднести:

а) Порівняльні звороти типу *поб'іл'іт' йак палатно́, верт'éц'ц'а йак веретéно,* значення яких може передаватись також одним словом: *папалатн'іт'* «збліднути від страху», *веретéниц'ц'а* «вертітись».

б) Фразеологізми, побудовані за моделями складнопідрядних речень, але які в розмовній мові часто вживаються як компоненти простих речень. Так, вираз *хоч ми́чки мич* щодо структури — підрядне присудкове речення при нульовому головному (пор.: Він такий, *хоч мички мич*), але вживається і як компонент простого речення: *З йагó хоч ми́чки мич,* в якому *хоч* — модальна частка, що вказує на нереальність дії.

в) Еліптичну форму *що годóк — то мотóк,* яка вживається зі значенням «повільні темпи роботи» і щодо будови є «уламком» складнопідрядного речення.

Найчастіше прислів'я і приказки мають форму речень. З-поміж них виділяються: 1) прості речення: а) односкладні і б) двоскладні; 2) складні речення: а) складнопідрядні, б) складносурядні, в) складні конструкції з сурядністю і підрядністю.

1. а) Прислів'я *знай грéбен' да веретéно* вказує на обмеження ролі жінки домашнім побутом; *без веретéна не спр'ідéш* — на значення цього приладу в галузі прядіння; *чужé веретéнце берú, да й свайé приабретú* виражає дрібновласницьку ідеологію; *не з рукú, кúмо, ў вáшей хáт'і пр'áсти* «незручно себе почувати або не сміти висловити свою думку з певних причин»; *витýшкою*

кру́тиц'ц'а в галав'і «запаморочення»; *не гавари́, кума́, про пр'а́жу* «не згадуй про щось наболіле». *Не веретéном ў бок* — речення з еліпсом присудка, яке образно відбиває умови життя.

б) *Кун' капито́м напр'ідé* «молода дружина привезе до чоловіка готове полотно і вироби з нього»; *ни́тачка даведé да клубо́чка* «таємниця буде викрита»; *танка́ ни́тка ско́ро рвéц'ц'а* «ненадійна справа»; *галава́ кло́чем наби́та* «нерозумна»; *і вун не с кло́ча* «має характер і розум»; *луб — не ли́ко* «один з порівнюваних предметів кращий». Неповні речення: *ра́но ўстава́ли, да ма́ло напр'а́ли* — засуджується повільність у роботі; *хот' вйа́же, хот' пр'ідé, а без д'і͡ела не сиди́т'* «завжди в роботі»; *помин'а́ў ши́ло на матави́ло* — виражається ставлення ремісників до свого ремесла. Двоскладні неповні речення з еліпсом заперечної форми присудка, що має значення дієслова якісної оцінки: *ан'і на ни́тку, ан'і до вало́ку; ан'і на ни́тку, ан'і на верéтку* «не годиться ні для чого».

2. а) Речення *йіка́ пр'а́ха, такé й палатно́; йіка́ ни́тка, такé й палатно́; йіка́ пр'а́жа, такé й палатно́; йіка́ пр'а́жа, так'і й мо́тки* побудовані за зразком загальнонародних фразеологізмів типу *який батько, такий син; яке коріння, таке й насіння.* Вони вживаються у функції якіснооцінних елементів мови. За значенням до них близький фразеологічний вираз *що напр'а́ла, те й натка́ла.*

Негативна оцінка будь-якого явища виражається прислів'ями і приказками: *не пр'а́ла пуд димко́м, дак пуд тинко́м ўже не вда́с'ц'а* «якщо лінувалася прясти зимовими вечорами при лампі, то влітку не напрядеш»; *ви́хопиўс', ік Терéшко с канапéл'; бала́ка, ік кло́че жуйé; така́, що с'ем тéрниц' перебйé; запу́сте йозико́м, йак на тéрниці; то́нка, ік ни́тка; так зл'іка́ўс'а, що аж папалатн'і́ў; галава́ боли́т', йак варати́лом накру́чує.*

Значення умовності і причини мають фразеологізми: *то́нко пр'а́сти — до́ўго ждат'; з ми́ру па ни́ц'ц'і — го́ламу руба́шка; пу́тточка із р'ідна́, бо не ста́ло палатна́.*

Важкі умови праці ремісників відбиті у прислів'ї: *лу́чче ўкра́сти, чим напр'а́сти.*

б) Фразеологізми — складносурядні речення, найчастіше утворені за допомогою протиставного зв'язку.

Ними виражається оцінка праці і її результати: *то́нка пр'а́сти — до́ўга ждат', а таўшчёй, дек скар'ёй; танка́ пр'а́духа хади́ла гала́, а таўста́ пр'а́духа купи́ла вала́; танка́ пр'а́духа пуд руко́йу несла́, а таўста́ пр'а́духа во́зом везла́* — більше має та пряля, яка пряде товсту пряжу; *не сама́ пр'а́ла, а кума́ памага́ла то за хл'і̂еб, то за сул', то за кусо́к са́ла; не сама́ пр'а́ла, а кума́ памага́ла то за те, то за се, то за кусо́к са́ла; не сама́ пр'а́ла, пр'а́ли пам'і́чни́ц'і то за хл'і̂еб, то за сол', то за пал'ани́ц'і.*

Ставлення ремісників до своїх занять виражається фразеологізмами: *не бу́де з шва́чки бага́чки, а с ткача́ — багача́; пр'ідý, пр'ідý, да й нема́ ладу́; кому́ що, а Фе́дарав'і пр'а́жа; ден' вели́ки, да ни́тка каро́тка.*

в) Конструкції з сурядністю і підрядністю у місцевих говірках зустрічаються рідше: *на нізи́к, ік с'і̂м те́рниц', а на д'і̂ело нема́; каза́ли: непр'а́ха, неўда́ха, а вана́ напр'а́ла, наткала́, пабили́ла, і ус'і̂ех байа́р абдари́ла.*

Поклавши в основу етимологічний принцип, всі прислів'я і приказки можна розподілити на групи, які склалися на основі:

1. Аналогії понять: а) аналогії кількостей: *три чи́сниц'і да сме́рті* (три нитки — найменша одиниця рахунку в прядінні і ткацтві — аналогія з малим строком, що залишився до кінця); б) аналогії якостей у виконуваних роботах: *ши́те на живу́ ни́тку, ши́те бїїлими ни́тками;* в) аналогії кольору і стану: *побїіл'і́т' йак палатно́;* г) аналогії стану особи і дії знаряддя праці: *галава́ бали́т', йак варати́лом накру́чуйе.*

2. Схожості внутрішніх властивостей предметів: *ан'і на ни́тку, ан'і на валёку.*

3. Зіставлення понять, що відносяться: а) до матеріалу: *йака́ пр'а́жа, таке́ й палатно́;* б) до виробника і його роботи: *йака́ пра́ха, таке́ й палатно́;* в) до знарядь праці і результату дії цього знаряддя: *йака́ пр'а́дка, так'і́ й ни́тки;* г) до кількості (з якісним відтінком) дій: *що напр'а́ла, те й наткала́;* д) до кількості часу і кількості виконаної роботи: *що годо́к, то мото́к;* е) до оцінки промислів: *не бу́де з шва́чки бага́чки, а с ткача́ багача́.*

4. Суміжності предметів: *куда́ го́лка, туда́ й ни́тка.*

5. Диференціації відношень до знарядь виробництва: а) обмеження за професійною ознакою: *знай гре́бен' да верете́но;* б) обмеження за належністю: *чуже́ верете́нце бери́, да й свайе́ приабрети́.*

6. Диференціації відношень до умов, обставин: *не з руки́, ку́мо, у ва́шей ха́т'і пр'а́сти* (в значенні — не в цій оселі говорити, робити що-небудь).

Говірки досліджуваної території, що утворились на північній діалектній основі, в галузі фразеології далеко не однорідні. Східна смуга їх зазнала впливу російської мови, західна ж виявляє спільні риси з південно-східними говірками української мови. На характері місцевої фразеології позначились особливості говіркової лексики, наприклад, загальнопоширеному виразу *брать матірку* в досліджуваних говірках відповідають: *брат' гало́ўки, брат' моччáни.*

Фразеологія коноплярства, прядіння і ткацтва тільки частково відбита в наявних словниках і лексикографічних працях. Такі фразеологізми, як *замáшки пахавáлис', палажи́т' д'і̂еда, кун' капито́м напр'ідé, танкá пр'áдуха пуд рукóйу несла́, таўстá пр'áдуха вóзом вéзла, що гадóк, то матóк* та ін., не знайшли свого відображення в літературі. Можливо, ці вирази, як і багато інших, місцеві за походженням.

ФРАЗЕОЛОГИЯ КОНОПЛЕВОДСТВА, ПРЯДЕНИЯ И ТКАЧЕСТВА

(на материале говоров северо-восточных районов Сумщины)

Р е з ю м е

В статье исследуются структурные типы фразеологических единиц, связанных с коноплеводством, прядением и ткачеством, на материале украинских говоров северо-восточных районов Сумской области.

І. О. Варченко

ЕТИМОЛОГІЯ І ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ

(кілька штрихів з роботи над І томом Атласа української мови)

У роботі над темами з фонетики, словотвору, лексики і семантики лінгвогеографові доводиться стикатися з проблемою походження слова і вникати в його генетичні зв'язки з іншими словами як своєї мови, так і мов споріднених або й неспоріднених, щоб відновити історію слова від його сучасного до найдавнішого стану (зрозуміло, у межах можливостей), отже, займатись етимологізуванням. У лінгвогеографа цей процес ніколи не повинен бути однобічним і замкненим сам у собі. Справді, працівник лінгвогеографії може, як ніхто інший, оперувати стрункім рядом фонетичних, морфологічних або морфонемних ланок, усією розмаїтістю трансформацій певного факту, засвідчених у різних картографованих говорах як явища синхронні і водночас як явища діахронні. Разом з тим у розпорядженні лінгвогеографа є такі надбання мовознавчої науки, як етимологічні, історичні та інші словники. Перш ніж картографічно висвітлити всі або майже всі ланки, зафіксовані збирачами у відповідях на запитання програми лінгвістичного атласа, власне, перш ніж надати цим ланкам вигляду стрункого ряду або, точніше, заради того, щоб ці ланки поставити в стрункий ряд, лінгвогеограф зобов'язаний ще і ще раз перевірити наявний у його розпорядженні діалектний скарб, звернувшись не тільки до лабораторії наближеного аналізу І. Срезневського [1], а передусім до лабораторії спектрального аналізу

[1] И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. I, СПб., 1893; т. II, 1902; т. III, 1912.

О. Преображенського [2], М. Фасмера [3], О. Брюкнера [4], В. Махка [5] та ін. Від поєднання двох методів — лінгвогеографічного та етимологічного — у виграші мають бути обидві галузі мовознавства, а в цілому — усе мовознавство і не тільки мовознавство.

За характером зв'язків лінгвогеографії та етимології об'єкти вивчення — діалектні дані розподіляються на дві групи. До першої, в апріорній площині незрівнянно більшої, належать ті дані, відносно яких етимологія має переконливі, незаперечні, усіма визнані висновки і може в будь-якому випадку зарадити лінгвогеографії, полегшити справу картографування, застерегти проти складання хибної легенди, проти неправильного коментування карти. Друга група охоплює діалектні факти, з приводу яких в етимології немає певних, чітких міркувань або які взагалі ще не були в полі зору етимологів. Щодо цих фактів лінгвогеографія може і повинна повести за собою етимологію і спрямувати її надійними каналами до відповідних порівняльних або порівняльно-історичних побудов і висновків.

Порушена в цій статті тема є дальшим опрацюванням одного з положень, частково висвітлених на XI Республіканській діалектологічній нараді [6]. Тут немає потреби заново спинятись хоч би на деяких фактах і міркуваннях, уже відомих читачеві. Завдання полягає в тому, щоб запропонувати увазі читача нові дані, нові думки і висновки.

У підготовленому до друку I томі Атласа української мови (АУМ), як зазначив один з його рецензентів проф. Й. Дзендзелівський, карта, присвячена темі «Зміни кореневого голосного в іменнику *блиск*», не має назви (стоїть вона під № 142). Чому ж ця карта без назви? Виявляється, тому, що в «Материалах» І. Срезневського

---

[2] А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. I, II, М., 1959.

[3] M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I, Heidelberg, 1953; Bd. II, 1958.

[4] A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957.

[5] V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957.

[6] Див.: І. Варченко, Лінгвогеографія і деякі питання української мови, «XI Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей», К., 1962, стор. 101—102.

відповідне слово зафіксоване в трьох варіантах — *блѣскъ, бльскъ, блескъ,* які, мовляв, не дають підстав для точного визначення давнього голосного. Розв'язати непорозуміння тут мають етимологія і лінгвогеографія. За тлумаченням Т. Шанської[7], рос. *блеск* є спільнослов'янським утворенням від тієї ж основи, що й діалектне рос. *брезг* «світанок», тобто від основи з давнім ě. На дифтонгічний попередник цього голосного вказує також Ф. Славський, реконструюючи архетип *bloisk хоч би в спосіб порівняння з лит. blaikštýtis «вияснюватись (про небо)»[8]. Не заперечують проти цього тлумачення й автори нового болгарського етимологічного словника, споріднюючи болг. *бля́скам, бля́свам, блестя́* «блищати», *бля́сък* «блиск» та ін. з лит. blaikštañs «палати, іскритися», латиськ. blaiskums «пляма», д.-в.-нім. bleich «світлий, ясний» і ст.-сканд. bleikr «світлий, ясний»[9]. На праслов'янське *blěskъ (з ě відповідно до індоєвроп. oi) свого часу вказував і О. Преображенський, щоправда, пояснюючи виникнення цього архетипу в спосіб чергування голосних. М. Фасмер пов'язує рос. *блеск* зі ст.-сл. *бльштати,* хоч давні споріднення з інших індоєвропейських мов наводить ті, що мали дифтонги. Так з'ясовується питання з етимологічного погляду.

А що промовляє лінгвогеографія, одним з основних завдань якої є відновлення історії слів[10]? Згідно з даними лінгвогеографії, у говорах, картографованих до І тома АУМ, більш або менш поширені шість різних рефлексів голосного в корені іменника *блиск,* а саме: **и, і, е, а, о, іе̂,** — тобто тих рефлексів, що часто спостерігаються в багатьох інших словах, які не викликали або вже не викликають сумнівів щодо походження їх від основ з давнім ě[11].

---

[7] Див.: Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, М., 1961.

[8] Fr. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I, Kraków, 1952—1956.

[9] Див.: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, св. I, София, 1962.

[10] Пор. A. Dauzat, La géographie linguistique, Paris, 1922, стор. 27.

[11] З приводу нового підходу до явища рефлексації давнього ě див.: І. О. Варченко, Підсумки IX Республіканської діалектологічної наради в м. Києві, «Українська мова в школі», 1956, № 4, стор. 96.

Для довідки про різні рефлекси можна спинитись на лексичній групі з губним приголосним перед **ě**, де зустрічається звук **и** (*би́ли(ї), оби́д, ви́тер, ви́ра, пи́шки, зми́на, тоби́* і т. ін. — зрідка в середньополіських і східночернігівських говірках), звук **е** (часто в північних та східних чернігівських і в середньополіських говірках), «дифтонг» **і͡е** (майже послідовно в північночернігівських і середньополіських говорах; у деяких останніх відзначено також **и͡е**). Крім того, подекуди в поліських говірках зафіксовано *м'у͡есто, прабйу́г, пообу́дайу, проб'о́г* і под. Лексична група з давнім наголошеним **ě** після зубних та **л** засвідчує **е** (*д'ед, т'е́ло, с'н'ег, с'е́но, с'л'ед* і т. ін. — зрідка в поліських говорах), **і͡е** (майже послідовно в середньополіських і північночернігівських говорах), а також **у͡о, у͡и, у** та ін. в поодиноких випадках (напр., *хл'у͡оў, несу͡ом, сл'у͡ид, хл'у͡иў, несу͡им, хл'у͡еў, му͡ел'ка, сн'уг, хл'уў, вед'у́м, неси́м, мети́л', хл'оў, с'л'і͡ид, д'і͡ити* і под. у ряді поліських говірок). Слова з давнім наголошеним **ě** після **р** виявляють **и** (*ри́чка, ри́дко, (г)ори́х, стрих, добри́ши(й), бери́м* і т. ін. — часто в середньополіських, спорадично в південних та східних чернігівських, східноволинських і східнополтавських говорах), **е** (часто в поліських), **і͡е** (майже послідовно в північночернігівських і середньополіських говорах; в останніх часто **и͡е**), **о, у͡и** та ін. (напр., *б'ер(')о́м, хр(')он*, що зрідка зустрічаються в поліських, а також у східноволинських, північностепових, середньонаддніпрянських і східнополтавських говорах; *беру͡им, хру͡ин, хру͡он, беру͡ом*, що відзначено в поодиноких поліських говірках). У всіх випадках, тобто в позиції після губних, зубних та інших приголосних, східноволинським, подільським, північностеповим, середньонаддніпрянським, східнополтавським, західнослобожанським, південночернігівським і спорадично — східночернігівським та середньополіським говорам відповідно до наголошеного **ě** властивий рефлекс **і**. У тих же, приблизно, говорах виступає **і** на

місці ненаголошеного **ě**, зокрема в дієсловах *співáти, цілувáти*. Крім **і**, в першому з них виступає ще **и** (зрідка в поліських говорах), **е** (майже послідовно в північнополіських) та **о** (часто в північних середньополіських говорах), а в дієслові *цілувáти* — також **и** (послідовно в східнополтавських, північностепових, рідше — у середньонаддніпрянських, чернігівських і рідко — у подільських та середньополіських говорах), **е** (часто в поліських), **о** (послідовно в північних середньополіських, зрідка в подільських і східноволинських), **а** (часто в північночернігівських) та **у** (послідовно в подільських, східноволинських, поодиноко в середньополіських і південночернігівських говорах).

Якщо йти тільки за даними «Материалов» І. Срезневського і за відомими висновками про рефлексацію **ě** [12], то в говорах української мови можна було б сподіватись на розвиток у слові *блиск* щонайбільше чотирьох рефлексів (*блеск* < *бльскъ, бл'ĕск* і *бл'іск* < *блѣскъ, бл'іск* і *бл'оск* < *блескъ*). Живі ж українські говори часто перевершують апріорні сподівання. Однак те, що не вкладається в досі знані схеми, потверджується і підтримується даними про рефлексацію спільнослов'янського **ě* в інших слов'янських мовах (пор. рос. *блеск,* білор. *бляск, бліск,* польське blask, чеське blesk, словацьке blysk, серб. *блијесак* та ін.). Зрозуміло, що врахування цих загальновідомих даних разом з даними української лінгвогеографії і висновками славістів-етимологів полегшує як опрацювання наслідків лінгвістичного картографування, так і етимологічне витлумачення слова *блиск.*

Складним для етимології, а водночас і для лінгвістичного картографування є іменник *дірка* або, точніше, характер у ньому давнього кореневого голосного і його відбиття.

У рос. *дыра* перехід **ди>ды** В. Івановим розглядається як такий, що пов'язується, можливо, з діалектними фонетичними хитаннями [13]. Ф. Славський, зазначаючи, що

[12] Див.: О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граматика української мови, К., 1962, стор. 149—151.

[13] Див.: Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, зазнач. праця, стор. 101.

зміна голосного тут не має ще задовільного пояснення, виводить найдавніше праслов'янське *dira з ітеративу *dirati і, відповідно, *děra — з *děrati, отже, заперечує припущення Я. Бодуена де Куртене (про контамінацію *dora і drzeć, drzerać), О. Соболевського (про зв'язок з гр. dýra «двері») та ін.[14] Крім того, Ф. Славський схильний бачити тут давні, ще балто-слов'янські варіанти, підпорядковані вторинному старому типові апофонії (напр., *dъrą ≤*dьrą: *dyrati: *dura відповідно до *dъch-: *dych-: *duch). Щодо зв'язків *děra < *děrati і *dira < *dirati аналогічно висловлюється також В. Махек. Майже нічого нового не додає і М. Фасмер.

Згідно з матеріалами I тома АУМ, тобто з відповідною картою і коментарем, розгляданий іменник засвідчує п'ять основних рефлексів кореневого голосного, зокрема **и** (*ди́рка*), що майже послідовно властивий поліським і зрідка — подільським та іншим говорам, **у** (*д'у́рка*), що досить характерний для подільських і східноволинських говорів, **і** (*д'і́рка*), що послідовно виступає в середньонаддніпрянських, східнополтавських, західнослобожанських, північностепових і зрідка — у подільських та поліських говорах, **ie͡** (*д'ie͡рка*), що спорадично спостерігається в поліських, та **е** (*д'е́рка*), що дуже рідко зустрічається в поліських і східноподільських говірках. Порівняння з даними про рефлексацію наголошеного **ě** в значній групі слів і в окремих інших випадках свідчить про те, що всі ці рефлекси з повною підставою можуть розглядатись як наслідок відбиття давнього **ě (ѣ)**. Отже, сучасний ряд *д'і́рка — д'е́рка — ди́рка — д'у́рка — д'ie͡рка* слід виводити з *děra, а не з інших давніх форм (напр., *dira, *dьrą), тим більш — семантично віддалених або далеких (пор. *dura чи гр. dýra). На основі цього висновку розв'язується й питання про лінгвогеографічну карту. Її годиться виконувати за темою «Рефлекси давнього ě в іменнику *дірка*».

З погляду завдань етимології і лінгвогеографії пильну увагу привертають деякі назви злакової рослини *Zea Mays*. Справді, що має робити лінгвіст-картограф із такими даними, як *кијахи́* (*к'ијах'і*) і *кит'ахи́* (*к'іт'ах'і*), з одного боку, та *кики́* (*к'ік'і*) і *кики́* (*к'ік'і*) — з друго-

[14] Див.: Fr. Sławski, зазнач. праця, стор. 208—209.

го? Чи слід об'єднати їх в одну групу і відбити на лінгвістичній карті графічними засобами в межах одного кольору, тобто розглядати всі відзначені дані як фонетичні варіанти однієї й тієї ж назви, чи, може, ці дані краще розподілити на дві групи, запровадивши для картографування їх два відмінних кольори, чи, нарешті, найбільш вірогідним був би розподіл згаданих фактів на три групи і нанесення їх на карту трьома різними кольорами? Непохибно і грунтовно розв'язати ці питання можна тільки за умови поєднання етимологічних і лінгвогеографічних методів дослідження. Неувага лінгвогеографа під час картографування названих синонімів чи фонетичних варіантів цих синонімів до історико-лексикологічних та етимологічних свідчень призвела б до викривлення реального стану говірок і спричинилася б до помилкових висновків (щодо фонетики, а також лексикології та етимології).

На питанні про взаємозв'язки варіантів *кијахи́* і *кит'ахи́* не варто було б і спинятись, оскільки фонетична спорідненість їх давно вже видається річчю безперечною чи, сказати б, самою по собі зрозумілою (тут унаслідок дисиміляції проривних **к** і **т'** відбувся перехід т'>**j**: *кит'ахи́* > *кијахи́*) [15]. Однак у фаховій літературі ще трапляється помилкове тлумачення назви *кияхи́* як спорідненої з *кий* «палиця» (нібито за формою плоду — з посиланням на записане В. Далем *кию́шки*) [16], а не з *ки́тяг* (*ке́тяг*[*х*]). Через те сюди необхідно внести ясність.

Щодо етимології іменник *ки́*[*е́*]*т'аг*[*х*] не становить жодних труднощів: у ньому виділяється непродуктивний, застарілий або й змертвілий суфікс **-аг (-ах)** і корінь **кит-**, який простежується в рос. *ки́та* («стебло, трава виткої і довгостеблої рослини», «скручений в'юк сіна», «плетениця з квіток, трави або соломи»), *ки́тка* («сережка вільхи, берези», «кукурудза»), *кит* «трав'яна вірьовка», *кить* («лапатий сніг», «стебло виткої рослини», «солом'яна плетениця»), ст.-сл. *кыта* «гілка», словенськ.

---

[15] Щодо подібної зміни див. хоч би пояснення М. Наконечного в «Курсі сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951, стор. 206 (також у виносці).

[16] Див.: Ю. О. Карпенко, Деякі назви культурних рослин у буковинських говірках, «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», Чернівці, 1958, стор. 109.

kita, kitica «пучок, пакунок, в'язка», болг. *ки́тя* («прикрашаю», «в'яжу в пучок»), *ки́тка* («букетик квітів», «в'язка, пучок», «кисть руки»), серб. *кита* («пучок, «букет», «пензлик»), чеськ. kyta «пук», «в'язка», польськ. kita («пухнатий хвіст лисиці», «волоть кукурудзи», «прикраса з пір'я на головному вборі»), лит. kutà «грono» та ін. Звичайний перегляд цих споріднень підказує також розуміння семантичної основи, на якій виникла назва рослини *кит'ахи́* (це — перенесення терміна, що позначав частину цілого — «гроноподібний цвіт або суплідддя», — на ціле, на всю рослину). У тлумаченні семантики та етимології слова *кита* етимологи висловлюють здебільшого тотожні або дуже близькі думки, у чому легко переконатися, звернувшись до відповідних словників. На доповнення до сказаного слід лише додати, що в відзначеному В. Далем *кию́шки* [17] і відповідному до нього *кійу́шкі,* записаному в чернігівських говірках (с. Коти, Чернігівського району, паралельно до *ки'йахи'*), відбулась заміна суфіксів через їхню подібність (щодо цього пор. *со́нух* теж у чернігівських говірках — сс. Червоне, Вільна Слобода і Ходине, Глухівського району, Манухівка, Буринського району, на Сумщині) і що в назві *кит'ахи́* трапляється ще зміна **т'>л'** (*кил'ахи́* — с. Тетерівське, Іванківського району, Київської обл., — паралельно до *ки'йахи́*).

Отже, два перших розглянених випадки — *кит'ахи́* і *кијахи́* — є фонетичними варіантами однієї й тієї ж назви, а через те вони повинні картографуватись різними засобами одного кольору або ж, у крайньому разі, одним знаком з переліком у коментарі тих населених пунктів, у говірках яких записано менш поширений варіант.

Щодо ареалу первинний варіант *кит'ахи́* послідовно виявляється в північно-західній частині середньополіських говорів, а варіант *кијахи́* (*к'ијах'і*) — у решті середньополіських, менш послідовно — у південночернігівських і рідше — у північночернігівських та східночернігівських говорах.

Два других факти — *кики́* (*к'ік'і*) і *кӥки́* (*к'ї̈к'і*) — видаються на перший погляд однокореневими фонетич-

[17] В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. II, СПб.—М., 1881, стор. 113 (стаття **кій**).

ними різновидами, у другому з яких начебто виступає вторинний звук **ї** або, навпаки, у першому цей звук занепав. Таке споглядальне, поверхове витлумачення дуже легко відкидається, як тільки звернутись до наявних у ряді говірок форм однини. Цими формами є, по-перше, *кик* (*к'ік*), що відзначено, напр., у говірках Ріпкинського (сс. Комарівка, Клубівка, Задеріївка, Вишневе) та Новгород-Сіверського (с. Гірки) районів на Чернігівщині, і, по-друге, *кијóк* (*к'ијóк*), що зустрічається, напр., у говірках Ріпкинського (сс. Лопатні, Моложава, Старі Яриловичі, Убіжичі), Чернігівського (с. Локнисте) та Новгород-Сіверського (сс. Гірки, Орлівка) районів на Чернігівщині і Середино-Будського району (с. Мефедівка) на Сумщині. Само собою зрозуміло, що зводити ці факти до одного кореня, отже, відбивати їх на лінгвістичній карті засобами одного кольору було б помилкою, оскільки на те немає ніяких підстав. Щоб у цьому повністю переконатись, досить звернутися до свідчень інших мов (і діалектів), до вже відомих даних етимології.

Назва *кикú* (*кик*) має спільне походження з рос. *кúка* «рід головного жіночого вбору», давньор. *кыка, кика* («волосся на голові», «пов'язка»), *кычение, кычие* «гордовитість», *кычитися* «чванитися», ст.-сл. *къкъ, кыкъ, кыка* «волосся на голові», болг. *кúка,* серб. *кика* «коса з волосся», чеськ. kyka («волосся як підкладка під чепець», зрідка також «чепець»), kečka «вихор, чуб», словацьк. kečka «чуб» та ін., отже, виникла внаслідок розширення семантики (від частини цілого — «суцвіття, волоть, китиця» — до цілого, до назви всієї рослини).

Навпаки, назва *киїкú (кијóк)* споріднена з рос. *кий,* укр. *кий,* білор. *кій,* польськ. kij (у всіх — «палиця»), серб. *кијак* «ломака» та ін., корінь у яких той же, що й у рос. *ковáть,* укр. *кувáти,* польськ. kować, kuć (у всіх — «бити молотом метал, підбивати, прибивати»), лит. káuti «ударяти, бити, кувати» і в багатьох інших, які сягають до ***kou.** Отже, ця назва відмінна від попередньої не лише етимологічно, а й за ознаками семантичними (у її основі лежить назва однієї з частин цілого — «супліддя» або «стебло», причому обидві ці частини за формою нагадують палицю, ломаку, кий).

Цікаво, що проти змішування назв *кикú* і *кийкú* (*кúйошки*) застерігав іще В. Даль [18].

Без пов'язання етимологічних і діалектологічних даних не можна скільки-небудь вірогідно пояснити виникнення деяких синонімів іменника *чорногýз*, правильно зрозуміти морфологічну (і навіть фонетичну) будову цих синонімів, простежити, сказати б, їхню історію, скласти найзадовільнішу легенду лінгвістичної карти і забезпечити обгрунтоване, науково спроможне відбиття теми на карті «Назви птаха *Ciconia* L.».

Із синонімів іменника *чорногýз* значну складність щодо етимології і не меншу — щодо картографування становить такий ряд: *бýс(')ол, бýс(')ел(')*, *бýсил(')*, *бýс'ал (бýсал')*, *бýс'іл'*, *бусéл(')*, *бýшел'*, *бýцел*, *бýцил(')*, *бýцол(')*, *бýсл'а*, *бýшл'а*, *бýс'ко*, *бýз'ок*, *бóц(')ун*, *боц'ýн*, *бóц'он*, *бóц'ан*. Серед цих фактів навіть без етимологічного заглиблення в них видаються спорідненими всі ті, у яких виступають групи **бус, буш, буз, буц** з імовірним переходом **с‖ш, с‖ц, с‖з** (*бýсел'* > *бýшел'* [*бýс'ок*] > *бýз'ок*, *бýсел* > *бýцел*, *бýсл'а* > *бýшл'а* чи *бýцел* > *бýсел(')* > > *бýшел'* або *бýцел* > *бýсел'* > *бýсл'а* > *бýшл'а*...). Осторонь залишаються випадки з групою **боц**, тобто з голосним **о** в корені. Поза етимологічним витлумаченням даних зазначеного ряду лінгвістові-картографу видається не тільки можливим, а й умотивованим відобразити на карті факти з кореневим **у** і факти з кореневим **о** двома різними кольорами, отже, пристати до думки, що всі факти групуються навколо двох первісних коренів — двох етимологічних архетипів. А насправді? Як пояснюються дані зазначеного ряду в етимології?

О. Преображенський розглядає укр. *бýськó* і под., польське busiek і под., рос. *бýсел* разом з *бýсый* «темно-сірий, буро-сірий» як запозичення з тюрк. bos «сірий» (пор. тур. boz «кольору землі, сірий»). Для О. Брюкнера укр. *бýсол* і под. та польське buśko, bus, busieł, які він уважає за українське запозичення і семантично витлумачує ширше — «чорногуз» і «всяка сива, сіра тварина», є назвами неясного походження. Слідом за О. Преображенським та Е. Бернекером [19] М. Фасмер

---

[18] Див.: В. Даль, зазнач. праця, стор. 113 (стаття **кій**).

[19] Див.: E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Bd. I, Heidelberg, 1908—1913, стор. 104.

російські, українські, білоруські і польські назви типу рос. *бу́сел* ставить у зв'язок з рос. *бу́сый, бусе́ть, бусове́ть,* не даючи їм етимологічного витлумачення. Л. Булаховський в укр. *бусель, бузько,* білор. *бусел,* польськ. busieł, buseł та ін. схильний бачити запозичення з інших мов (причиною підозри в запозиченні є хитання **с||з**), а зближення з *бусый* йому видається не особливо ймовірним, тому що не збігаються їхні ареали [20].

Г. Клепикова припускає, що не тільки основа назви і прикметника, а й значення кольору як первинне було запозичене з тюркської мови [21], і підкреслює, що лише за допомогою boz, buz можна пояснити виникнення назв типу *бусел.*

Назви з кореневим **о** (іноді також **а**) знайшли в етимологів окреме пояснення. Так, польські bocian, boćko, луж. baćoń, bośon і под. О. Брюкнер порівнює з рос. *бо́тать* «тупати, стукати ногами», *бот* «жердина до зганяння риби» та ін., зводячи їх до первісного *botěn. В. Махек припускає, що чеське bocán, словацьке bocian, укр. *боцю́н, боця́н,* рос. *ботя́н* виникли внаслідок сполучення з klabocian (klobocian), що походить від *klobotati «стукати (дзьобом)». Ф. Славський гадає, що назва з **о** поширилася з польської мови, де вона є, мабуть, запозиченням, і водночас неприхильно або непевно ставиться до інших припущень (про звуконаслідувальний характер і про зв'язок з відмінним забарвленням *боків* або з рос. *забо́титься* «піклуватися, клопотатися, турбуватися»). Нічого нового в розглядане етимологізування не вносить М. Фасмер. Г. Клепикова, зводячи ці назви до *botьjanъ і дуже неточно визначаючи їхній ареал у говорах української мови, найімовірніше пояснення для них бачить у звуконаслідуванні [22]. На закінчення слід згадати, що в польськ. bucień, bocian,

---

[20] Див.: Л. А. Булаховский, Семасиологические этюды. Славянские наименования птиц, «Вопросы славянского языкознания», кн. I, Львов, 1948, стор. 182—183.

[21] Див.: Г. П. Клепикова, Славянские названия птиц (аист, ласточка, ворон), «Вопросы славянского языкознания», вып. 5, М., 1961, стор. 159.

[22] Там же, стор. 153 (щодо першооснови та ареалу див. карту № 1 на стор. 151 і карту № 2 на стор. 154).

bosiek, boczoń та ін. дехто виділяє етимологічну першооснову boć [23].

Отже, щодо обох груп випадків розгляданого ряду назв чорногуза етимологи не відзначаються ні одностайністю, ні послідовністю, ні певністю своїх висновків. Як же бути лінгвогеографові? Чи варто залишитись йому при тій думці, що обидві групи випадків слід картографувати двома кольорами? Припустимо, що треба піти за етимологами. У такому разі виявиться, що всі факти розгляданого ряду характеризуються майже суцільною територією поширення, яка на півдні і сході окреслюється приблизною лінією: на південь від Вінниці — Жашків — Фастів — Київ — на захід від Ніжина — на схід від Щорса. Окремо зустрічається *бу́шл'а* (спорадично — у східнополтавських говірках як наслідок, звичайно, переймань під час дозаселень). У межах визначеної території факти з кореневим **у** мають свої більш-менш виразні ареали: *бу́с(')ел(')* і под. (*бу́цел(')* і под.) послідовно виступають у середньополіських і північно-західних чернігівських, часто — у східноволинських і зрідка — у північноподільських говорах; *бу́с'ко* — спорадично в подільських (зокрема в південних),— а факти з кореневим **о** (*бо́ц'ун* і под.) властиві частині тих же говорів: вони майже послідовні в північноподільських і східноволинських, причому лише в половині з них (переважно північноподільських) *бо́ц'ун* не має жодних паралелей, тимчасом як у решті співіснують паралелі (напр., *бу́сел(')//бо́ц(')ун*). Якщо зіставити за наявністю **ц** варіанти *бу́цел(')* (*бу́цол*) і *бо́ц'ун*, то виявиться, що їхні ареали сходяться, взаємопроникають або продовжують один одного з тією відмінністю, що **ц** у першому (*бу́цел, бу́цол...*) виступає зрідка як у східноволинських, так і в деяких сусідніх з ними говірках. Отже, з лінгвогеографічного погляду розподіл назв з кореневими **у** та **о** на дві групи і нанесення їх на карту двома різними кольорами видається малоспроможним заходом, невдалою спробою. Це змушує по-новому підійти до побудови легенди карти, а також до питань етимології.

---

[23] Див.: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedzwiedzki, Słownik języka polskiego, t. I, Warszawa, 1900, стор. 225.

Для визначення походження і генетичних зв'язків назви *бу́сол* (*бу́цол, бо́ц'ун...*) слід залучити ширший лексичний і фонетико-акцентологічний матеріал. Це насамперед укр. *боця́н, бузько́, бузьо́к, бу́сень, бусько́, бусьо́к*[24], *бу́з'ок, бу́дз'о́к, боцо́к, боца́к, боца́н, баца́н*[25] (усі — «чорногуз»), *бости́* «колоти (рогами)», *бу́цати* «бити, ударяти лобом», *бодя́к, будя́к* «колюча рослина» (кілька видів), рос. *буту́с* «битлива худоба», *бости́, бутыскать, буту́скать* «бити, колоти (рогами)», *бут* «гедзь», *бо́ткать* «стукати, бити, штовхати», *бот, бо́та́ло* «жердина для зганяння риби»[26], *бода́ть* «штовхати, колоти (рогами), штрикати», *бодя́к, будя́к* «татарник, парило, осот та інші колючі рослини», *батя́н, бача́н* «чорногуз», *бу́шла* «сіра чапля», серб. *бо́ца* «нетреба колюча, колючки, *Xanthium spinosum* L.», *бо̀цати* «колоти, жалити», *бо̂чка* «шпичка», болг. *бу́цам, бу́там* «доторкаюся, торкаю, штовхаю», *бу́ча* «утикаю, устромляю, наколюю», *бо́цам, бо́цвам* «колю легко і часто чимось гострим», *бода́* «колю (рогами або чим-небудь гострим)», *бод* («шип, жало, вістря», «укол голкою»), *бад* «шип на довгій палиці-бичі», д.-в.-нім. boc «цап», bozan «ударяти, штовхати», нім. Bock («тварина-самець, особливо цап», «лавка на високих ногах», «козла для кучера», «жук і подібні комахи», «опора до пиляння дерева» та ін.), bocken («бити, штовхати, колоти, буцати», «давати відсіч», «ставати на диби» та ін.), осет. boз, bozo, bozol, перс. buz (boz), пам.-ваханське buč (у всіх —

---

[24] Див.: Б. Грінченко, Словарь української мови, т. I, К., 1907.

[25] Див.: Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. II, Ужгород, 1960, карта № 128.

[26] Неправильно пов'язувати рос. *бот*, *бо́та́ло*, болг. *бо́тур* «пень» і серб. *ботур* «вид очерету» з індоєвроп. ***bheu-*** «рости, виростати» (звідси — «ставати, бути»), як це роблять деякі етимологи (див.: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, зазнач. праця, св. I, стор. 70). Корінь болг. *бо́тур* і серб. *ботур* слід виводити з ***bhod-*** (у цьому випадку болг. *бо́тур* — не тільки «залишок дерева, який стирчить», а й «залишок, який колеться, об який штрикаються, на який наштовхуються»; серб. *ботур* — не просто «водяна або болотна рослина», а «рослина з колючим стеблом», «рослина, яка штрикається»).

«цап»), перс. boča «кізочка», вірм. buc «ягня» і т. ін. У цих генетично споріднених даних неважко помітити одну спільну семантичну ознаку, у зв'язку з якою й виникла назва *бу́сол (бу́с'ко, бо́ц'ун...)*. Такою вихідною ознакою є «колоти, штрикати» (щодо птаха з розгляданою назвою — «тицяти, стукати гострим довгим дзьобом», як споглядальне — можливо, також «наколювати здобич»).

Деякі з наведених даних засвідчують історичне чергування голосних у корені (**о‖у** і навіть **о‖а**), а також розщеплення окремих слів на слова-омоніми. Щодо зміни кореневого голосного можна порівняти укр. *бо́цюн — бу́цати,* рос. *бут — бот — батя́н,* болг. *бу́цам —бо́цам — бад,* перс. buz — boz. Можливо, що таке чергування голосних є відбиттям давнього паралелізму (***bo-‖*bu-**< <***bho-**), який у словах, експресивно забарвлених, спостерігається нерідко. Розщеплення слів, або лексико-семантичний словотвір, можна простежити на рос. *бо́тать* («стукати ногами», «хитати», «брязкати»), *бо́таться* «чалапати, шльопати», *бот* «стук, глухий звук», *боти́ть* «глухо звучати», *бус* «мжичка, дрібненький дощ, сніг і под.» (тобто «опади, що колються, штрикаються»), а далі *буре́ть* «сіріти, синіти, темніти, чорніти» (тобто «набувати відтінку кольору густої мжички, рясного дощу, суцільного снігопаду або туману»), *бу́сый* «буро-димчастий, сизо-бурий, бурувато-сірий, буро-попелястий», *бусова́* «темна синява неба» і, нарешті, *бу́ско* «тварина з бусою вовною» чи «птах з бусим пір'ям».

Завдяки змінам у фонетиці і семантиці лексичний ряд, похідний від індоєвроп. ***bhod-,** міг зазнати схрещення з іншими даними як індоєвропейських, так і неіндоєвропейських мов, отже, сприйняти додаткові впливи і потрапити в процес підновлення, часткової деетимологізації або народної етимології. Так, на укр. *бу́цати, бучи́к* та ін. могли позначитись укр. *бутіти* «глухо ревти, густи», *бу́ча* «галас, шум, крик», *бу́хало* «бугай, *Botaurus stellaris* L.», тобто дані, що сягають до архетипу ***bhu-** (***buk-**). У загальнослов'янському плані на назві *бу́сол (бо́цян...)* могли відбитись такі деривати того ж ***bhu-,** як серб. *бу́кавац* «бугай», болг. *бу́хал,* лат. būbo, гр. byîa, býas (у всіх — «пугач, *Bubo*

bubo L.»), серб. *бу́к* «великий шум, гуркіт, вир», *бу́кати* («ревти, мукати», «здіймати шум, крик»), вірм. bu «сова» та ін. (пор. при цьому клекіт чорногуза), потім — похідні архетипу ***beu-** (***bheu-**) — укр. *бута́* «пиха, гордість», рос. *буте́ть, боте́ть, быте́ть* «товстіти, жирніти», польські buta «пиха», bucić się «пишатися, бундючитись» та ін. (пор. при цьому зосереджений, начебто пихатий вигляд чорногуза). У межах однієї або кількох слов'янських мов на назві *бу́сол (бо́цян...)* позначились, імовірно, впливи тюркські (пор. тур. boz, башк. bozz «сірий, білуватий, блідий», кирг. boz «ковила», джагат. boz «корінь») [27] та угро-фінські (пор. угор. bús «сумовитий, смутний, журний, зажурений» і відповідно — заклопотаний, журливий вигляд чорногуза).

На основі різнобічного розгляду назви *бу́сол (бу́цел('), бо́ц'ун...)* порівняно легко простежується історично-етимологічна послідовність усіх її варіантів, відомих в українській мові. Діахронно-синхронний ланцюг морфонемних варіантів цієї назви праслов'янського походження може мати такий, приблизно, вигляд: ***bhod-** > > праслов. *bodti > давньор. *бости, боду* > укр. *bоз'un (‖*buz'ok) > *бо́ц'у́н (бо́ц'он, бо́ц(')а́н, бацан́, боцо́к* [28], *боцаќ*) (‖*бу́дз'о́к*) ‖ *búc(')on(') > *бу́цол(')* (*бу́цел, бу́цил(')*) > *бу́с(')ол (бу́с(')ел(') ‖ бу́сен', бу́сил('), бу́с'ал, бу́сал', бу́с'іл', бусе́л'*) ‖ *бу́сл'а* (>*бу́шл'а ‖бу́шел'*) ‖ *бу́с'ко́* ‖ *бу́с'о́к* (> *бу́з'ко́* ‖ *бу́з'о́к*). Поза цим ланцюгом лишається тільки *бучаќ* [29], зовні начебто споріднене з усіма попередніми. Проте його неможливо пояснити дуже малоймовірною зміною *bhod- > *bozak ‖ *buzak > *бучаќ*. Етимологічно *бучаќ* є окремою назвою, що сягає до *bhu-, *buk- (пор. укр. і рос. *бу́ча* «галас, крик, шум», болг. *бучá* «глухо і довго шумлю, гуркочу», польське buczeć «густи, дзижчати, ревти», лит. bukti «ревти, му-

[27] Див.: Л. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб., 1869, стор. 279.

[28] Є думка, що варіант *боцо́к* виник у спосіб контамінації укр. *бузьо́к* і польськ. bocian (див.: Э. Балецкий, Из словарного состава украинских карпатских говоров, «Studia slavica», t. IV, Budapest, 1958, стор. 401).

[29] Див.: Б. Грінченко, зазнач. праця, т. I, стор. 118 (з посиланням на І. Верхратського).

кати», староінд. bukkati «гавкає», bukkaras «ревіння лева» та ін.).

З детального викладу кількох штрихів, виділених у процесі картографування діалектних даних до І тома АУМ, уже самі по собі випливають певні думки щодо складних або й загадкових явищ етимології, щодо низки малозрозумілих і важких питань лінгвогеографії, щодо наукової ваги тісного поєднання двох принципів дослідження мовних фактів — етимологічного і лінгвогеографічного. Тут залишається тільки підкреслити окремі висновки, наголосити на двох-трьох узагальненнях і підсумках.

Лінгвістичне картографування дає змогу наочно спростувати апріорні, упереджені, помилкові міркування з приводу деяких явищ української мови, з приводу походження та істотності або неістотності їх (такі міркування зустрічаються в науковій літературі, у виступах на конференціях і під час диспутів). Просторова проекція, тобто відбиття на діалектно-географічній карті співвідносних споріднених явищ, пов'язаних досить чіткими і належно документованими ознаками, допомагає справі етимологізування, великою мірою полегшує розв'язання завдань етимології.

Наявність у розпорядженні лінгвогеографії різних морфологічних форм одного й того ж слова (напр., форм множини та однини, як у випадках *кикú — кик, киїкú — кијóк*), безвідносно до того, картографуються вони чи ні, є надійним допоміжним засобом до розрізнення позірно споріднених, уявно (зовні) однокореневих, а насправді відмінних лексем, отже, сприяє етимологічним студіям, а відтак усуває випадкові або хибні побудови лінгвістичних карт. Лінгвогеографія забезпечує можливість до встановлення і простеження всіх ланок історично-етимологічного, діахронно-синхронного ланцюга, усіх фонетичних і морфологічних щаблів у розвитку певного досліджуваного слова.

Висвітлення питання про стосунок лінгвогеографії до інших галузей мовознавства, до структур мови, наприклад до етимології, не є темою вузькою, обмеженою в часі та матеріалі і не належить до об'єктів дослідження одних лінгвогеографів. Тут мають сказати авторитет-

не слово також фонетисти (фонологи), синтаксисти, морфологи [30], семасіологи, етимологи [31] та ін.

Одночасне застосування двох наукових принципів — етимологічного і лінгвогеографічного — збагачує своїми даними, спільними висновками семасіологію і лексикологію. Яскраве свідчення щодо цього дає простеження розвитку назв предмета, що виникли на основі назв окремої частини (окремої риси) предмета (пор. *ки́тяг* > *кияхи́, кик* > *кики́, кийо́к* > *кийки́, бости́* > *боця́н*).

Якщо мати на оці значення лінгвогеографії для історичної діалектології і для історії української мови, то слід сказати, що на підставі відмінностей, засвідчених сучасними говорами в назвах чорногуза, можна говорити про давню диференціацію племінних діалектів. Очевидно, похідні від *bhod- із збереженням **о** (*бо́ц'у́н* і под.) становили особливість говорів прикарпатських хорватів, від яких пізніше поширилися в суміжних говірках (зокрема, в подільських і волинських), а похідні з кореневим **у** (*бу́сол* і под.) були ознакою говорів деревлян, звідки потім перейшли до деяких сусідніх говірок (зокрема, до північно-західних полянських і північно-західних сіверянських). Обидві групи похідних від *bhod- варіантів назви птаха *Ciconia* L. сягають до найдавнішої слов'янської мови, через те має бути вточнений список Л. Булаховського, до якого він цієї назви не зараховував [32].

ЭТИМОЛОГИЯ И ЛИНГВОГЕОГРАФИЯ

(несколько штрихов из работы над I томом Атласа украинского языка)

Резюме

Лингвогеография часто оперирует стройным рядом фонетических, морфологических или морфонемных звеньев, всем разнообразием трансформаций определенного факта, засвидетельствованных

[30] Пор.: І. І. Ковалик, Словотвір і лінгвогеографія, «Праці X Республіканської діалектологічної наради», К., 1961.

[31] Пор.: О. Н. Трубачёв, Лингвистическая география и этимологические исследования, «Вопросы языкознания», 1959, № 1.

[32] Див.: Л. А. Булаховский, зазнач. праця, стор. 189.

в территориальных говорах как явления синхронические и одновременно как явления диахронические. При картографировании диалектных данных лингвогеографу приходится сталкиваться с проблемой происхождения слова и в таком случае либо пользоваться общепризнанными, убедительными выводами этимологии, либо, при отсутствии подобных выводов, самостоятельно восстанавливать генетические связи слова и делать этимологические построения, чтобы обеспечить строго научную легенду лингвистической карты и, следовательно, правильность самой карты.

Взаимосвязь этимологического и лингвогеографического методов в статье прослеживается на примере картографирования таких явлений, как рефлексы корневых гласных в словах *блиск*, *дірка*, а также некоторых наименований кукурузы (*кијахи́, кит'ахи́, кики́, киǐки́*) и аиста (*бу́сел, бу́шл'а, бу́цол, бу́с'ко́, бо́ц'у́н, бо́ц'а́н, бу́з'о́к...*).

Т. В. Назарова

СПРОБА КАРТОГРАФУВАННЯ ФОНЕМНИХ СТРУКТУР В АТЛАСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Проблема картографування фонологічних явищ, поставлена вперше М. С. Трубецьким [1], практично ще не розв'язана. Відомі лише окремі спроби картографування на фонемному рівні, наприклад, в атласі молдавських говорів [2], проте принципи територіального відбиття фонологічних явищ і застосування щодо них графічних засобів залишаються ще не розробленими.

В Атласі української мови (АУМ), І том якого готовий до друку, спроби картографування на фонемному рівні утруднювалися недосконалістю матеріалів, записаних за програмою, що не тільки не забезпечувала фонологічний аспект у картографуванні, а й у ряді випадків збіднено, неповно, лише в окремих структурах репрезентувала звукові явища української мови. Тому узагальнення щодо виявів фонем і фонемних кореляцій грунтувалися на всьому наявному матеріалі, притому окремі позиції простежувалися у відповідях на неспеціальні питання. Це не тільки утруднило фонологізацію звукового матеріалу, а й практично звузило можливості картографування фонологічних явищ, часто доводилося або обмежуватися відбиттям на карті різних звукових виявів фонем у їх взаємозв'язках, або зіставляти вияви однієї фонеми в різних структурах. В обох випадках на одній карті відбите системне явище методом накладання графічно розрізнених ареалів структурно пов'язаних чи однорідних елементів. Таке картографування, здійснене на звуковому рівні, становить основу для фонологічних узагальнень.

---

[1] N. S. Trubetzkoy, Phonologie und Sprachgeographie, «Travaux du cercle linguistique de Prague», 4, 1931, стор. 231—232.

[2] Р. Г. Пиотровский, Структурализм и языковедческая практика, «Вопросы языкознания», 1957, № 4, стор. 30—32.

Проте побудова карт на фонологічні теми залежить не тільки від матеріалу, а й від особливостей об'єкта картографування. Об'єктом фонологічних карт можуть бути окремі фонеми (територіальне поширення звукових виявів), фонемні кореляції і складніші структури, що утворюються з кількох елементів.

У І томі АУМ є спроби картографування здебільшого фонемних розрізнень, виконані переважно згаданим методом накладання взаємопов'язаних ареалів, наприклад, карти «Розрізнення /о/ : /у/», «Розрізнення /о/ : /а/», «Розрізнення /р/ : /р'/» та ін. Ці й подібні карти, що є певним узагальненням звукового матеріалу, а також чимало інших карт, виконаних на звуковому рівні, дали можливість здійснити ширше узагальнення і картографувати складніші фонемні структури. У цій статті розглядаються спроби картографування деяких структур вокалізму і консонантизму українських говорів (у межах території І тома АУМ).

Одним з вихідних моментів картографування в І томі АУМ є чітке розрізнення наголошених і ненаголошених позицій. Специфічність виявів ряду голосних фонем від наголосу (наявність неоднорідних голосних /у͡о/, /у͡е/, /у͡и/, /і͡е/ лише в наголошеній позиції, особливості розрізнення ненаголошених /е/ : /и/, /о/ : /у/ та ін.) зумовили необхідність відокремленого картографування структур наголошеного і ненаголошеного вокалізму.

Можливість картографувати структури вокалізму грунтується на розумінні діалекту як місцевої відміни народної мови, що має свою фонологічну систему.

Визначити діалектну диференціацію фонологічних систем допомагає накладання ареалів поширення окремих фонем і фонемних розрізнень, виявлених у діалектах картографованої території. Тому карти, що відтворюють структури діалектного вокалізму, складаються на основі карт окремих фонологічних явищ і щодо цього є дальшим ступенем узагальнення. Об'єктом картографування тут є не окремі фонеми або мікроструктури, що складаються з небагатьох елементів, а цілісні системи, які об'єднують певну кількість взаємопов'язаних складників. Гетерогенність об'єкта картографування породжує певні суперечності. З одного боку, кожна діа-

лектна система споріднена з іншою діалектною системою — насамперед своєю структурою й елементами, що можна назвати спільними. Так, наприклад, фонеми /а/, /о/, /у/, /е/ характерні для всіх діалектних систем наголошеного вокалізму картографованої території. З другого боку, кожна система різниться від іншої одним чи кількома елементами, наприклад, неоднорідними голосними фонемами, наявністю чи відсутністю /і/. Такі елементи є розрізнювальними в системах наголошеного вокалізму.

Зміна кожного елемента позначається на характері загальної структури, створює інші мікроструктури, змінює функціональне навантаження фонем, іноді їх етимологічну основу. Тому, незважаючи на спорідненість структур вокалізму діалектів однієї мови, є можливість картографувати ці структури, протиставляючи їх як самостійні одиниці. Ідучи за рекомендацією М. С. Трубецького картографувати фонологічні розрізнення різнокольоровими площинами [3] і розглядаючи фонемні структури як повністю протиставлені одиниці, слід було б картографувати кожну фонемну структуру за допомогою площини відмінного кольору. Проте за таких умов ці карти мало чим відрізнялися б від карт ізоглос, оскільки фактично лише позначали б межі відповідних ареалів [4]. Нашим завданням було не тільки територіально виявити діалектні структури вокалізму, а й зіставити їх типологічно, визначити ступінь їх відмінності між собою, підкреслюючи саме розрізнювальні елементи структур. Це зумовило й техніку картографування — поєднання зафарбованих площин з кольоровими смугами, якими картографуються розрізнювальні елементи структур.

Розглянемо побудову карт структур наголошеного і ненаголошеного вокалізму.

Першим етапом картографування є визначення протиставлення, покладеного в основу карти. Згідно з принципами укладання АУМ, діалектний елемент, що збігається з літературно-нормативним, іде першим у системі протиставлених елементів і позначається червоним ко-

---

[3] N. S. Trubetzkoy, зазнач. праця, стор. 232.

[4] Приблизно так картографуються, наприклад, типи наголошеного вокалізму в «Нарысах па беларускай дыялекталогіі» пад рэд. Р. І. Аванесава, Мінск, 1964, карта № 1 (стор. 20).

льором. Таким є тип наголошеного вокалізму, характерний для більшої частини території І тома АУМ і для

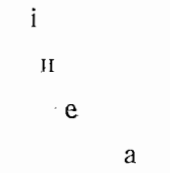

української літературної мови [5]. Він відбитий червоною площиною (див. карту № 1, позначення *а*). Йому протиставляється північноукраїнська структура з найдавнішими неоднорідними голосними (дифтонгами) /i͡e/, /y͡o/ і відповідно відсутністю нового /і/:

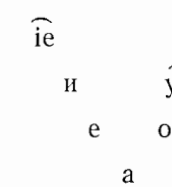

картографується зеленою площиною, на карті № 1 — скісним штрихуванням *б*.

Утворення інших типів вокалізму шляхом модифікації двох основних структур за допомогою розрізнювальних елементів позначається кольоровими вертикальними смугами на відповідній площині. Так, збереження лише неоднорідної голосної /i͡e/ картографується зеленими (на карті № 1, *в* — пунктирними) смугами на червоному фоні

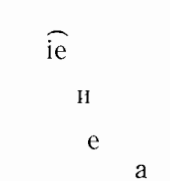

[5] Ф. Т. Жилко, Фонологічні особливості української мови в порівнянні з іншими слов'янськими, К., 1963, стор. 11.

Карта № 1.

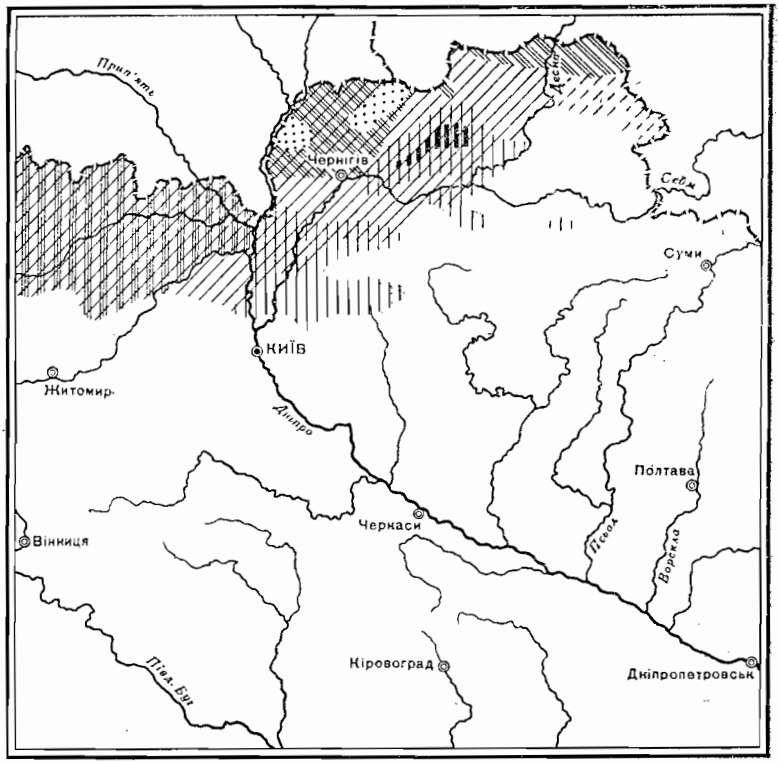

Структури наголошеного вокалізму

а) і и е а о у

б) іе и е а о уо у

в) іе и е а о у

г) іе и е а о уо у

д) іе и е а о уи у

е) і и е а о уи у

є) іе і и е а о уо у

ж) і/и/и е а о у

з) і/и/и іе е а о уо у

і) і/и іе е а о уо у

Характерна для деяких чернігівських говорів фонема /у͡е/ відбита жовтим кольором, отже, відповідна струк-

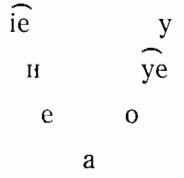

тура позначена зеленою площиною з жовтими смугами (на карті № 1, *г* — широкими смугами на скісному штрихуванні). Фонема /у͡и/ передається синіми смугами, тому структура

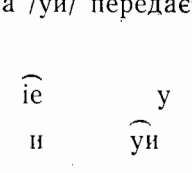

картографується зеленою площиною з синіми смугами (на карті № 1, *д* — вертикальним штрихуванням на скісному).

Червоною площиною з синіми смугами (карта № 1, *е* — вертикальне штрихування) позначена структура

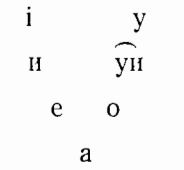

Варіанти структур, зумовлені змінами основного вияву /и/, передаються в атласі одним кольором різної інтенсивності. На картах № 1, 2 ці варіанти з технічних причин відбиті іншими засобами. Так, структура, де

Карта № 2.

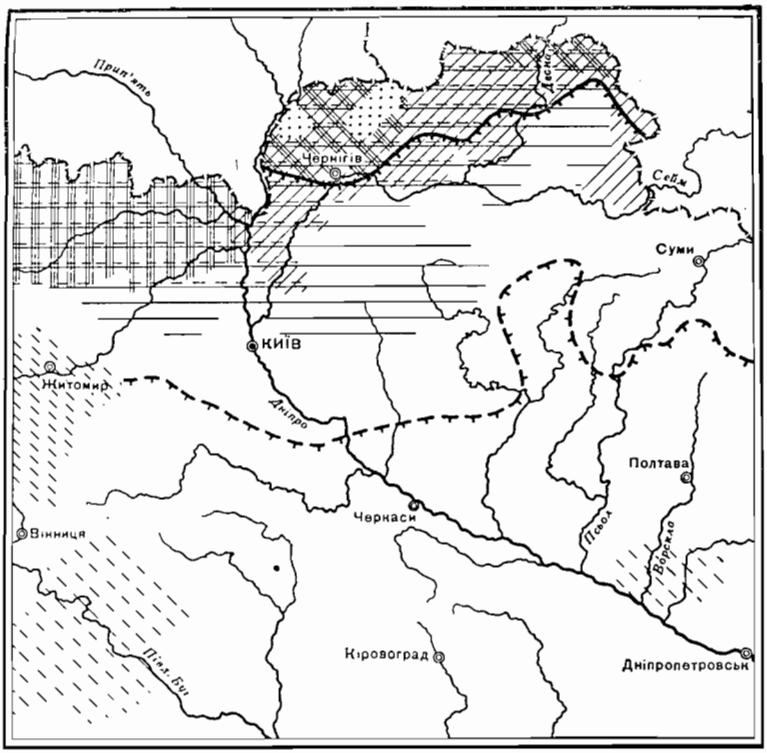

Структури ненаголошеного вокалізму

а) і н/е о у / а

і) о а в кінцевих відкритих складах

б) і и/е у о (у) / а

ії) о > о (у) перед складами з у, і

в) і и/е у / а

г) і и е у / а о

д) і н е у / а

е) и е у / а о

є) и е у / а

ж) і и е у / а о

з) і и е у / а

і) і/и/и е у / а

ї) і/и е у / а

основним виявом /и/ є /и^{i}/, картографується світло-зеленою площиною (карта № 1, *є* — потрійні смуги на скісному штрихуванні):

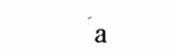

Унаслідок особливостей злиття давніх **и (і)** та **ы** в деяких говірках північної Чернігівщини фонема /и/ в наголошених і ненаголошених складах має подвійний або й потрійний вияв [і /и^{i}/ и] залежно від позиції. Відповідні структури позначаються потрійними скісними смугами (карта № 1, *ж*):

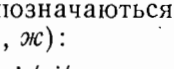

або потрійними скісними смугами на скісному штрихуванні (карта № 1, *з*):

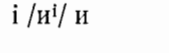

У небагатьох говірках північної Чернігівщини, сусідніх з Білорусією, дефонологізація [ы], характерна для всіх східнослов'янських мов, не призвела до злиття [і] та [и/ы] в один звук, як це сталося в більшості українських говорів. Звуки [и] та [і] в цих говірках виступають як одна фонема /і/и/ [6] з двома основними виявами залежно від твердості чи м'якості приголосних (*воз'і* — *возй*, *кот'і* — *котй*), на відміну від усіх інших говорів картографованої території, де наслідком злиття [ы] та [и(і)] постали [и] або [и^{i}]. Графічно територіальне проти-

[6] Ф. Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 13.

ставлення /и(и^{i})/ : /і/и/ передано розрізненням зафарбованих і незафарбованих площин. На відміну від усієї іншої території, зафарбованої червоним або зеленим кольором з відповідними смугами, ареал поширення /і/и/, тобто структури

і/и у

$\widehat{\text{іе}}$ $\widehat{\text{уо}}$

е о

а

залишається з незафарбованим фоном, без суцільних кольорових смуг, тобто фактично застосовується білий колір. Для позначення структури з неоднорідними голосними /$\widehat{\text{іе}}$/, /$\widehat{\text{уо}}$/ на білий фон наносяться зелені (на карті № 1, *і* — чорні) крапки.

Отже, в основу карти покладене протиставлення структур за наявністю неоднорідних голосних і за наслідками змін давніх **и (і)** та **ы**. Ці основні розрізнення, передані відповідно протиставленнями червоний : зелений ареал і зафарбований : незафарбований ареал, деталізуються кольоровими смугами і змінами інтенсивності кольору, що позначають додаткові протиставлення структур за певними розрізнювальними елементами.

Складнішою є будова карти структур ненаголошеного вокалізму.

В основу карти покладене протиставлення структур за характером розрізнень /о/ з іншими голосними заднього ряду. Згідно з цим розрізнення /а/ : /о/ : /у/ і нерозрізнення /и/ та /е/, характерне для більшої частини говорів території I тома АУМ і для літературної мови, тобто структура

і у

и/е о

а

позначається червоним кольором (карта № 2, *а*).

Типи ненаголошеного вокалізму з уканням (нерозрізнення /о/, /у/) і з аканням (нерозрізнення /о/, /а/) тотожні щодо кількості фонем: в обох випадках відсутня фонема /о/, яка реалізується в /а/ (акання) чи в /у/

(укання). Відмінності полягають лише в функціональному навантаженні фонем /а/ та /у/. У зв'язку з цим структури з аканням і уканням, як ідентичні за кількістю складників, в атласі об'єднані одним кольором (зеленим).

Проте повне злиття ненаголошених /о/ та /у/ в /у/ і, отже, структура

і у

и/е

а

характерна для деяких південно-західних говорів української мови поза межами І тома АУМ[7]. У говірках території І тома АУМ переважно в західній, частково — у східній її частині розрізнення /о/ : /у/ зникає частково, виявом /о/ в цих говірках в ненаголошеній позиції незалежно від наступного голосного є [оᵘ (уᵒ)] (*гоᵘли́ти: гул'а́йе, муᵒро́з : мурова́ний*), крім того, зміни [о]>[оᵘ], [уᵒ] в цих говірках не охоплюють кінцевих відкритих складів (*була́то, зо́лоᵘто*). Це дало можливість визначити структуру ненаголошеного вокалізму цих говорів

і у

и/е оᵘ/уᵒ

а

і картографувати її зеленими смугами на червоній площині. У тих говірках (східноволинських, північній частині подільських), для яких структура з уканням є послідовно характерною, зелені смуги утворюють окремий чітко окреслений ареал (на карті № 2, *б* — заштриховані смуги), у деяких подільських і частково південно-східних говорах, за матеріалами до АУМ, структури з «помірним» уканням мають острівний характер, тому на цій території зелені смуги нанесені окремими іноді поодинокими врізками. Слід відзначити, що позиційно обмежена зміна [о]>[оᵘ], [уᵒ] — лише перед складами с голосними високого піднесення (*оᵘб'і́д, гуᵒлю́б-*

[7] Ф. Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 25.

ка) — властива переважно всім говорам південної частини території І тома АУМ. Отже, для цих говорів наведена вище структура з /о^{у}/у^{о}/ (<о) є частковою [8], що виникає лише в певних позиціях (перед голосними високого піднесення). Часткову структуру позначаємо ізоглосою того ж (зеленого) кольору (карта № 2, ізоглоса II).

Структура з нерозрізненням /о/ та /а/ і злиттям цих фонем в /а/ (акання) позначається суцільним зеленим забарвленням (карта № 2, *в* — штрихування справа наліво):

і у

и/е

а

Проте зникнення фонемного розрізнення /о/ : /а/ в усіх позиціях виявляється лише в північній частині говорів з аканням, спільно з сусідніми білоруськими діалектами. У говірках північної Київщини, південної Чернігівщини, північно-східної Сумщини акання не охоплює кінцеві відкриті склади (*зóлато* : *зóлата* — род. відм.). Тому в цих говорах, незважаючи на акання в усіх інших позиціях, для кінцевих відкритих складів можна визначити часткову структуру з розрізненням /о/ : /а/, яка відповідно картографується червоною ізоглосою (карта № 2, ізоглоса I).

Не менше розрізнювальне значення для структур ненаголошеного вокалізму українських говорів мають особливості фонем /е/, /и/. На відміну від обох південних діалектних груп, для північноукраїнських говорів характерне послідовне розрізнення ненаголошених /и/ : /е/. Графічні позначення усіх північних структур з розрізненням /и/ : /е/ в карті атласа включають смугу жовтого кольору різної інтенсивності (на карті № 2 — горизонтальне штрихування) незалежно від характеру функціонального відповідника ненаголошеного /и/, що передається окремо — /и^{і}/ — вертикальними потрійними

---

[8] Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, стор. 129, 256.

смугами, /і/и^{і}/и/ — вертикальними скісними смугами. Так, структура, що відрізняється від нормативної лише

і у
и
е о
а

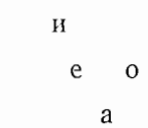

розрізненням /и/ : /е/, картографується поєднанням жовтих смуг з червоною площиною (карта № 2, *г*), відповідна структура вокалізму з аканням передається жов-

і у
и
е
а

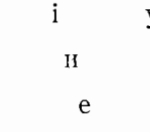

тими смугами на зеленому фоні (карта № 2, *д* — поєднання горизонтального і скісного штрихування).

Складність картографування північнодіалектних структур ненаголошеного вокалізму пов'язана також з відсутністю нової фонеми [і]. Це зумовлене особливостями залежної від наголосу рефлексації давніх **ě**, а також **о, е** в нових закритих складах, згідно з якою в північних говорах досі зберігається розрізнення наголошених і ненаголошених рефлексів цих голосних: *б'і͡ели* (*б'іли*) : *бел'ý; п'і͡еч* (*п'іч*) : *випекáт'; ку͡ончик* (*к'інчик*) : *конц'і* та ін.

Найбільший ареал має новий /і/<**ě**. Це встановлюється зіставленням карт рефлексів відповідних ненаголошених голосних у позиції після передньоязикових приголосних: *д'ідóк,* але *ведрó* (*видрó*) та ін. Шляхом порівняння різних карт і накладання кількох ареалів вдається встановити територію говірок з відсутністю нового /і/. Звук [і] виступає тут лише в деяких морфологічних категоріях, іноді на початку слова, в іншомовних запозиченнях і, як правило, може бути витлумачений як позиційний вияв фонеми /и(и^{і})/ або як ознака заро-

дження нової фонеми /і/, що поки не позначається на структурі вокалізму. Відсутність нової фонеми /і/ картографується незафарбованими (білими) смугами (на карті № 2 — пунктирним штрихуванням). Поєднання в північнодіалектних структурах розрізнення /и(и^{і})/ : /е/ з відсутністю нового /і/ та іноді з аканням створює досить складний малюнок відповідних смуг і площин (на карті № 2 — поєднання різних смуг і штрихувань). Так, структура картографується жовтими і незафарбо-

и у

е о

а

ваними смугами на червоному фоні (розрізнення /о/ : /а/, /о/ : /у/, /и/ : /е/, відсутність /і/) — див. карту № 2, *е*; структура позначається тими ж смугами, але на зелено-

и у

е

а

му фоні (акання) — карта № 2, *є*.

Наявність у структурі /и^{і}/ долучає до відповідного позначення жовту смугу слабшої інтенсивності (на карті № 2 — вертикальні потрійні смуги):

и^{і} у

е о

а

світло-жовті й незафарбовані смуги на червоній площині (карта № 2, *ж* — вертикальні потрійні смуги на горизонтальному і пунктирному штрихуванні);

и^{і} у

е

а

світло-жовті й незафарбовані смуги на зеленій площині (карта № 2, *з* — поєднання позначення *ж* із скісним штрихуванням).

Як і на карті структур наголошеного вокалізму, особливий вияв фонеми /и/ — /і/и^{і}/и/ картографується скісними потрійними смугами (див. карту № 2, *і*):

і/и^{і}/и у

е

а

Співвідносно з наголошеним вокалізмом картографується і структура з відсутністю нового /и(и^{і})/, тобто з фонемою /і/и/ (карта № 2, *ї*):

і/и у

е

а

Таким чином, обидві карти, відображаючи специфічні відмінності наголошеного і ненаголошеного вокалізму, водночас виявляють риси, характерні для обох типів вокалізму, тобто незалежні від наголосу — насамперед явища, пов'язані з особливостями злиття давніх **ы** та **и (і)** в північноукраїнських говорах. Запроваджений в АУМ принцип додержання встановленої послідовності кольорів у кожній карті не дає можливості узгодити кольорові позначення в обох картах. Проте співвідносність явищ наголошеного і ненаголошеного вокалізму частково здійснюється іншими засобами картографування (специфічність позначення ареалів з /і/и/ або /і/и^{і}/и/).

Метод поєднання кольорових площин з іншими графічними засобами в АУМ застосовується і в картографуванні деяких фонологічних явищ на рівні консонантизму. Для прикладу розглянемо карту «Кореляція твердості : м'якості приголосних фонем».

Порівняно з іншими східнослов'янськими мовами в українській мові кореляція твердості : м'якості охоплює меншу кількість приголосних фонем. Це виявляють

карти окремих консонантних явищ, виконані як на фонемному, так і на звуковому рівнях, наприклад, карти «Розрізнення /р/ : /р'/», «Зміни /ц'/» та ін. Матеріали цих карт були підставою для фонологічного узагальнення. В усіх українських говорах [9], у тому числі й на території І тома АУМ, корелятивними щодо твердості — м'якості є фонема /т/ : /т'/, /д/ : /д'/, /с/ : /с'/, /з/ : /з'/, /н/ : /н'/, /л/ : /л'/ (умовно позначаємо /t/ : /t'/). Для української літературної мови і для багатьох говірок характерні також розрізнення /ц/ : /ц'/ перед [а], [о], [у] та в кінці слова і /р/ : /р'/ перед [а], [о], [у]. У деяких південно-східних говірках виявляється позиційно обмежене (тільки перед [а]) розрізнення шиплячих за твердістю : м'якістю [10], наприклад: *шáпка* : *лош'á, межá* : *біж'áт'* та ін. (умовно позначено /š/ : /š'/.). Л. Е. Калнинь вважає також фонематичною м'якість губних перед [і] в південно-східних говорах [11], однак ми розглядаємо цю м'якість як позиційну, зумовлену розрізненням /і/ : /и/, що розвинулося в зв'язку з виникненням нової фонеми /і/. Таким чином, з діалектних структур консонантизму об'єктом картографування обираємо мікроструктури тих приголосних фонем, які утворюють або можуть утворювати в говірках території І тома АУМ корелятивні пари за твердістю : м'якістю — /t/ : /t'/, /ц/ : /ц'/, /р/ : /р'/, /š/ : /š'/.

Порівняно з іншими говорами території І тома АУМ, у говорах, що лягли в основу літературної мови, кореляція твердості : м'якості охоплює найбільшу кількість фонем (якщо не зважати на позиційно обмежене розрізнення /š/ : /š'/, що виявляється у частині середньонаддніпрянських говорів). Тому позначення червоним кольором нормативної мікроструктури /t/ : /t'/, /ц/ : /ц'/, /р/ : /р'/ (з певними позиційними обмеженнями, які деталізуються окремо) є водночас графічним втіленням узагальненого принципу розрізнення приголосних за твердістю : м'якістю. Протиставлений йому принцип нерозрізнення приголосних за твердістю : м'якістю позначається чорним кольором.

[9] Л. Э. Калнынь, Корреляция твердых и мягких согласных фонем в украинском языке, «Ученые записки Института славяноведения», т. XXIII, 1962, стор. 97.

[10] Ф. Т. Жилко, зазнач. праця, стор. 28.

[11] Л. Э. Калнынь, зазнач. праця, стор. 79.

Слід зважити на те, що в українських говорах I тома АУМ принцип нерозрізнення реалізується, як правило, у диспалаталізації приголосних, отже, чорний колір, позначаючи нерозрізнення, водночас деталізує його виявлення: злиття твердих і м'яких приголосних у твердому. Оскільки кореляція за твердістю : м'якістю властива всім говорам території I тома АУМ і відмінності полягають лише у зникненні чи виникненні окремих корелятивних пар, а також у позиційному виявленні розрізнень, ми не можемо визначити повністю протиставлених мікроструктур. Тому червоний колір (на карті № 3 — незафарбована площина) є фоном для всієї карти. Розрізнювальні елементи мікроструктур у говірках території I тома АУМ виявляються переважно у зникненні окремих корелятивних пар, тому вони картографуються варіантами чорного штрихування на червоній площині. Позиційні обмеження вияву кореляції, як часткові мікроструктури, позначаються ізоглосами різної конфігурації червоного кольору, якщо обмеження стосується розрізнення фонем, і чорного кольору, якщо обмеженим виявляється нерозрізнення фонем. Таким чином, нерозрізнення /р/ та /р'/ і злиття їх у /р/, характерне для північної і західної частини території АУМ, і, отже, мікроструктура /t/ : /t'/, /ц/ : /ц'/, /р/ картографується чорним штрихуванням на червоній площині (див. карту № 3). У середньонаддніпрянських, частково східнополіських, говорах і в літературній мові кореляція /р/ : /р'/ виявляється обмежено і не поширюється на позиції у кінці слова і перед приголосним, як у сусідніх з півдня і сходу говірках, де спостерігається розрізнення *жа***р** : *коса́***р'**, *гов'і***р***ка* : *Ха́***р'***к'іў*. Тому нерозрізнення цих фонем у кінці слова і перед приголосним у середньонаддніпрянських і в частині північних говорів (за умов розрізнення /р/ : /р'/ перед голосними) можна розглядати як часткову мікроструктуру для цих говорів /t/ : /t'/, /ц/ : /ц'/, /р/ : /р'/, що виявляється лише в певних позиціях. Співвідносно з характером штрихування, що передає нерозрізнення /р/ і /р'/, позначаємо цю часткову мікроструктуру суцільною чорною ізоглосою.

Для північних говорів характерна диспалаталізація /ц'/ і, отже, зникнення розрізнення /ц/ : /ц'/ — *ву́***ли***ца*, *хло́***пец**, *ца́***ц***ка* та ін. Відповідно мікроструктуру /t/ : /t'/,

Карта № 3.

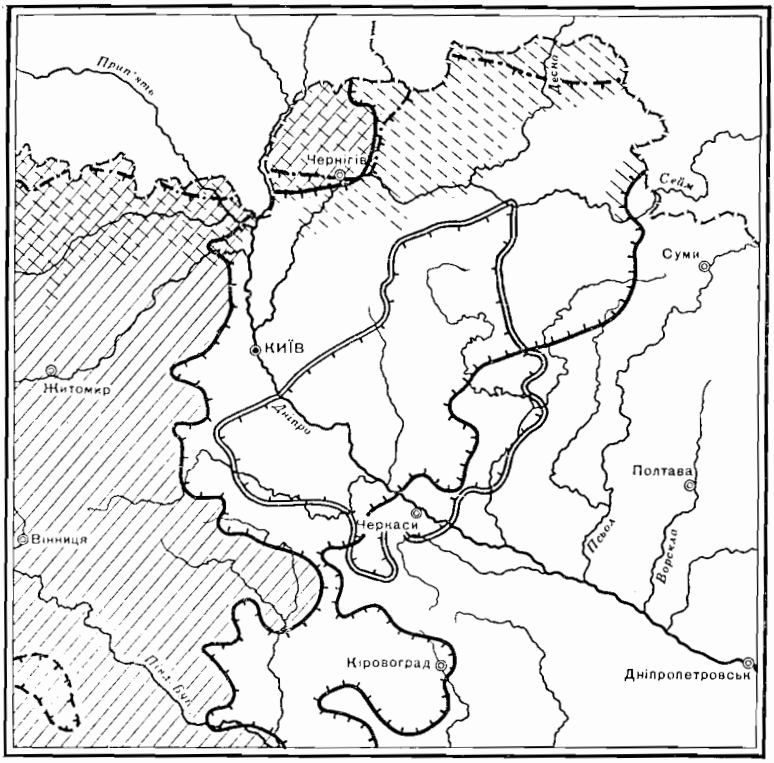

Кореляція твердості — м'якості приголосних фонем

/t/ /t'/, /ц/ /ц'/, /р/ /р'/

/t/ /t'/, /ц/: /ц'/, /р/

позиційно обмежене нерозрізнення /р/ і /р'/

/t/ /t'/, /ц/, /р/ : /р'/

/t/ /t'/, /ц/ /р/

позиційно обмежене нерозрізнення /ц/ і /ц'/

твердіння приголосних перед [е]

позиційно обмежене розрізнення /š/ /š'/

/ц/, /р/ : /р'/ позначаємо чорним пунктирним штрихуванням на червоному фоні, мікроструктуру /t/ : /t'/, /ц/, /р/ — двома згаданими штрихуваннями на червоній площині. Позиційно обмежене нерозрізнення /ц/ і /ц'/ у кінці слова (*хло́пец*, *м'іс'ац*), виявлене в частині подільських говірок, як часткову мікроструктуру /t/ : /t'/, /ц/, /р/, картографуємо пунктирною ізоглосою (згідно з характером відповідного штрихування).

Як уже говорилося, у деяких південно-східних, насамперед середньонаддніпрянських, говорах існує позиційно обмежене (перед [а]) фонемне розрізнення /š/ : /š'/ (**час** : *курч'а́* та ін.), що створює часткову мікроструктуру /t/ : /t'/, /ц/ : /ц'/, /р/ : /р'/, /š/ : /š'/, усіма розрізненнями, крім останнього, співвідносну з нормативною мікроструктурою. Протиставлення /š/ : /š'/ розширює сферу виявлення кореляції твердості : м'якості, тому, як часткову мікроструктуру, позначаємо її червоною (інтенсивнішою за кольором) ізоглосою на червоному фоні (на карті № 3 — подвійна лінія).

Зважаючи на те, що в позиції перед [е] в більшості говорів (за винятком небагатьох говірок біля білоруського кордону) сфера виявлення /t/, /ц/, /р/ ширша порівняно з іншими східнослов'янськими мовами, картографуємо /t/, /ц/, /р/ у цій позиції чорною ізоглосою, графічно не співвідносною з позначенням інших ареалів.

Північні говори мають деякі відмінності у генетичних основах, а також іноді в позиційному виявленні кореляції /t/ : /t'/, пов'язані з місцевими особливостями вокалізму. Так, неоднорідні голосні і відсутність нової фонеми [і] зумовлюють нерозрізнення /t'/>/t/ перед [и], [и^{і}], а також нерозрізнення /t/>/t'/ перед [i͡e]. Проте функціонально й генетично розрізнення сполук **ти(и^{і})** : **т'i͡e** (*ти́хо* : **т'***i͡éло*) дорівнює розрізненню **ти** : **т'і** в інших говорах, отже, не звужує сфери виявлення кореляції твердості : м'якості. Генетична основа кореляції сполук **ти** : **т'і** розширена в говірках, сусідніх з білоруськими, де збереглося [і] з давнього **и** (**ти** : **т'***і́хо*, **син** : **с'***ін'і*), однак немає підстав виділяти цей ареал як зону позиційного розширення кореляції твердості : м'якості, оскільки в синхронному плані розрізнення **ти** : **т'і** (<**и**) можна ототожнювати з **ти** : **т'і** (<**ě, о, е**).

В окремих говірках північної Київщини і північно-

західної Чернігівщини, спільно з білоруськими говорами, розвинулася кореляція /t/ : /t'/ перед [о] в зв'язку із зміною наголошеного [е] > [о] після м'яких приголосних: **с***о́л'і* : **с'***о́ла,* **з***о́р'і* : *оз'о́ра.* Однак цей тип розрізнювальних сполук можна знайти і в інших говірках і в літературній мові, хоча й зрідка, наприклад: *прото́ка* : **т'***о́хкайе, ло́но* : **л'***он,* отже, й цю північну групу не виділяємо на карті як ареал позиційного розширення кореляції /t/ : /t'/.

Окремого зауваження вимагають позиції перед [і] з **ѣ** та **о, е** (в нових закритих складах). Оскільки в записах до І тома АУМ не скрізь диференціюється твердість : м'якість передньоязикових перед [і] залежно від походження, не маємо можливості точно відокремити південно-західний ареал з розрізненням /t/ : /t'/ перед [і] (**т***ік* : **т'***ік,* **с***ік* : **с'***ік*). Тому не позначаємо й генетично тотожний йому північний ареал з розрізненням /t/ : /t'/ перед [уо], [уе], [уи] (**т***у͡ок* : **т'***у͡ок,* **с***у͡ок* : **с'***у͡ок*). Усі ці особливості виявлення кореляції твердості : м'якості наводяться в коментарі до карти.

Як видно, у цьому випадку картографування явищ консонантизму має певні відмінності порівняно з картами вокалізму. Це пов'язано, насамперед, з характером об'єкта картографування. Об'єкт останньої карти звужений порівняно з двома першими: якщо в картах структур вокалізму картографуються структури, що об'єднують всі голосні фонеми з різними диференційними ознаками, то на останній карті відображаються мікроструктури, побудовані за однією диференційною ознакою. З цим пов'язані дві основні відмінності останньої карти: 1) скорочення кольорів; 2) відсутність повністю протиставлених за кольором ареалів.

Таким чином, у І томі АУМ для картографування фонемних структур і мікроструктур застосовується метод поєднання різних графічних засобів і накладання ареалів структурно пов'язаних явищ. Цей метод не може, звичайно, розглядатися як єдиний для карт названого типу. Об'єкт картографування і особливості матеріалу в кожному конкретному випадку повинні допомогти визначити систему графічних засобів і методи їх застосування в лінгвогеографічному відбитті фонологічних явищ.

ПОПЫТКА КАРТОГРАФИРОВАНИЯ ФОНЕМНЫХ СТРУКТУР В АТЛАСЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В I томе Атласа украинского языка осуществлена попытка картографирования фонемных структур путем наложения графически различаемых ареалов структурно взаимосвязанных явлений. В статье излагается применение этого метода в трех картах атласа: «Структуры ударенного вокализма», «Структуры безударного вокализма» и «Корреляция твердости : мягкости согласных фонем».

Л. М. Коць

ПЕРШИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ СИМПОЗІУМ З ЛІНГВОГЕОГРАФІЇ

Відділ діалектології Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР організував у квітні 1964 року перший на Україні симпозіум з питань лінгвогеографії. У центрі уваги симпозіуму був комплекс проблем, що виникли в процесі праці колективу відділу над складанням І тома Атласа української мови (АУМ) (том закінчений і підготовлений до друку); було розглянуто його особливості та вироблено напрямні лінії праці над наступними томами.

Невеликий колектив творців І тома Атласа зумів у порівняно короткий строк (7 років) перебороти відстань багатьох десятиріч, що відділяли українську лінгвогеографію від лінгвогеографії світу, і створити том Атласа, який, за словами рецензента доктора філологічних наук, професора Й. О. Дзендзелівського, «стоїть на рівні найкращих атласів взагалі», а рядом своїх теоретичних настанов і відповідних практичних досягнень — можна сміло сказати — перевищує цей рівень.

Теоретичні засади АУМ були сформульовані у доповіді Ф. Т. Жилка на тему «Атлас української мови у світлі розвитку лінгвістичної географії».

В основу побудови Атласа покладений лінгвогеографічний підхід до вивчення елементів мови, у сферу якого входять просторовий та історичний аспекти, а також аспект структурно-системного взаємозв'язку цих елементів.

До завдань лінгвогеографії належить, отже, передусім вивчення сучасного стану мови в її просторових проекціях на основі лінгвістичних змін. Територіальне варіювання мови залежить: від просторових та історичних чинників, що знищують чи творять мовні бар'єри, від етногенетичного процесу. Наявність мовних бар'єрів зумовлена, у свою чергу, історичними, геогра-

фічними чинниками, а також фактором дозаселення. Основним способом подачі матеріалу в Атласі є ареали елементів мови, що виявляються через ареали слів.

Досягненням творців І тома Атласа української мови є структурно-системний аспект дослідження мовних явищ і стрункa систематизація їх. Об'єктами картографування І тома Атласа були: 1) генетично пов'язані явища, які визначаються певними формулами на різних рівнях; 2) елементи мови, структурно й системно взаємопов'язані на рівнях: фонемному, морфемному (словотвору та словозміни); 3) окремі елементи мови (говорів): структурні й неструктурні; 4) ареали різної підпорядкованості.

Процес становлення методу картографування АУМ проходив шляхом засвоєння досвіду картографування радянських та зарубіжних атласів і вироблення власних способів картографування матеріалу. В АУМ застосовані різні, відомі досі, способи картографування (за винятком транскрипції слів на картах). Але, на відміну від усіх відомих атласів, тут способи картографування, навіть добір кольорів, підкорені системі, єдиній для всього атласа, пристосовані до вимог системно-структурної оцінки мовних елементів з відповідним позначенням (червоним кольором) літературної норми української мови.

У ході дискусії та під час обговорення доповіді розглядалися питання співвідношення лінгвістичної географії та ареальної лінгвістики (А. П. Непокупний); ставився під сумнів використаний у доповіді погляд А. Мейе на особливості регулярних та нерегулярних явищ (В. М. Брахнов, І. Г. Матвіяс), а також вплив на Атлас панівної лінгвістичної теорії (І. Г. Матвіяс).

У доповіді Т. В. Назарової «Відбиття структурних зв'язків у Атласі української мови» було аргументоване доповнення теоретичних положень попередньої доповіді, зокрема положення про чітку системність у виборі об'єкта картографування в Атласі, засобів картографування, у розподілі явищ за рівнями мови на картах накладання ареалів.

Т. В. Назарова розкрила лабораторію складання карт, особливо таких, де найвиразніше відбито засобами картографування системні зв'язки мови. Доповідачка поінформувала учасників симпозіуму про те, як ви-

кристалізовувалися різні засоби картографування матеріалу в Атласі; відзначила тенденцію засобів картографування до зростання їх розчленованості, підпорядкованої певній системі. Тільки завдяки великій вимогливості авторів до кожної з карт можна було перебороти атомізм Програми (питальника) і домогтися можливості розглядати явища водночас і в синхронному, і в діахронному планах.

Найпоширенішим типом карт у Атласі є карти, які різними засобами відбивають різні рівні мови. Менш поширений тип карт, що виявляють явища одного рівня, але пов'язані структурно чи генетично.

У доповіді І. О. Варченка «Значення етимології для лінгвістичного картографування» на широкому матеріалі показано, наскільки необхідні для картографування різних рівнів мови (особливо фонетики та лексики) дані етимології. Етимологія допомагає розрізнити позірно подібні, а насправді різні лексеми (*кияхи, кийки, кики*) і відповідно розмістити їх у легенді карти; допомагає реконструювати звуковий склад слів та визначити характер і послідовність змін у ньому.

І. Г. Матвіяс обрав для своїх доповідей ті проблеми, з якими були пов'язані труднощі під час картографування. Так, у полі зору доповідача були передусім «Особливості картографування лексики в Атласі української мови» (перша доповідь), а також ряд питань, пов'язаних з побудовою легенди, розміщенням ілюстративного матеріалу в легендах та складанням коментарів карт (друга доповідь).

Обговорення доповідей І. Г. Матвіяса перетворилося на обміркування системи картографування та структури І тома Атласа. Ішлось про те, щоб у праці над наступними томами створити, якщо дозволить матеріал записів, карти на зв'язки між семантемами й лексемами (Ф. Т. Жилко); синтетичні карти на морфологічному (Т. В. Назарова, Л. М. Коць) та синтаксичному (Л. М. Коць) рівнях; намагатися ще виразніше підпорядкувати єдиній системі назви карт (П. І. Приступа).

Дві наступні доповіді (Ф. Т. Жилка і Я. В. Закревської) мали в своїй основі проблему інтерпретації карт. У першій із них говорилося про можливості інтерпретації карт у плані теоретичних узагальнень, друга ж

якоюсь мірою ілюструвала ці можливості в плані їх практичного використання.

У доповіді Ф. Т. Жилка «Інтерпретація карт Атласа української мови і складання карт ареалів» говорилося про визначення типів ареалів, способи інтерпретації карт та деякі способи складання карт ареалів.

Основою для визначення типів ареалів є сучасне уявлення про територіальну варіативність народної мови. Визначенню типів ареалів сприяє використовування в Атласі генетичного та системного аспектів, а також даних позалінгвістичного характеру. Приймаючи їх за координати, можна встановити такі типи ареалів: 1) ареали, що виникли спонтанно; 2) ареали, що виникли під впливом історичних умов; 3) ареали, що виникли внаслідок бар'єрів мовного спілкування; 4) ареали — витвір міждіалектних контактів; 5) ареали — результат міжмовних контактів. Витворенню ареалів можуть сприяти також і інші чинники, наприклад, географічний.

Карти ареалів складаються за допомогою ізоглос, які можуть бути: лінійними, нелінійними, переривними (що характеризують занепад чи виникнення мовного елемента), лінійно-переривними (відповідно до мовних бар'єрів). Ф. Т. Жилко розрізняє ізоглоси територіальних утворень окремої мови («діалектні»), ізоглоси мовні, а також ізоглоси груп споріднених мов.

В останній день симпозіуму його учасники — колектив укладачів II тома Атласа — ділилися досвідом своєї роботи.

На підставі узагальнень, здобутих при картографуванні матеріалу II тома Атласа, П. І. Приступа вніс ряд пропозицій та доповнень до інструкції складання карт і коментарів Атласа. При цьому він виходив із потреб чітко розмежовувати завдання легенди (що подає системність явища), завдання карти (що показує його поширення) і коментаря (який доповнює дані і легенди, і карти).

У доповіді «Система форм дієслова у західних говорах української мови» Я. В. Закревська показала (як говорилось вище), які широкі можливості досліджень дає інтерпретація карт.

Використовуючи матеріал карт, Я. В. Закревська спростувала деякі, загальноприйняті в мовознавстві по-

ложення (наприклад, твердження про вплив 3-ї ос. одн. дієслова *дати* на 2-гу ос. одн. цього ж дієслова).

Республіканський симпозіум з питань лінгвістичної географії відзначався атмосферою творчості, основою якої була свідомість того, що з закінченням І тома Атласа української мови завершився тільки перший етап надзвичайно складної та відповідальної праці. В її результатах зацікавлена наукова громадськість різних профілів знань. Досягнення української лінгвогеографії, здобуті при складанні Атласа, допоможуть мовознавцям досліджувати процеси формування української мови і її діалектів, виявити процеси нормалізації української усної мови, визначити внутрішні резерви цієї мови та основні тенденції її розвитку. Вони допоможуть історикам краще зрозуміти минуле народу; етнографам — впевненіше говорити про особливості його матеріальної культури; археологам — розкрити ряд досі не вияснених питань етногенезу слов'ян; суспільствознавцям — виявити і пояснити час, напрям та причини міграцій населення на території України.

К. К. Цілуйко

ЗАВДАННЯ ТА ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ «ГІДРОНІМІЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ»[1]

На IV Міжнародному з'їзді славістів, який відбувся в Москві у вересні 1958 р., створення загальнослов'янського ономастичного атласа було визнано одним із важливих наукових завдань слов'янського мовознавства. Міжнародний комітет славістів на своєму засіданні 11—16 листопада 1960 р. висунув на обговорення V Міжнародного з'їзду славістів проблему «Принципи складання загальнослов'янського топонімічного атласа» як одну з провідних у роботі з'їзду [2].

На Міжнародній ономастичній конференції у Кракові 1959 р. було визначено, що підготовка загальнослов'янського ономастичного атласа має початися з дослідження слов'янської гідронімії [3].

Питання про загальнослов'янський ономастичний атлас висунув і активно розробляє проф. В. Шмілауер [4]. Одночасно над цими питаннями працює проф. С. Роспонд, який пробні частини «Ономастичного атласа слов'янських територій» подавав на обговорення V Міжнародного з'їзду славістів [5]. В загальному плані це питання займає увагу і дослідників української ономастики, але ще без конкретних планів реалізації даного

---

[1] Виклад доповіді на II Республіканській нараді з питань ономастики.

[2] «Решения и материалы совещания Международного комитета славистов (София, 11—16 ноября 1960 г.)», М., 1961, стор. 10.

[3] М. Карась, О международной ономастической конференции.., «Вопросы языкознания», 1960, № 3, стор. 141—142.

[4] V. Šmilauer, Zprava o 11 pracovní onomastické konferenci v Berlině, «Zpravodaj Místopisné Komise ČSAV», № 5, v. II, Прага, 1961, стор. 311.

[5] С. Роспонд, Перспективы развития славянской ономастики, «Вопросы языкознания», 1962, № 4, стор. 18.

наукового завдання [6]. Пояснюється це як новизною самої справи, так і зосередженням сил на виконання таких завдань, як підготовка «Гідронімічного атласа України» та «Історії міст і сіл Української РСР», що є також новим в історії української ономастики.

Необхідно зважати і на те, що взагалі питання про взаємозв'язки між загальнослов'янським ономастичним атласом і національними ономастичними атласами вимагає свого розв'язання як у теоретичному аспекті, так і в плані практичному (методика роботи, технічні прийоми оформлення матеріалу і т. п.). Як показує досвід попередньої роботи, питання підготовки національних ономастичних атласів є не набагато простішим, ніж увесь комплекс проблем, породжуваних підготовкою загальнослов'янського ономастичного атласа. І взагалі, чи не слід розглядати справу підготовки національних атласів як один із істотних елементів підготовки загальнослов'янського атласа? Досвід роботи над загальнослов'янським лінгвістичним атласом, здається, свідчить на користь такої постановки питання. Адже діалектологічні атласи багатьох слов'янських мов уже підготовлені або готуються, не кажучи вже про значні традиції в підготовці загальних лінгвістичних атласів. А дискусії про загальнослов'янський лінгвістичний атлас ведуться і будуть ще вестися, що зумовлено грандіозністю наукового завдання. В галузі ж національних ономастичних атласів взагалі такого досвіду практично немає, а особливо, що стосується слов'янських мов. Досвід роботи необхідно однаково набувати як для загальнослов'янського ономастичного атласа, так і для національних ономастичних атласів. До речі, в обох випадках необхідно враховувати досвід роботи над загальнослов'янським лінгвістичним атласом і над національними діалектологічними атласами. Завдання підготовки загальнослов'янського і національних ономастичних атласів велике і складне. Його виконання багато в чому залежатиме від організаційних можливостей і доцільної розстановки сил, від ступеня підготовки і організованості національних оно-

[6] Українська ономастична комісія поки що обмежилась підготовкою українських відповідників до вихідного реєстру-інвентаря цього атласа, запропонованого комісією під керівництвом проф. В. Шмілауера.

мастичних груп, від яких, зрештою, і буде залежати найбільш складна і відповідальна частина всієї роботи. На V Міжнародному з'їзді славістів була нагода обмінятися з цього приводу думками, намітити дальші заходи.

Національний гідронімічний атлас має свою специфіку, він за своїм завданням і методикою становить собою один із розділів національного ономастичного атласа. А ця особливість гідронімічного атласа країни викликає потребу в з'ясуванні ряду теоретичних і практичних питань, вирішення яких вимагає врахування і перспектив підготовки загальнослов'янського ономастичного атласа і ономастичних атласів національних, включаючи і атласи регіональні.

Отже, створення «Гідронімічного атласа України» — нова справа, яка потребує значної попередньої теоретичної і кропіткої практичної роботи. Важливими є тут питання про характер атласа, складові його елементи, стосунки з атласами іншого типу і т. п., тобто визначення того, що буде позначено назвою «гідронімічний атлас». Разом з цим вимагають розробки визначення тих явищ, які мають картографуватися, укладання реєстру-інвентаря, встановлення графічних прийомів або засобів картографування, вироблення чіткої системи картографічних знаків, способи коментування, певна система транскрипції і т. п.

Уся робота над гідронімічним атласом має відбуватися за двома етапами: підготовка матеріалів і їх опрацювання. Обидва ж ці етапи мають бути здійснені з врахуванням того, що гідронімія України становить собою систему, яка перебуває в певних стосунках як з іншими категоріями ономастики, так і з лексичною системою даної мови.

На першому етапі необхідно різними способами дослідити історію гідронімів з точки зору їх сучасного стану за мовними, історичними і географічними даними як живої мови, так і літературних джерел.

Встановлення реєстру основ і словотворчих засобів гідронімів повинно виходити із завдань їх порівняльного вивчення, оскільки картографуванню підлягають тільки ті явища, які можуть зіставлятися, протиставлятися одне одному. Необхідно забезпечити збір гідронімічного матеріалу, який дав би можливість простежити фонетич-

ні, морфологічні, словотворчі, а також лексичні й семантичні особливості гідронімів як елементів мовної системи в цілому, що можуть мати характерні риси від одного діалекту до іншого.

Реєстр основ гідронімів може укладатися за алфавітом, хоч не виключається і їх предметне розташування або й комбінування обох принципів.

Словотворчі засоби можуть класифікуватися за походженням гідронімів від апелятивів, особових імен і назв жителів із суфіксами **-ани, -яни.**

У першому випадку слід врахувати іменникові утворення, серед яких зустрічатимуться форми основної назви (*Ліс*), демінутивні (*Лісок*), похідні (*Ліски*), складні (*Межлісся, Сухі Ліси*), субстантивовані прикметники (*Лісний*), відіменникові — з суфіксами: **-ець** (*Острівець*), **-ик** (*Бобрик*), **-ина** (Дубина), **-івка** (*Горохівка*) тощо;

у другому випадку — утворення з суфіксами присвійного та патронімічного значення (*Петрів, Бишкин* і т. п.);

у третьому — утворення назв жителів за допомогою суфікса, який вказує на місце їх розташування (*поморяни, погоряни* і т. п.).

У всіх випадках встановлення основ і словотворчих засобів творення гідронімів залишаються важливими їх локалізація і відображення частоти вживання.

Обов'язково вимагають відображення в реєстрі гідроніми іншомовного походження різного часу. Зокрема, важливо відзначити іншомовні запозичення епохи Київської Русі і, власне, епохи існування вже української народності. Необхідно врахувати і склад імен, основ і словотворчих засобів, успадкованих від топонімічної системи Київської Русі. Зрозуміла і важливість урахування зв'язку системи українських гідронімів з іншими слов'янськими, зокрема із східнослов'янськими гідронімами, встановлення українських гідронімічних новотворів, явищ діалектної гідронімії, найрідших з усіх категорій ономастики.

Для організації роботи на цьому етапі підготовки гідронімічного атласа необхідно розробити відповідні інструкції та проспект, які могли б бути експериментально перевіреними в польових умовах. Проте вироблення інструкції та проспекту підготовки гідронімічного

атласа вимагає наявності великого фактичного матеріалу. І в цьому надзвичайна суперечність в організації всієї роботи.

При виробленні інструкції й проспекту гідронімічного атласа необхідно врахувати ряд теоретичних і практичних моментів. Насамперед необхідно встановити об'єкт інвентаря-реєстру. Коли йдеться тільки про річки, то за якими ознаками вони визначаються, чи не будуть враховуватися такі мікрогідроніми, як назви джерел, струмків, ручаїв і т. п.? Як бути з назвами боліт, озер, мокрих балок і т. п.? Якою мірою і як слід враховувати назви штучних водоймищ (так званих морів, ставків, колодязів, криниць, копанок тощо)? Одночасно з цим постає питання і про варіантність цих назв у різних діалектах української мови, про можливі діахронні їх зміщення в окремих діалектах при синхронному принципі їх відображення в атласі. І взагалі, чи в системі гідронімів української мови можливе виділення за якимись ознаками гідронімічних підсистем, яких саме, оскільки синхронна основа атласа не може не перехрещуватися з діахронним аспектом висвітлення цілої гідронімічної системи або окремих її частин.

Це важливо ще й тому, що саме діахронний аспект дослідження гідронімів дає змогу виявити минулі етапи розвитку, що може послужити основою визначення тенденцій дальшого їх розвитку, тоді як синхронний, основний в атласі, забезпечує практично лише відображення територіального поширення того чи іншого явища, найвиразніше, мабуть, словотворчого, з життя гідронімів певного історичного періоду їх розвитку (наприклад, перехід характерних для XVI—XVII ст. складених гідронімів Лівобережжя типу *Вовчі Води, Жовті Води, Овечі Води* і т. п. в XVIII—XIX ст. у субстантивовані форми типу *Вовча, Жовта, Овеча, Молочна* і т. п. в межах уже всієї південної частини України).

Співвідносність гідронімів в обох аспектах — синхронному і діахронному — може бути також міждіалектною або міжтериторіальною. У доповіді на V Республіканській нараді з питань славістики [7] «Словотворчі типи гідронімів басейну р. Самари» відзначалось, що

[7] «V Республіканська нарада з питань слов'янознавства (тези доповідей)», Ужгород, 1962, стор. 39.

гідроніми басейну р. Прип'яті, наприклад, з семантичного і структурного боку в своїй системі відрізняються від системи гідронімів басейнів рік Самари і Південного Бугу. Назви річок басейну р. **Прип'яті** — *Случ, Лань, Птич, Уж, Тетерев* і т. п. набагато відмінні в структурному і семантичному відношенні від назв басейну р. **Самари** — *Водяна, Гнилуша, Лозова, Тернівка, Вовча, Солоненька, Широка, Річище, Очеретувата* і т. п. Привертає до себе увагу той факт, що назви басейну Південного Бугу виявилися структурно ближчими до гідронімів басейну р. Прип'яті, а семантично більш спорідненими з назвами басейну р. **Самари** — *Вовк, Руда, Бугор, Багна, Рів, Брід, Волок, Вишня* і т. п. Ці явища зумовлені як часом виникнення гідронімічних систем або їх окремих елементів на тій чи іншій території, так і семантичними та фонетико-морфологічними особливостями тих діалектів української мови, на грунті яких виникли ті чи інші назви вод.

Важливо врахувати також специфіку гідронімів як частини лексичної системи мови. З усіх категорій ономастики гідроніми, мабуть, є найдавніші за часом виникнення і найстійкіші в своїй структурній будові, що грунтується на їх суспільній ролі у житті людини. Ці назви позначали водні артерії як місця поселень і давні шляхи сполучень, а тому відразу ставали здавна відомими великим масам людей, часом навіть етнічно різним групам (наприклад, *Волга, Дунай*); як такі вони строго локалізовані; у вихідному моменті їм властиве прозоре значення — апелятив або інша власна назва (населеного пункту, людини і т. п.); найбільшою мірою є прозорими за своїм значенням і структурою назви дрібних річок, ручаїв, озер і т. п., тобто мікрогідроніми.

Слід врахувати і те, що назви великих річок змінюються в звуковому і формальному відношенні як у вимові, так і на письмі, часом мають подвійні назви або неоднакові назви для різних своїх частин. У семантично-структурному відношенні гідроніми утворюють групи апелятивів (типу *Річка, Берег* і т. п.), детермінативів (типу *Кам'янка Лісна* і т. п.), описових утворень (типу *Стохід-Ясиня* і т. п.).

Необхідно досліджувати систему гідронімів з діалекту в діалект, з рідної мови до інших мов, хоч, що стосується саме назв вод, треба не стільки порівнювати назву

або основу з словами мов уже мертвих або чужих, як встановлювати, про що говорилось раніш, історію апелятивів і гідронімів, умови їх виникнення і змін, причини і механізм цих змін; вивчати назви не ізольовано, а в системі, групувати їх за аналогійністю значення, за певними структурними типами, особливо за суфіксами, природа й функція яких дозволяє фіксувати хронологію похідних і встановити походження апелятивів, а тому всередині груп зважати не на значення, а на зовнішні, структурно-граматичні ознаки. Отже, атлас гідронімії України має своїм завданням відображення загальної картини розвитку системи гідронімії з найдавніших часів до наших днів у всій єдності і протиставленні складових її елементів. Це його завдання реалізується через структурний аналіз матеріалу з врахуванням, де це можливо й доцільно, семантичної сторони гідронімів.

Мета атласа — відобразити склад української гідронімії за походженням (встановлення українських і іншомовних її елементів), лексико-семантичними ознаками, зважаючи на безпосередність зв'язків у вихідному моменті гідронімів з апелятивами та власними й особовими іменами, структурно-граматичними ознаками як основними ознаками характеристики гідроніма, а також явища акомодації іншомовних назв вод за допомогою засобів української мови і пристосування українських гідронімів, де це можливо, в інших мовах, як слов'янських, так і неслов'янських.

Побудований за такими принципами атлас буде мати велике значення не тільки для мовознавців, а й для істориків, етнографів, географів і археологів.

Але якими засобами, системою яких знаків відобразити все це багатогранне й різноманітне життя гідронімів в атласі, як на картах подати гідронімічні явища в усіх їх взаємозв'язках і взаємостосунках, тобто в реальній системі, а не в мертвих, штучних схемах, які будуть не їх відображенням, а лише віддаленими символами? Одним картографуванням тут не обійтись, бо багато сторін досліджуваних явищ картографуванню зовсім не піддається. З цього випливає необхідність застосування додатково до картографування різних таблиць, схем, діаграм і т. п., використання яких багато в чому може зарадити.

На українському мовному грунті в атласі необхідно відобразити, поряд з українськими, іншомовні гідроніми різного часу виникнення і різноманітних структурних типів, таких, наприклад, як *Інгул, Ташлик, Маріуполь, Сухі Яли* і т. д., що до того відносяться ще й до різних мов (тут — до татарської і грецької); природно, у складі української гідронімії зустрічаються утворення й інших мов (іранських, балтійських і т. д.).

Потрібно відобразити і лексико-семантичні типи гідронімів з їх зв'язками з топонімією та антропонімією (типу *Селище, Сельниця* і *Марківка, Марта*), а також численні назви, залежні від геологічних умов та особливостей води, фауни, флори, ландшафту і под. Можливо, слід встановити такі загальні групи гідронімів, як найменування, пов'язані з пізнанням природи, з розвитком продуктивних сил суспільства, з виробничими стосунками людей у суспільстві. Правда, остання їх група виявилась би дуже незначною.

Виділити структурно-граматичні типи гідронімів, властиві різним територіям поширення української мови, де окремі з них, як вказувалося вище, є переважаючими (типу *Гусь, Уж, Вода, Рів; Бездрик, Густиця; Забрід, Перевод; Заріччя, Заплавка; Гнилоп'ятка; Зелена, Солона; Мужилів, Тетерів, Галина, Журавлина; Білий Яр, Верхнє Провалля; Дніпро — Дніприще, Ревун — Ревунча, Івани* і под.).

Встановити словотворчі засоби української мови, за допомогою яких іншомовні гідроніми творять свої похідні форми (типу *Базавлук — Базавлучок, Інгул — Інгулець, Самара — Самарчук* і под.).

Виявити ті принципи і засоби, за допомогою яких українські гідроніми акомодуються в інших мовах: польськ. *Biała Woda, Ternawka*; словацьк. *Horiany, Orechovica*; угорськ. *Dubróka* (*Dubruoka*), *Ivanïvci* і под.

Усі ці аспекти відображення в атласі системи гідронімії України повинні забезпечити можливість розгалуження також загальнослов'янської і східнослов'янської спадщини і набутого в галузі гідронімів вже українською мовою.

Атлас, зрештою, є збіркою карт, на яких відображається система гідронімії у зв'язку із загальною системою української ономастики.

Як уже наголошувалось, з усього комплексу ознак гідронімії в атласі можуть знайти відображення тільки ті його елементи, які піддаються картографуванню.

Отже, необхідно визначити те, що саме ввійде до атласа (реєстр імен, основ, суфіксів і т. п.), і з'ясувати питання про можливість відображення ряду явищ за допомогою таблиць, діаграм, схем і под., які можуть мати в окремих випадках самостійне або допоміжне значення.

Із попередніх робіт слід встановити реєстр або словник тих категорій і типів гідронімів, які відомі з офіційних джерел, але які необхідно перевірити на місцях відповідно до тих чи інших говіркових особливостей. Особливо важливою є перевірка їх звукової і граматичної форми, а також змін за відмінками та місця наголосу, що є визначальною передумовою відбору справді істотного і характерного. Попередні матеріали можуть братися з офіційних джерел, словників, діалектних записів, ономастичної картотеки, карт і т. п., а потім уже перевірятися на місцях.

Перевірка матеріалів на місцях може здійснюватися шляхом проведення спеціальних ономастичних експедицій, а також записів місцевого гідронімічного матеріалу за програмою чи анкетою вчителями та іншими працівниками культури.

Для прискорення добору місцевого матеріалу, його вчасного опрацювання територія країни поділяється на чотири ареали. Цей попередній поділ досліджуваної території на вказані ареали визначався переважно за принципами адміністративно-територіального поділу, хоч в основу виділення кожного з них брався великий водний басейн.

Роботу по призбиранню гідронімічного матеріалу ведуть відповідні університети і прикріплені до них педагогічні інститути. Проте слід сказати, що без залучення до цієї справи широких кіл учителів і місцевої інтелігенції ця робота буде просуватися надто повільно. Завдання полягає в тому, щоб університети і пединститути на своїх ділянках забезпечили в найкоротший строк і відповідно до наукових вимог суцільний запис гідронімії. Необхідно найширше використати діалектні матеріали, а також матеріали, які подаються для підготовки «Історії міст і сіл Української РСР».

На всіх етапах підготовки «Гідронімічного атласа України» дуже важливу роль відіграватиме центральна картотека гідронімії. Записаний з уст народу, з старовинних джерел і архівів гідронімічний матеріал буде однаково необхідний як для національного гідронімічного атласа, так і для загальнослов'янського ономастичного.

ЗАДАЧИ И ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ «ГИДРОНИМИЧЕСКОГО АТЛАСА УКРАИНЫ»

Резюме

Гидронимический атлас Украины является существенным элементом подготовки общеславянского топонимического атласа.

Национальный гидронимический атлас характеризуется присущей ему спецификой, но, вместе с тем, по своим задачам и методике он составляет один из разделов национального ономастического атласа.

Вся работа над гидронимическим атласом должна осуществляться по двум этапам: подготовка материалов и их обработка.

На первом этапе необходимо исследовать историю гидронимов с точки зрения их современного состояния, а на втором — установить все то, что подлежит картографированию, и его способы.

Атлас должен отобразить состав украинской гидронимии, ее структурные и лексико-семантические особенности, явление аккомодации иноязычных гидронимов. Будет иметь большое значение для языковедов, историков, географов и др.

А. А. Абдрахманов

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ — ОСНОВНАЯ ЗАДАЧА В ТОПОНИМИКЕ

Установление исходных форм и значения любого слова, а особенно топонима, имеет первостепенное значение для исследования языка во всех аспектах. Особенно это важно для исследования младописьменных и бесписьменных языков.

Чтобы раскрыть этимологию того или иного топонима, необходимо знать не только его соответствия в родственных языках, но и его исходные формы и значения в этих языках. Формы же и значения можно проследить почти исключительно по древним письменным источникам, которых не имеют младописьменные и бесписьменные языки. Тот факт, что многие топонимы Средней Азии и Казахстана зафиксированы в древнегреческих, персидских, китайских и арабских источниках, например, мало помогает для изучения их трансформации в процессе развития, поскольку отсутствуют другие опорные письменные данные.

Эти и некоторые другие условия в определенной мере явились причиной недостаточной изученности топонимов тюркоязычных народов.

Система топонимов любого языка включает как собственные топонимы, т. е. образования родного языка, так и топонимы иноязычные, заимствованные из других языков. Последние могут являться фактом остаточным, т. е. остатками языков других народностей, ранее заселявших данную территорию, и нововведением, т. е. результатом последующих прямых заимствований из других языков. В задачу этимологии и входит выяснение языковой принадлежности и степени адаптации данного топонима в исследуемом языке.

Лексико-грамматическое изучение топонимов Казахстана показывает, что большинство их образовано, в основном, путем сложения двух и нередко трех компонен-

тов. При этом часть из них в результате абстракции и субстантивации выступает как одна лексическая единица, т. е. они превращаются в тополексемы.

В историческом развитии топонимов Казахстана выделяются как лексико-морфологические, так и лексико-синтаксические образования. Многие казахские топонимы образованы лексико-синтаксическим способом, хотя по форме они и разнообразны: *Жезказган* «медь копавшее», *Балатуган* «ребенок родившийся», *Токайказган* «Токай копавший», *Атбасар* «лошадиное пастбище», *Койбасар* «пастбище овец», *Окжетпес* «пуля не достигнет», *Карауылкельды* «караульный пришел», *Байконды* «бай ночевал» и т. д.

Происхождение этих топонимов связано с определенными событиями жизни, свойствами объекта и т. д. Например, происшествия принимаются как названия той местности, где они совершались. Место, где родился ребенок, жители называют *Бала туган жер,* т. е. буквально «местность, где родился ребенок». Постепенно это название принимает более сокращенную форму: *Бала туган* «ребенок родившийся», а слово *жер* «местность» со временем опускается.

Пути исторического оформления этих топонимов схематически представляются таким образом: *Токай казган кудук* «Токай, копавший колодец» — топоним в форме назывного предложения, *Токай казган* — топоним в форме простого предложения, *Токайказган* — тополексема.

Такие топонимы, как *Тасмурмас* «камень не устоит», *Окжетпес* «пуля не достигнет», *Кусжетпес* «птица не долетит» и др., образованы из простых предложений, в составе которых имеется подлежащее и сказуемое.

Топоним *Карауылкельды* по своему составу является простым нераспространенным предложением: *карауыл* — подлежащее, *кельды* — сказуемое («караульный пришел»). Сказуемое *кельды* выражено глаголом прошедшего категорического времени. А вот топоним *Барсакельмес* «если пойдет, то не вернется» по своей конструкции является сложноподчиненным предложением, где *барса* — сказуемое условного придаточного, а *кельмес* — сказуемое главного предложения. Подлежащее данного сложноподчиненного предложения подразумевается, т. е. *ол* («он») или *олар* («они»).

Подобные топонимы давно превратились в тополексемы, поэтому анализ носит условный характер.

При этимологическом исследовании топонимов тюркоязычных народов вообще, топонимов Казахстана в частности, необходимо пользоваться сравнительно-историческим методом.

Сложнее обстоит дело с применением сравнительно-исторического метода к младописьменным и бесписьменным языкам. Здесь, очевидно, сравнительный метод выдвигается на передний план, поскольку исторических документов либо очень мало, либо они совершенно отсутствуют.

Когда мы говорим об этимологическом изучении слов вообще, топонимов в частности, следует, прежде всего, решить вопрос о том, в чем же сходство и различие в методике исследования этимологии нарицательного слова. Его решение очень помогло бы в этимологических разысканиях в области топонимов.

Этимологическое изучение топонимии Казахстана только начинается. Этимологическое же исследование топонимов является первостепенной задачей советских языковедов.

Литература

В. И. Абаев, О принципах этимологического словаря, «Вопросы языкознания», 1952, № 2.

А. П. Дульзон, Вопросы этимологического анализа русских топонимов, «Вопросы языкознания», 1954, № 4.

Б. А. Серебренников, О методах изучения топонимических названий, «Вопросы языкознания», 1959, № 6.

В. Н. Топоров, О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа, «Вопросы языкознания», 1960, № 3.

В. П. Петров

ГІДРОНІМІЯ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Стрий

Характерною ознакою гідронімії верхнього Подністров'я є наявність у її складі таких назв, як-от: р. *Стрвяж* або *Стривігор* (*Стривець, Стеревяж*), ліва притока Дністра; р. *Струга,* ліва притока *Стрвяжу*; р. *Стронавка,* ліва притока Бистриці; р. *Стронна,* права притока Стронавки; р. *Стриня,* ліва притока р. Черхавки, ліва притока Бистриці; р. *Стрий,* права притока Дністра (довжина 221 км.); р. *Стрипа,* ліва притока Дністра [1]. Названі річки, притоки Дністра в його верхній течії, мають споріднені назви. У своїй сукупності вони становлять окрему групу, певний гідронімічний ряд, що виразно позначається на строкатому тлі гідронімів різного походження цього басейну.

Для першої, початкової частини назв [2] цього гідронімічного ряду характерне сполучення *стр-*. Це — той властивий для всіх цих назв корінь, що не підлягає скороченню, первісний елемент, який лишається в слові після того, як з нього усунуто всі словотворчі елементи (суфікс, флексія тощо).

Щодо територіального поширення, то назви зазначеної групи, так виразно репрезентовані у верхньому Подністров'ї, відсутні в нижньому Подністров'ї. На нижньому Дністрі, вниз по течії, за лінією лівобережного Серету і правобережної Бистриці, вони не зустрічаються. До речі, назв цього гідронімічного комплексу немає не тільки в області нижнього Дністра, а й на суміжній території Південного Бугу. Принаймні у реєстрі рік басейну Південного Бугу П. Л. Маштакова вони не позначені.

---

[1] П. Л. Маштаков, Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного), Пг., 1917, стор. 3.

[2] Далі — РН.

Це явище — наявність певного комплексу назв у верхньому Подністров'ї та відсутність аналогічних назв в басейнах нижнього Дністра і Південного Бугу — варто особливо відзначити. Ствердження поділу річкових назв Дністровського басейну на дві окремі гідронімічні смуги має виключне значення при з'ясуванні етномовної історії північного Причорномор'я. Та в цьому контексті доводиться обмежитися лише констатацією факту.

Тут слід відзначити інше — наявність споріднених назв, окрім верхнього Подністров'я, ще в Поліссі, в басейні верхнього Поприп'яття. В верхів'ях Прип'яті це — *Струмень* або *Струмель, Простир* (*Простирнь*), *Стир*. Поряд із цим варто згадати назви, які зустрічаються раз у раз в історичній документації: *Стирове* болоння; *Струважа,* урочище, 1669 р., Володимирський пов.; *Струважі,* урочище, 1569 р., Володимирський пов.; р. *Стремеча, Стрища,* озеро, 1560 р., ревізія Мозирського староства. Усі вони мають той самий корінь, що й подібні назви верхнього Подністров'я (*Стрвяж, Стривігор, Стрий, Стрипа, Струга* і т. д.).

З усіх згаданих назв прип'ятського Полісся найменше ясна етимологія РН. *Стир*. Так, Т. Лер-Сплавинський стверджував: «*Стир,* п. п. Прип'яті, праслов. *stūro. Пор. гр. σταυρὸς «паля», д.-півн. staurr «те саме», лат. restaurāre «відбудовувати» [3]. О. О. Вержбовський запропонував дещо відмінне тлумачення: «Р. *Стир,* праслов'янський гідронім Поприп'яття і верхнього Подністров'я у зв'язку з рос. *на-стырный* із *S-tū-r-i-s /Tou-r/ Τύρης-ας «Дън-ѣстръ»: др.-инд. s-thū-rá «великий, могутній», що відображено в назві *ту-ра*» [4]. Запропоновані етимології викликають серйозні застереження. Вони побудовані без уваги на методику гідронімічних досліджень, що має свою специфіку і свої вимоги. Жодне гідронімічне дослідження не може починатися з перших-ліпших ізольованих зближень, із зіставлень з поодинокими словами окремих індоєвропейських мов. Т. Лер-Сплавинського спокусила співзвучність. Справді, К. Буга зіставляє ст.-ісл. staurr «паля», ст.-в.-нім. stiura «руль»

[3] T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań, 1946, стор. 61.

[4] А. А. Вержбовский, Белорусско-литовские лексические взаимоотношения, Вильнюс, 1961, стор. 30.

з латиськ. stùris «кут», stũrs «упертий», рос. *стырить* [5]. Однак звукова подібність сама по собі ще нічого не доводить. Назви річок із значенням «паля» або «відтворювати», «відбудовувати» нам поки що невідомі. Принаймні досі ми їх не зустрічали. Певне, для гідронімічної семантики вони взагалі не властиві.

Але справа не лише в семантичних розходженнях, а в самій постановці питання. Гідроніми — географічні назви. Це назви конкретного просторового змісту. Вони даються у просторі, з простором і через простір. Порушити цей зв'язок — пошкодити дослідженню, скерувати останнє на принципово хибний шлях.

Звідси випливає все інше. Гідроніми зіставляються з гідронімами, назви річок — з назвами річок. Назви річок досліджуються в їх локальній приналежності, в зв'язку з місцевими назвами, в межах досліджуваного географічного району. Це дало можливість встановити наявність у верхньому Подністров'ї окремого гідронімічного комплексу назв одного кореня. Таким чином, з'ясовується, наприклад, що річки з спорідненими назвами ланка за ланкою у вигляді ланцюга простяглись од східних схилів Карпат до поліських боліт Прип'яті.

Від лінії Карпат вони заступають одна одну за чергою: *Стрий — Стрипа — Стир — Простир — Струмень* (тобто Прип'ять). Вражає надзвичайна послідовність у ступневому чергуванні перелічених тут річок. Вони йдуть одна за одною, зближаючись у своїх верхів'ях або низов'ях. *Стрий,* права притока Дністра (на ній же розташоване м. *Стрий*), бере початок у Карпатах поряд із верхів'ями Дністра, а впадає в Дністер поблизу м. Жидачева, насупроти Заліщиків, трохи вище гирла р. *Стрипи.* Лівобережна р. *Стрипа* і правобережний *Стир* зближаються у своїх гирлах на Дністрі. Тоді, перерізавши з півдня на північ Волинь, р. *Стрипа* в своїх верхів'ях на вододілі досягає верхів'їв *Стиру,* правої притоки р. Прип'яті. Так з басейну Дністра ми потрапляємо в басейн Прип'яті, тобто верхнього Подніпров'я.

Отже, система географічних зв'язків, простягнувшись од Карпат через дністровське лівобережжя і Волинь, знаходить собі завершення у верхів'ях Прип'яті. Зви-

[5] K. Buga, Kalba ir senovė, Rinktiniai Raštai, т. II, Вільнюс, 1959, стор. 313.

чайно в таких випадках говорять про шляхи сполучення. Та в цьому разі ця ланцюгова спорідненість назв, на нашу думку, вказує на своєрідну територію, яка свого часу склалася між Карпатами і Прип'яттю. Ця територія становила собою область *Стриїв*. Доказом цього, окрім річкових назв, служать також місцеві топоніми, тотожність селищних і річкових назв, семантичні зв'язки типу «річка : місто», коли назва поселення збігається з назвою річки, на якій воно розташоване. Пор.: р. *Стрий* — м. *Стрий;* р. *Стронна,* п. р. Стронавки, п. р. Бистриці, — с. *Стронне,* в 23 км. од м. Дрогобича; р. *Стришавка* — с. *Стришавка.* Низка сіл, що звуться *Стружами,* засвідчена на річках з тією ж назвою. Це — с. *Стружа* на р. *Стружі,* в 3 км. од с. Красника та в 25 км. від м. Янова; с. *Стружі,* в 3 км. од с. Красника та в 25 км. від м. Янова; с. *Стружа* у верхів'ях, біля джерел р. *Стружі,* притоки р. Страдомки; с. *Стружа* на р. *Стрижанці,* лівій притоці р. Сяну. Пор. також чималу групу топонімів того ж кореня *стр-* у першій частині і з другою частиною *-тин: Стронятин,* за 16 км. на північний схід від м. Львова; *Струтин,* на р. Золочівці, притоці р. Бугу, за 5 км. від м. Золочева; с. *Старий Стратин* і м. *Стратин,* за 12 км. од м. Рогатина на р. Студеній, лівій притоці р. Гнилої Липи.

Як бачимо, гідроніми виступають у функції топоніма, назви річок — у функції селищної назви. Подібно до гідронімів, топоніми свідчать про те ж саме. Як і перші, вони визначають верхнє Подністров'я та суміжні території як область *Стриїв.*

На цьому, по суті, можна було б спинитись. Ми мали нагоду обгрунтувати кілька положень: 1) ствердити наявність у верхньому Подністров'ї окремої групи гідронімів того ж кореня; 2) вказати на відсутність аналогічних назв на нижньому Дністрі і Південному Бузі; 3) засвідчити збіг в річкових назвах верхнього Подніпров'я та прип'ятського Полісся.

Ці положення дають багато для дальших етномовних студій, але постановка цих питань виходить за рамки обговорюваної теми. Натомість необхідно дещо уточнити, зокрема з'ясувати етимологію назв річок *Стир, Бистриці, Стрипи,* а також давньої назви *Дністра — Данаструс* у Йордана (551 р.), *Данастріс* у Костянтина Багрянородного (949 р.).

Гідрографія і гідронімія завжди так або інакше взаємопов'язані. Про це вже згадувалося. Для певної географічної території бувають властиві певні комплекси спільних назв. Це дало можливість припустити спорідненість назв річок *Стрий* і *Стир*. Нагадаймо: з *Стиром* межують прип'ятський *Струмінь* і дністровська *Стрипа*. Вони становлять ланки одного ряду: *Стрипа — Стир — Простир — Струмень*. Тобто, інакше кажучи, справа йде не про окрему етимологію РН. *Стир*, а лише про іншу форму назви. *Стир* — назва того ж кореня, що і *Стру-мень, Стру-га, Стри-па*. Різниця зводилася до двох відмін, до відсутності будь-якого суфікса в назві *Стир* та до іншого рефлексу сонорного **р** в сполученні *стр-*. Питання про долю сонорних **р** і **л** у сполученнях з консонантами обговорювалося неодноразово в лінгвістичній літературі. Навряд чи є потреба торкатися цього питання ще раз.

На черзі питання про назву дністровських *Бистриць*. На Дністрі їх кілька. Одна з них — *Бистриця Тисменицька*, права притока Дністра, довжиною 75 км., бере початок в Карпатах поблизу верхів'їв річок *Стрвяжу, Дністра* і *Стрию*. Друга *Бистриця*, теж права притока Дністра, остання велика річка, що тече з лісових Бескид у верхній смузі дністровського правобережжя. Вона постає з сполучення двох *Бистриць, Чорної*, або *Надвірнянської* (довжиною 86 км.), та *Золотої*, або *Солотвинської* (довжиною 72 км.). З'єднавшись поблизу м. Івано-Франківська, ця єдина далі *Бистриця* впадає до Дністра між гирлами правобережного *Стрию* і лівобережної *Стрипи*.

Назва *Бистриця* — слов'янська. Етимологічне тлумачення назви не викликає будь-яких застережень. При всьому тому, дністровські *Бистриці* знаходяться в щільному кільці річок з назвами, що вже наводилися: *Стрвяж-Стривігор, Стронавка, Стронна, Стриня, Стрий* тощо. Усі вони річки одного району, тієї ж території. Характерна близькість їх верхів'їв у Карпатах: *Стрвяж, Дністер, Бистриця, Стрий*. Навряд чи це лише випадок.

Було б дивно, якщо б дністровські *Бистриці* за своєю назвою випали, при даній гідрографічній і гідронімічній ситуації, з місцевої гідронімії, з ономастичного комплексу *Стриїв*. Певне, первісно за давнини всі річки в верхньому Подністров'ї звалися *Стриями*. Згодом, за

доби історичного слов'янства, слово набуло, мабуть, деякого відтінку архаїзму й почало випадати з живої мови місцевої людності. Первісне значення слова *стрий* «річка» поступово забулося. Його заступило інше, на даному етапі семантично більш ясне, фонетично співзвучне слово *Бистра, Бистрик, Бистриця.*

З цього погляду характерно, що дністровські *Бистриці* зберегли для своїх приток назви архаїчної мовної належності. Наприклад, *Бистриця Тисменицька.* Ця гірська річка бере свій початок у Бескидах біля м. Дрогобича. Зміцнена з правого боку водами р. *Опаки,* вона тече хвилястим річищем, приймаючи з лівого боку р. *Стронавку* з правим її допливом р. *Стронною.* Додамо до цього, що в своїх верхів'ях *Бистриця* зближається з верхів'ями річок *Стрвяжу, Дністра* і *Стрию,* як про це вже згадувалося, і впадає в Дністер за 54 км. нижче за течією від гирла р. *Стрвяжу (Стривігора)* [6].

Слов'янська приналежність гідронімів даного ряду цілком очевидна. Пор.: ст.-сл. *строуꙗ*, д.-р. *струя*, укр. *струя;* з суфіксом **-мен-** — д.-р. *строумень, стремѧ* , рос. *стреме* «головна течія ріки», укр. *струмінь,* польськ. strumień; із суфіксом **-га** — рос. *струга,* укр. *струга,* польськ. struga, чеськ. strouha, в.-луж. truha, н.-луж. tšuga [7].

Такою ж мірою входить ця гідронімічна група і до складу балтійської лексики. Пор.: латиськ. strauja, straujš «швидкий, стрімкий», strâuts «струмок», strāva «течія, потік»; з суфіксом **-мен-** — straûme «течія, потік»; д.-пруськ. Stradawn, 1507 р.; Strebaynen, 1411—1419 рр.; Strewe, 1420 р.; Strobieyn, 1405 р.; Stromke, 1387 р.; Stromyke, 1388 р.; Stromyk, коло 1420 р.; Stromek See, Stromkeinotin, 1388 р.; Strowange, 1358 р. [8]

Таким чином, латиській і давньопрусській мовам властиві форми із str-. На відміну від цього, в литовській лексиці та сама етимологічна група репрезентована формами sr- (без вставного t). Пор. лит. sraũjas «швидкий (про течію)», srauja ùpė̃ «швидка річка», srautas «потік, струмок», sravà, srovė̃ «течія».

[6] Słownik geograficzny, т. XI, Варшава, 1890, стор. 495, 497, 511—513.

[7] А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, т. II, М., стор. 1116, 1122, 1123.

[8] G. Gerullis, Die ostpreussische Ortsnamen, Лейпціг, 1922, стор. 174—175.

Про що свідчать зібрані матеріали? Чи вказує цей гідронімічний комплекс верхнього Подністров'я на слов'янську належність давньої місцевої людності, чи, може, цей комплекс склався значно раніше, за доби, коли місцева гідронімія ще не відокремилася від балтійської й становила спільну балто-слов'янську?

Обмежимося одним прикладом. РН. *Стрипа* — двочленна назва. Перший її компонент того ж кореня, що й початкова частина гідронімів даної комплексної групи (*Стрвяж, Стрий, Струга, Стронна*). Другий компонент назви відповідає балтійським: др.-прусськ. аре, лит. upė, латиськ. upe «ріка». Іншими словами, РН. *Стрипа* — характерна двочленна назва, що походить із сполучення двох семантично тотожних гідронімів «ріка + ріка».

У балтійській мовній області двочленних гідронімів з другим компонентом аре або upe налічується сотні прикладів. Щодо слов'янських мов, то їм слова аре, upe не властиві. Цей компонент може бути виявлений тільки в складі двочленних гідронімів із забутим первісним значенням. Пор. у верхньому Подністров'ї: р. *Опака*, правий доплив *Бистриці Тисменицької*. Наявність цієї групи відзначив свого часу О. І. Соболевський. Він відніс сюди річки з назвами — *Вопь, Вопець, Вопля, Свапа* або *Свопа, Свапуша* (озеро), *Торопа, Жукопа* [9].

Те, що верхнє Подністров'я — область *Стриїв*, стверджує і назва *Дністра*, в давнішніх записах *Данастер* або *Данаструс* у Йордана (Гетика, § 30, 35). *Данаструм* або *Данастріум* у Аміана Марцеліна (XXXI, 3, 5, 3, 5), *Данастріс* у Костянтина Багрянородного. Щодо етимології, то В. Юргевич відтворює *tana-istro [10], О. І. Соболевський *dana + istros. Він пише: «Друга частина те саме, що скіфське Ἴστρος (Дунай), рос. (від. сармат.) *Істра* (річка в Московській області)» [11]. Т. Лер-Сплавинський підтримує це тлумачення [12].

Данаструс, Данастріс — двочленна назва. Перша

---

[9] А. И. Соболевский, Новые русско-скифские этюды, ИОРЯС, т. XXXI, № 24, 1926, стор. 21.

[10] В. Юргевич, О именах иностранных на надписях Ольвии, Боспора и др..., ЗапООИДр., т. VIII, Одесса, 1872, стор. 12.

[11] A. Sobolevskij, Einige Hypothesen..., AfslPh., т. 27, 1905, стор. 242—243.

[12] T. Lehr-Spławiński, зазнач. праця, стор. 170, прим. 104.

частина відповідає назвам усіх інших великих річок північного Причорномор'я від Дунаю до Дону: *Данубій — Дунай, Данапер — Дніпро, Танаїс — Дон.* Менш ясна етимологія другого компонента. Вставка **-і-** та зближення з назвами *Істр* і *Істра* становлять найбільш непевне місце в поясненні. Помилка, крім фонетичної неточності (звідки **-і-**?), полягає в порушенні основної методичної засади, вимоги починати пошуки аналогій з місцевих зіставлень, із посилання на місцеву гідронімію. Перш ніж звертатись до назв Балканського півострова й Поволжя, треба зважити на назви Подністров'я. Другий член назви *-стр-іс* цілком збігається з назвами приток у верхів'ях Дністра. Це — *Стрий, Стри-па, Стру-га* і т. д. Отже, посилання на *Істру* й *Істр* відпадає, як відпадає потреба в відтворюванні умовної праформи *Дана- + -істр-ос* замість наявної *Дана-стр-іс.* Вставка **-і-** виявляє свою штучність.

Отже, РН. *Данаструс, Данастріс* становить собою двочленне утворення типу «ріка + ріка», яке виникло з сполучення назв, властивих двом гідронімічним рядам — одного, що належить річкам північного Причорномор'я в їх південній, нижній смузі, та другого, пов'язаного з верхнім *Дністром* від Карпат до Прип'яті.

У складних подвійних назвах, коли річка в своїй нижній частині носить одну назву, а в верхній — іншу, немає нічого виключного. Страбон повідомляє про *Дунай — Істр:* «Верхні частини ріки від джерел до порогів, де вона тече через землю даків, звали *Данувієм,* а нижню частину до моря, що тече землею гетів, звуть *Істром*». Те саме говорить про *Дунай — Істр* Помпоній Мела (Хорографія, II, 8). Ця ріка «народжується під іншим ім'ям, ніж те, під яким вона кінчається». «Довго, на великому просторі, обсадженому великими племенами, вона лишається *Данувієм,* а тоді стає *Істром,* бо суміжна людність зве її інакше». Такі ж звістки подають Пліній (III, 79) і Йордан (Гетика 32, 114).

Річка не мала єдиної назви. Назва тієї або іншої частини ріки залежала від того, по якій племінній території вона тече. В області гетів, у своїй нижній течії ріка носила одну назву, в верхів'ях, на території даків вона звалася інакше. Очевидно, те саме слід сказати про назву *Дністра,* що в області Причорномор'я звався *Даном,* а в верхній своїй течії — *Стриєм.*

ГИДРОНИМИЯ ВЕРХНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Стрый

Резюме

Отличительной чертой гидронимии верхнего Поднестровья является наличие особой группы речных названий с корнем *стр-* (*Стрвяж, Струга, Стронавка, Стрыня, Стрый, Стрыпа*). Аналогичные названия засвидетельствованы в гидронимии и топонимии припятского Полесья, но их нет на нижнем Днестре и в бассейне Южного Буга. Данная гидронимическая группа принадлежит как славянской, так и балтийской лексике. РН. *Стры-па* с балтийской второй частью аре, upe подтверждает наличие балтийских связей местной гидронимии верхнего Поднестровья. РН. *Данаструс, Данастрис* представляет собой двучленное образование типа «река + река» (*Данастр-ис*). Свидетельства древних писателей (Страбона, Помпония Мелы, Плиния и Иордана) показывают, что двойное название р. Дуная *Данувий* и *Истр* зависело от того, по какой племенной территории протекал Дунай в своем верхнем и нижнем течении. Даки, жившие в верхней части реки, назвали реку *Данувием,* тогда как геты в ее нижней части — *Истром.* О том же говорит двучленное название *Днестра.* В нижнем течении *Днестр* в древности назывался *Даном,* в верхнем — *Стрыем.*

М. М. Черп

ПРО СЛОВОТВОРЧІ ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОЇ ТОПОНІМІЇ

У мовознавчій літературі усталилася думка, що словотвір топонімів цілком залежить від загальних правил творення нових слів [1].

Специфіку вивчення словотворчих засобів топонімії дослідники вбачають переважно у виділенні із системи словотвору тих засобів, що використовуються для утворення географічних назв. При цьому за основу беруться чотири засоби словотвору, названі В. В. Виноградовим семантичним, морфологічним, морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним.

Топоніми — продукт утворення певної мови. «Структура топоніма, — зазначає К. К. Цілуйко, — не становить «окремого царства», оскільки географічні назви, як і власні назви інших категорій, входять до лексичного складу мови і підлягають законам її розвитку. Отже, структура географічної назви не виходить за межі морфологічної системи даної мови» [2]. І далі: «За структурою місцева топонімія, як і загальні слова, має форми прості, складні і складені» [3].

Коли розглядати топоніми з погляду їх морфологічної будови, аналізувати їх архітектоніку безвідносно до того, як утворилися ці імена, як склалася їх структура, такі положення не викликають заперечень.

Проте явища словотвору топонімічних назв відзначаються великою різноманітністю. Наприклад, найменш

[1] С. Роспонд в основу структурно-граматичної класифікації топонімів поклав поділ загальних слів на три групи: 1) назви первинні, непохідні, 2) назви вторинні, похідні, 3) назви складені (S. Rospond, Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych, «Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego», s. A, 58, 1957).

[2] К. К. Цілуйко, Топонімія Покровського району, Дніпропетровської області, «Мовознавство», т. XIV, К., 1959, стор. 80—81.

[3] Там же, стор. 81.

вання *Радгоспне* утворилося на базі загального слова *радгосп : рад(янське) + госп(одарство)*, а не від перших складів двох названих слів, тобто безпосередньо від слова *радгосп: радгосп + н + е = Радгоспне.*

Те ж саме можна сказати і про топоніми *Заріччя, Підгір'я* і т. п., які лежать поза сферою діяння морфологічного способу словотвору. За допомогою афіксів утворилися загальні слова *заріччя, підгір'я.* Відповідні ж топоніми генетично походять уже від цих слів [4].

У словотворі топонімів виділяють семантичний спосіб — географічні назви утворюються внаслідок переосмислення загальних слів чи власних імен і зрідка словосполучень: *Береза, Міст, Вовчий Хвіст.* Але назви типу *Заріччя, Підгір'я,* що їх, як правило, розглядають у розряді морфологічного словотворення, є також переосмислені загальні слова. Той же висновок напрошується, коли розглядати назви типу *Зелений Гай, Лиса Гора, Нове Село.* Вони виникли тому, що до їх появи як топонімів такі словосполучення існували в мові.

Топоніми завжди виникають від наявних у мові загальних слів або особових імен. Однак словотвір топонімічних найменувань не завжди, не в усіх точках збігається із словотворчою системою мови, не копіює її механічно, а часом виходить і за її межі. Для утворення топонімів використовуються, звичайно, слова, вже оформлені відповідно до існуючих у даній мові словотворчих моделей, складні слова, словосполучення і т. п. З цього погляду топоніміка пов'язана з словотворчими моделями мови і моделями існуючих у мові словосполучень, але способи топонімічного словотвору відзначаються своїми особливостями, і завдання дослідника саме й полягає в тому, щоб ці особливості виявити.

В топоніміці існують специфічні словотворчі моделі, які не збігаються з моделями інших слів мови, можуть виникати властиві тільки їй типи словотвору. «Топоніміка використовує звичайні словотворчі моделі і типи словосполучень якої-небудь конкретної мови, але звідси було б неправомірно робити висновок про повну залеж-

---

[4] Є. М. Посацька-Черняхівська, Питання словотворчої структури топонімічних назв Львівщини, «Питання топоніміки та ономастики», К., 1962, стор. 104—106.

ність топоніміки від моделей даної мови. Топоніміка здатна утворювати свої моделі і слова, що не існують в мові її творців. У російській мові, наприклад, немає моделей складних слів типу *Усть-Пинега, Устюг, Каменногорск, Кисловодск, Красногорск* і т. д.»[5] «Топоніміка, — говорить Б. О. Серебренников, — здатна утворювати за словотворчими моделями конкретної мови такі слова, які в даній мові взагалі нічого не означають»[6], наприклад, *с. Курейная* (міститься біля *кур'ї* — річкового старика), що не знаходить відповідного прикметника в російській мові та її діалектах. Слова, які існують тільки в топонімічних іменах, Б. О. Серебренников пропонує називати тополексемами.

Отже, системі топонімічного словотворення належить окреме місце в загальній системі словотвору досліджуваної мови.

Як словотвір взагалі, так і словотвір топонімічний характеризується наявністю певних типів. Кількість їх розрядів у топоніміці, звичайно, менша, але досить багата і різноманітна. І вони зовсім не сталі. Окремі з них поступово зникають, натомість з'являються нові — і в цьому саме слід вбачати певну закономірність їх розвитку.

Якщо мові властива тенденція до якомога тривалішого збереження утвореного типу, то це ще більш стосується топонімії. Топонімічні назви, як імена власні, певною мірою ізольовані від мовного загалу. Закріплені за об'єктами, які вони позначають, топоніми існують віками, витримують те, чого під тиском часу не можуть витримати звичайні слова[7].

Тенденція до збереження створеного типу в мові взагалі, з одного боку, і сталість топонімів, а звідси й так звана живучість їх старих типів, з другого, — пояснюються різними причинами. В першому випадку закономірність обумовлена функцією комунікації, роллю мови як засобу спілкування. Сталість топонімів, до того ж, залежить від їх специфічних особливостей як власних імен.

---

[5] Б. А. Серебренников, О методах изучения топонимических названий, «Вопросы языкознания», 1959, № 6, стор. 37.

[6] Там же.

[7] К. К. Цілуйко, Про словник місцевої топоніміки, «Діалектологічний бюлетень», вип. 6, 1956, стор. 109.

Здатність змінюватися властива і географічним іменам, особливо тим, які створені одним і перейняті народом з іншою мовою; зміни відбуваються в результаті фонетичної і граматичної адаптації, під дією нових фонетичних законів, під впливом народної етимології, внаслідок аналогії та ін.

Аналізуючи структуру східнослов'янської топонімії, можна виділити ф о р м а т и в и, кожен з яких, охоплюючи велику кількість географічних імен, визначає певний словотворчий тип. В деяких випадках роль такого формотива може виконувати показник граматичної форми, наприклад, множини. Пор. топоніми *Городищі, Діброви, Півні, Химки* і т. п. Типологічною ознакою топонімів укр. *Куп'янськ, Луганськ, Слов'янськ;* рос. *Можайск, Спасск, Тобольск* є суфікс **-ськ, -ск.** Топонімічними формативами можуть бути середній рід прикметників, утворених від прізвищ, — *Воробйове, Іванкове, Нефедово;* поєднання основи власного чи загального слова із словом «город» («град»): укр. *Миргород, Славгород;* рос. *Белгород, Новгород, Ленинград* і т. п.; лексикалізоване словосполучення «прикметник + іменник»: *Біла Церква, Червоний Лиман, Лиса Гора.* Окремий тип становлять переосмислені в географічні назви загальні слова: *Береза, Слобода, Поляна, Маяк.*

Топоніми нашого часу мають тенденцію до використання старих словотворчих типів. Але не всі давні словотворчі типи здатні до живого функціонування, чимало їх суфіксів вже втратило свою продуктивність. Серед нових назв поселень майже не зустрічаються форми прикметників середн. і чол. роду, утворені від імен і прізвищ, типу *Іванкове, Воробйове, Черненків, Шульжин.* В певну епоху суфікси **-ов, -ів, -ин** були найбільш продуктивними, вказуючи на належність селища власникові або на його засновника.

Серед нових топонімів багато таких, які своєю структурою не відрізняються від старих[8]. Для утворення нових географічних назв широко використовуються наявні словотворчі елементи.

[8] Див. алфавіт нових найменувань у довіднику «Українська РСР, Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року», К., 1947.

Основні структурні моделі сучасних географічних найменувань[9]

1. Власне ім'я без топонімічного суфікса: укр. *Дзержинський, Жданов, Івана Франка, Шевченко, Щорс;* рос. *Бабушкин, Белинский, Вахрушев, Гастелло, Горький, Кингисепп, Лев Толстой, Ломоносов, Маркс.*

По суті це новий словотворчий тип. І в старій топонімії назви населених пунктів утворювалися від власних імен. Але, по-перше, це були здебільшого імена власників поселень, і, по-друге, структура таких топонімів, як правило, характеризувалася наявністю суфіксів присвійного значення **-ої, -ин.** Коли ж імена власні, саме імена, а не прізвища (переважно з царської фамілії), давалися географічним пунктам, то вони часто виступали в супроводі топонімічного елемента *місто* (останній нерідко в іноземній оболонці): *Екатеринбург, Петербург, Александрополь, Григоріополь,* а також *Єлизаветград, Костянтиноград* і т. п.

2. Власне ім'я + топонімічний суфікс **-ськ(е), -ск:** укр. *Артемівськ, Дзержинськ, Докучаєвськ, Іллічівськ, Михайло-Коцюбинське;* рос. *Артемовск, Беднодемьяновск, Дзержинск.*

О. М. Селищев указує на надзвичайну продуктивність суфікса **-ськ** у наші часи. Він приєднується до повної форми власного імені (*Свердлов* + **ск**), зливається з подібним суфіксом самого прізвища, причому закінчення **-ий** в цьому випадку втрачається (*Котовський — Котовськ*), за допомогою суфікса укр. **-ів,** рос. **-ов** пристосовує новий топонім для більш зручного вживання (*Артем* + *ів* + *ськ; Багратион* + *ов* + *ск*).

3. Власне ім'я + закінчення укр. **-е, -ка;** рос. **-о, -ка:** укр. *Ватутіне, Енгельсове, Куйбишеве, Леніне;* рос. *Калинино, Репино, Свердлово, Сусанино, Чаадаевка.*

Вони відрізняються від найменувань типу *Іванкове, Воробйове* тим, що утворені від прізвищ видатних ло-

---

[9] Для класифікації використано довідники: «СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 апреля 1930 года», М., 1930; «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1962 року», К., 1962, а також найновіші дані про присвоєння назв новоутвореним населеним пунктам і про перейменування старих пунктів.

дей, і топонімічні афікси **-е, -о, -ка** тут не мають присвійного значення.

4. Складення двох основ: власне ім'я або загальне слово + укр. і рос. **-град,** а також **-абад, -акан, -керт:** укр. *Кіровоград, Красноград,* рос. *Волгоград, Калининград, Целиноград*; пор. також *Калінінабад, Кіровокан, Колхозабад, Комсомолабад, Степанакерт.*

Первісне семантичне значення елементів **-град, -абад, -акан, -керт** у топонімах по суті стерлося, в крайньому разі притушкувалося. І хоч можливі перифрази типу *Ленінград — місто Леніна,* немає підстави вважати другу частину топонімів повноцінною основою. Тому обмежень в утворенні нових географічних найменувань подібної структури практично, здається, не існує.

5. Складення двох основ: перша основа — власне ім'я або загальне слово; друга основа — **-гір, -гор, -завод** + суфікс **-ськ, -ск:** укр. *Білогірськ,* рос. *Горнозаводск, Каменногорск, Электрогорск.*

6. Складення двох основ: перша основа — назва місця будівництва; друга основа — **-строй, -грес:** рос. *Волховстрой,* укр. *Зугрес, Штергрес.*

Як і в топонімах на **-град, -абад,** в останніх двох словотворчих класах друга частина найменування **-гір, -гор, -завод, -буд, -грес** поволі набирає значення суто топонімічного елемента, хоча, звичайно, кожна з цих частин не втратила своєї семантики. Географічні імена на **-буд, -грес,** інколи на **-завод** сприймаються як назви тимчасові. І справді, згодом населені пункти, що спочатку дістали такі назви, перейменовуються — *Волховстрой — Волхов, Белорецкий Завод — Белорецк, Двигательстрой — Каспийск, Раздольстрой — Раздолинск.*

7. Складення двох основ: укр. *Молодогвардійськ, Першотравенськ* і рос. *Новоуткинск, Петрокрепость, Северодвинск, Электросталь.*

Словотвір топонімів за цією моделлю обмежений певними умовами: топоніми утворюються від власного імені і назви ріки (*Дніпродзержинськ*), від складних старих топонімів (*Новая Утка — Новоуткинск*), від складних найменувань географічних чи топографічних об'єктів (*Северная Двина — Северодвинск, сосновый бор — Сосновоборск*), від сталих словосполучень (*Молодогвардійськ, Першотравенськ*). Іноді складена назва

обумовлюється потребою диференціювати ряд подібних топонімів (*Первоуральск, Углеуральск*).

8. Старий топонім або нове слово + топонімічний суфікс **-ськ(е), -ск:** укр. *Комсомольське, Шахтарськ;* рос. *Балтийск, Братск, Волжск, Гвардейск.*

В новій топонімії поширені назви на **-ськ,** з одного боку, і на **-ський, -ська, -ське,** з другого. Інколи зустрічаємо паралельні форми одного імені: *Комсомольський, Комсомольське, Комсомольск.* Справа тут у тому, що ці різновиди одного з найпоширеніших топонімічних словотворчих типів залежать від адміністративного значення населеного пункту. «Утворення з суфіксом **-ськ, -інськ** замінили собою в ряді випадків колишні назви на **-ський** або інші прикметники» [10]. Ця закономірність характерна і для словотвору найновіших топонімів.

9. Загальне слово без топонімічного суфікса: укр. *Дружба, Комунар, Марганець;* рос. *Большевик, Партизан, Правда.*

Звичайно, ці топоніми належать до розряду назв, які утворилися семантичним способом. Найменування населених пунктів часто виникали завдяки переосмисленню загальних місцевих географічних термінів, були зв'язані з характером самого географічного об'єкта. В новій топонімії назвою нерідко виступає слово, сповнене нового змісту, але не обумовлене географічним середовищем. Називання відбувається на базі довільно взятих лексем, але таких, що надають імені урочистого характеру (*Дружба, Перемога, Щастя*). В інших випадках логіка найменування знаходить свій вияв у суго виробничих ознаках (*Керамік, Шахты*).

10. Форма прикметника: укр. *Гірне, Гірницьке, Мирне;* рос. *Колхозный, Пограничный, Рыбачий.*

Семантично цей тип споріднений з попереднім. Пор. паралельні форми: *Свобода — Свободный, Шахты — Шахтне.* В топонімі передається характер заняття жителів поселення, вказується на його виробничу специфіку, інколи найменуванню надається емоціональне забарвлення. Проте в усіх випадках виявляється тенденція зв'язати значення топоніма з новими явищами і новими поняттями.

[10] А. М. Селищев, Из старой и новой топонимии, «Труды Московского института истории, философии и литературы. Сборник статей по языковедению», т. V, 1939, стор. 170.

11. Поєднання двох слів: укр. *Білгород-Дністровський, Кам'янка-Бузька, Кам'янка-Дніпровська*; рос. *Дмитриев-Льговский, Каменск-Уральский, Пошехонье-Володарск,* а також *Комсомольск-на-Днепре, Комсомольск-на-Амуре.*

Утворення ускладнених прийменником і ін. топонімів пояснюється необхідністю уникати омонімії в географічних найменуваннях: *Кам'янка-Бузька* і *Кам'янка-Дніпровська; Спасск-Дальний* і *Спасск-Рязанский* і т. п.; або ж: *Комсомольск-на-Амуре* і *Комсомольск.* У деяких випадках подібні конструкції обумовлені бажанням у топонімі увічнити пам'ять видатної людини, так чи інакше пов'язаної з історією населеного пункту: *Корсунь-Шевченківський.*

12. Складні форми з основами **Красно-, Червоно-, Ново-** і утворення із словами **Красный, Червоний, Новий:** укр. *Червоноармійськ, Червоноград, Червонопартизанськ*; рос. *Красногорск, Краснодар, Краснознаменск*; укр. *Красна Поляна, Красні Окни*; рос. *Красный Богатырь, Красные Баррикады, Красное Знамя, Красное село*; укр. *Новоазовське, Нововолинськ; Нова Каховка, Новий Донбас;* рос. *Новоасбест, Новокаширск, Новошахтинск.*

В усіх цих топонімах слова **Красный, Новий** виступають у своїй новій семантиці, і їх не слід плутати з назвами старої топонімії типу *Красная Поляна, Новая Утка* (пор. топонім *Старая Утка*), де перший прикметник означає *красивый,* а другий є антонімом до слова *старий.*

Отже, при утворенні нових топонімів зразками здебільшого служать не структурні моделі загальних слів, а словотворчі типи існуючої вже топонімії. Нові найменування *Магнітка, Пролетарське* творилися, звичайно, не так, як слова, скажімо, *зенітка, батьківське.* Їх морфологічна структура пояснюється наявністю в системі топоніміки подібних типів (*Баштанка, Лиманське*).

Якщо в старій топонімії деякі топонімічні суфікси вказували на місцеположення (*Березник*) або мали посесивне значення (*Петрівське*), то в топонімі *Пролетарське* суфікс уже не має значення належності, не вказує на відношення географічного об'єкта до тієї чи іншої особи.

При найменуванні населених пунктів виявляється тенденція називання їх за аналогією: на честь видатного діяча Радянської держави кол. *Єлизаветград* назвали *Кіровоградом,* бо існують назви типу *Ленінград.* Перейменування здебільшого відбувається за морфологічним зразком давнього топоніма: так виникли, наприклад, назви *Красноград, Краснодар, Ульяновск,* замість старих найменувань *Костянтиноград, Екатеринодар, Симбирск.*

Отже, як висновок, словотворча система топонімії характеризується певною автономністю. В системі словотвору загальної мови топонімічне словотворення займає окреме місце. Від словотворчих моделей конкретної мови типологія топонімії відрізняється специфічними, властивими їй, особливостями.

О СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ТОПОНИМИИ

Резюме

В топонимии существуют специфические словообразовательные модели, которые не совпадают с моделями других слов языка. При образовании новых топонимов образцами служат структурные модели не апеллятивов (что вообще свойственно для образования топонимов), а словообразовательные типы уже существующей топонимии. При этом наиболее характерной является тенденция к наименованию по аналогии, в частности по морфологическому образцу прежнего названия, например: *Ульяновск* ср. *Симбирск.*

О. С. Стрижак

ПОЛТАВСЬКО-СЛОБОЖАНСЬКІ *ГРУНІ*

Серед проблем, розв'язанню яких найбільшою мірою можуть сприяти топонімічні дослідження, одне з чільних місць належить проблемі етнічних розселень і переселень, а що стосується української топонімії — проблемі розселення українців, зокрема, на крайніх околицях їх етно-лінгвістичного масиву.

Досі більшість із тих, хто звертався до вивчення історії Слобожанщини, як аксіому проголошували тезу про запустіння краю від часів навали Батия і аж до XVI ст. Всього декілька років тому місцевий історик писав: «Монголо-татарська навала частину місцевого населення знищила, а частину відтиснула на північ... Вся місцевість разом із суміжними просторами аж до XVI ст. являла собою «Дике поле», що перетворилося у пасовиська для худоби» [1]. І далі: «Давньоруська вітчизняна земля, просторі південні степи, від часів татарської навали аж до XVI ст. залишались незаселеними, принаймні нічого певного про їх заселення історична наука ще не знає» [2].

«Відновлена колонізація» краю уявлялася генетично трьохджерельною сумішшю нащадків корінного місцевого населення (сіверян, або севрюків), прийшлих росіян і українців — вихідців XVI—XVII ст. із Холмщини, Волині, Поділля, Правобережної і Лівобережної України [3].

Однак вивчення місцевої топонімії і, насамперед, гідронімії дає можливість внести у такі твердження значні корективи.

---

[1] А. Г. Слюсарський, Слобідська Україна, Х., 1954, стор. 3.

[2] Там же, стор. 12.

[3] А. Г. Слюсарский, Социально-экономическое развитие Слобожанщины, Х., 1964, стор. 29—45.

Особливо це стосується території північно-західної частини слобожанських та суміжних з ними полтавських, східнополіських і південноросійських говорів, поширених у басейні верхньої Ворскли, Псла і Сейму, де нами виявлено просторово значний, історико-лінгвістично цікавий і майже ніким ще не досліджений топонімічний комплекс, центральною і кількісно найбільш вираженою частиною якого є група власних географічних назв із основою *Грунь-*.

Ядро цієї групи становлять гідроніми. Так, «Каталог річок України» (К., 1957), який подає лише назви водотоків довжиною не менше 10 км. та площею їх водозбору понад 25 кв. км., називає тут рр. *Грунь* — пр.[4] Псла, *Грунь-Ташань* — л. пр. Псла, *Грунь-Черкес* — л. пр. *Грунь-Ташані, Грунь-Суху* — л. пр. *Грунь-Черкеса*. Найдовша з них (*Грунь*) має 85 км. довжини, найкоротша (*Грунь-Суха*) — 28 км.

Інше, значно повніше, гідронімічне джерело — книга П. Л. Маштакова «Список рек Днепровского бассейна» (СПб., 1913), крім уже згаданих *Груні*. (у пам'ятках також Hron), *Грунь-Ташані* (вона ж *Груня, Грунь-Ташанская,* Gron Taszę), *Грунь-Черкеса* (Gron Czerkassy) та *Сухої Груні* (Suchy Gron), у цьому ж районі називає ще *Суху Грунь* — п. пр. *Груні,* а також *Суху Грунь-ку* — пр. *Грунь-Ташані* і однойменну з нею річку в колишньому Зіньківському повіті Полтавської губернії у списку тих, місце знаходження яких визначити не вдалося. У цій же праці називаються також дві суміжні річки *Груня* та *Ігрунь* (*Игрунь,* вона ж *Игрунька*) — ліві притоки Сейму, розташовані по течії вище р. Снагості на території Курської області.

У минулому назв цього кореня було тут ще більше: деякі з них зникли у зв'язку з висиханням річок, інші змінилися.

Так, у літературі згадуються ще *Грунь-Шилівська* (тепер *Шилівка*) — пр. *Грунь-Ташані*[5], *Грунь-Суха,* або

---

[4] У статті прийнято такі скорочення: л. — ліва, п. — права, пр. — притока.

[5] А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено... в Чернигове, 1786, К., 1851, стор. 637.

Гнила, — пр. *Грунь-Шилівської*[6], *Грунь-Тиха* — пр. *Груні*[7], *Грунь-Сира* — пр. *Грунь-Ташані*[8], *Грунька* — пр. Морозової[9] та ін. Можливо, що поодинокі з наведених назв вживалися паралельно з іншими. Відомо, наприклад, що р. *Грунь* називалася ще *Грунь-Велика, Московська* і *Руська* як протиставлення до *Грунь-Черкаської,* або *Грунь-Черкеса*[10].

Цю гідронімічну групу доповнюють ще не менш численні тут (переважно, очевидно, секундарні) ойконіми (назви поселень), власні назви рельєфів (ороніми) та мікротопоніми цього ж кореня. Сюди відносяться назви ярів типу *Грунь, Одвершок Груні, Грунський,* провалля *Грунське* тощо в колишньому Зіньківському повіті, яр *Суха Грунька* на Миргородщині[11], урочище *Грунька* в х. Масюків[12], *Грунський* ліс і *Грунська* гребля і т. д. Але особливо вони численні у системі назв населених пунктів, де знаходимо: *Грунь* на р. *(Грунь-) Ташані, Суха Грунь,* дві *Сухі Грунькн* (Андрійківщина і Клименківщина) — на однойменній річці (колишній Зіньківській повіт Полтавської губернії)[13], *Грунь* (вона ж *Груня*) і *Грунський* на р. *Груні, Грунька* (Ясинове) і два х. *Грунських* на р. *Грунці,* а також *Груня* (Добросельського) поблизу рр. *Грунькн* і *Сухої Грунькн* (колишній Лебединський повіт Харківської губернії)[14]. Що стосується Курщини, то тут знаходимо села: *Груновка* на р. Псл в колишньому Суджанському по-

---

[6] «Полтавские губернские ведомости», 40, 1852, стор. 547.

[7] Е. П. Гагарин, Всеобщий географический и статистический словарь, т. I, М., 1843, стор. 540.

[8] Н. Маркевич, Реки Полтавской губернии, «Записки императорского Русского географического общества», кн. XI, СПб., 1856, стор. 304.

[9] Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.), «Записки Черниговского губернского статистического комитета», кн. II, вып. I—II, Чернигов, 1868, стор. 28.

[10] Див.: О. С. Стрижак, Назви річок Полтавщини, К., 1963, стор. 84—85.

[11] Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. I, Полтава, 1848, стор. 151, 188—189.

[12] Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года, СПб., 1862, стор. 50.

[13] Там же, стор. 52, 60, 61.

[14] Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1874 года, СПб., 1869, стор. 131, 132, 135, 139, 141.

віті, *Вишню* і *Нижню Грунь* на р. *Груньці* у Льговському повіті [15] та ін.

Досі ще не вияснено походження цих власних назв.

В. Даль в «Толковом словаре живого великорусского языка» (т. I, стор. 400) подає: «*грунá* ж. стар., *грунь, грунцá,* тихая конская рысь, малая рысь, побежка между ходóю и полиою рысью. *Грýнью* поля (лета, века) не избегаешь. Сотня пошла на *грунях. Грунью* от смерти не уйдешь. *Грунúть,* ехать рысцой, слегка рысить. *Грунúстая* лошадь, ходкая мелкою рысью. Иди *грунистей!* прибавь *груни,* рыси». Цей лексичний ряд, як показують «Материалы для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського (т. I, стор. 600—601), був властивий ще давньоруській мові, де знаходимо *груна* (пор. 6685, «Всеволодъ же пріиде къ Юрьеву, сождася съ Переяславци, поидоста на *грунах* противу Мьстиславу»; 6887, «Татарове переѣхаша на сю сторону, и удариша въ кони своя, и соскочиша в борзѣ, и нукнуша гласы своими, и поидаша на *грунах,* и токнуша наших»), *грунь* («Другопци *грунію* ристаше»), *грунища* («Нача ристати *грунищею*»).

Незважаючи на те, що ідея руху (води) в цілому не чужа для гідронімії (пор. р. *Біж,* або *Біжа,* — п. пр. Терну в басейні Сули, *Бігач* — л. пр. Снові в басейні Десни, *Бігунька* — п. пр. Локниці в басейні Уборті, а також численні *Бистрі, Бистрики, Бистриці, Борзни, Борзенки* і т. д.), не маємо жодної назви річки типу «Риспста» (хоч термін *ристати* «бігти, швидко ходити» фіксується пам'ятками задовго до слів *груна, грунь, грунька,* а сама етимологія останніх є поки що досить туманною: М. Фасмер [16], відхиляючи зв'язок цього апелятивного ряду із *гряду, грядети* «gehe, schreite», намагався звести його до *грудь* «Brust», що вимагає додаткового обгрунтування). Не зафіксовано і жодного гідроніма, похідного від слова «галоп» чи будь-якого терміна на означення кінського або іншого вузькоспеціального бігу. Очевидно, розв'язання цього питання слід шукати в іншій лексичній сфері.

---

[15] Курская губерния. Список населенных мест по сведениям 1862, СПб., 1868, стор. 74, 136.

[16] M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1953, стор. 313.

Як відомо, деяким українським говорам властиві *грун(ь)* у значенні «горб, підвищене місце, гірка», *грунь* — «хребет гори» [17] та ряд похідних типу *грунок, грунище* тощо. Вони зустрічаються на Буковині (зафіксовано топоніми *Грунь* і *Гронь*), дуже поширені на Гуцульщині (Gruń, Groń; зокрема, тут досить продуктивні в оронімії) [18], Бойківщині (Gruń і Hruń) [19], Лемківщині (Gruń, Hruń, рідше Groń та похідні) [20], Закарпатті (Gruń, Hruń, Hrun тощо). Відомі діалектам словацької (groń, grúň; на сході Hruň) [21], чеської (зокрема, на Валаську: grúň, Grúň), польської (gron, groń, grón тощо), румунської (grunye, grùńu та ін.) [22], молдавської мов. Зустрічаються у топонімії Болгарії (*Груй-*) [23], Македонії (Grunište), Сербії (Grunici) [24].

На крайньому північному заході їх ареал, за даними «Atlasu językowego Polskiego Podkarpacia» (cz. I, Kraków, 1934) М. Малецького і К. Нігша, поширюється на південь і південний захід від Кракова, точніше на південь від лінії Рибнік — Освенцім — Мисленіце — Нови Тарг — Нови Сонч — Кросно і на захід від лінії Рибнік — Фридек — Чац. Інакше кажучи, цей ареал тут охоплює басейни верхньої *Вісли*, її приток *Дунайцю, Попраду, Ропи, Вислоки* і *Вислоку, Сяну* (зокрема, район, що тяжіє до м. *Сянока*), а також частину басейну Дністра (в тому числі його приток: обох *Бистриць, Стрию, Свічі, Ломниці* з *Чечвою, Вороної* та ін.), *Пруту, Тиси* тощо.

З апелятивного лексикона *грунь* проникає в топонімію, де, крім численних оронімів і мікротопонімів, густо розкиданих по всіх Карпатах, *Бескидах* і Татрах, в ме-

---

[17] Б. Грінченко, Словарь української мови, ДВУ, 1925, стор. 373, 393.

[18] S. Hrabec, Nazwy geograficzne Huculszczyzny, Kraków, 1950.

[19] Я. Рудницький, Географічні назви Бойківщини, Вінніпег, 1963.

[20] Z. Stiber, Toponomastyka Łemkowszczyzny, cz. I—II, Łódź, 1949.

[21] А. Петров, Карпаторусские межевые названия, 1929.

[22] D. Crânjalâ, Rumunské vlivy v Karpatech, V Praze, 1938, стор. 286—289.

[23] А. П. Ковачев, Местните названия от Севлиевско, София, 1961, стор. 167.

[24] Imenik mesta, Beograd, 1956, стор. 194.

жах України зустрічається ще як назва невеликої притоки Збруча і декількох поселень Чернівецької, Івано-Франківської та Закарпатської областей. Про можливість переходу назв рельєфів у систему гідронімії може переконливо свідчити такий ряд: *Бердо* — п. пр. Ясениці в басейні Дністра, *Бугор* — пр. Згару в басейні Південного Бугу, *Горка* — пр. Сожу, *Горинь* — л. пр. Прип'яті, *Лисогір* — л. пр. Сули, *Лиса Гірка* (протікала попри *Лису* гору в районі сучасного м. Василівки на Запоріжжі) — л. пр. Дніпра і т. д.

З погляду зв'язку власних географічних назв із географічним середовищем цікаво звернути увагу на топонімічне оточення карпатських (а, отже, «гірських») назв поселень цього типу. Так, крім х. *Грунь*, у складі Космацької селищної Ради Івано-Франківської області знаходимо ще хх. *Горішню, Міжгір'я, Поділ, Рунок* (< *Грунок*) та ін. У Путильському районі Чернівецької області поблизу х. *Грунь* розташовані хх. *Глибока, Рівне, Горішній, Тихий Яр* і т. д.

Очевидно, на особливості рельєфу вказують і однойменні назви досліджуваного нами полтавсько-слобожанського ареалу, де поряд із с. *Грунь* колишнього *Грунського* району[25] Сумської області знаходимо хх. *Заяр, Жолоби, Козачий* і *Храпачів Яр,* а поблизу с. *Грунь* колишнього Штепівського району тієї ж області — хх. *Безодня, Верхній* тощо, до того ж місцева р. *Грунь* приймає доплив р. *Поділку* з однойменним на ній селом.

Що такий зв'язок цілком можливий, свідчать і реалійні дані. Так, із «Гіпсометричної карти Європейської Росії» О. А. Тілло (масштаб 1 : 2 520 000, в одному дюймі 60 верст), виданої міністерством шляхів сполучення в 1889 р., а також на основі інших додаткових фізико-географічних, зокрема орографічних, даних видно, що вся територія на північ і схід від с. *Груні,* розташованого трохи північніше м. Зінькова Полтавської області, і аж до Сейму та на північ від нього має плоскогірний характер і густо порізана *ярами,* які межують із «*горами*». В цілому ця місцевість у рельєфному

[25] Тут і далі адміністративно-територіальне віднесення за довідником «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року» (К., 1947).

відношенні є продовженням Середньоруської височини, а саме село розташоване «по **горбах** (підкреслення наше. — *О. С.*) та **ярах** обох берегів... р. *Груні*» [26]. Один із дослідників полтавської старовини пише, що в Зіньківському повіті недалеко від Ворскли знаходиться р. *Грунь-Ташанська* (*Грунь-Ташань*). Досить було б тут «прокопати... **круту гору** (підкреслення наше. — *О. С.*) до 15 сажнів висотою, щоб з'єднати каналом обидві річки» [27].

Очевидно, між карпатськими (точніше карпато-балканськими) і полтавсько-слобожанськими *Грунями* існує і генетичний історико-лінгвістичний зв'язок.

Показовим у цьому плані є також і те, що однією з приток полтавсько-слобожанської р. *Груні* є р. *Чечва* [28] (відомий також редуплікований варіант *Чечечва* в с. Будах на Зіньківщині). Справа в тому, що р. *Чечва* — л. пр. *Ломниці*, а також споріднені з нею *Чачава* (<*Чечава* <*t'ečava) — п. пр. Сивки і *Чеча* (<*t'eča «течія») — л. пр. Раточини є і в басейні Дністра, як і ряд інших топонімів досліджуваної території (пор. р. *Грунь*— пр. Збруча, с. *Зіньків* — в районі Кам'янця-Подільського, с. *Буда* на Чернівеччині тощо), тобто в самому центрі або на близькій периферії карпатського *грунського* ареалу.

Не менш цікавим фактом є і те, що топоніми того ж географічного плану групуються й у Львовському повіті

---

[26] М. Русов, Вироби з дерева у с. Груні у Полтавщині, без року і місця видання, ДПБ УРСР.

[27] А. Дучинский, К заботам князя Алексея Борисовича Куракина о судоходстве рек в Малороссии, «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», вып. 6, IV, Полтава, 1914, стор. 55.

[28] Про карпатське походження полтавсько-слобожанських топонімів із компонентом *Чечв-* (крім названих, нагадаємо ще с. *Чечевка* в колишньому Старобільському повіті на Харківщині) свідчить його етимологія: *Чечва* (пор. у *Лісних Бескидах* Czecza, także Czeczawą lub Czaczawą zwany, znaczny potok górsky... ma wody bystre; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. I, Warszawa, 1880, стор. 782—783) < t'ečva < tekьva через дорсально-палатальну вимову, властиву, в основному, південно-західним українським говорам, м'якого t'e, підтриману впливом наступного č (пор. **течка** «течія» в авторській мові М. Кордуби стосовно до явищ Підкарпаття; ЗНТШ, т. CXXXVIII—CX, Львів, 1925, стор. 160), аналогічно як південно-західне *чешко* < *t'ežko* «тяжко», закарпатське *чашко* < *тяжко*. Див. ще: О. С. Стрижак, зазнач. праця, стор. 70.

колишньої Курської губернії, де, крім уже згаданих *Вишньої* і *Нижньої Груні,* є ще р. *Чечевизна,* на якій розташовані сс. *Чечевизна-Березуцька* і *Чечевизна-Перкова,* р. *Ломня* [29] і с. *Ломня Березуцька* [30] (пор. р. *Ломниця* з притокою *Чечвою* в Карпатах), р. *Прут,* або *Прутище,* — п. пр. Сейму (пор. р. *Прут* — великий доплив Чорного моря, який бере свій початок у східній частині Карпат і р. *Прут* — п. пр. Варилини в басейні Дністрянської *Бистриці*), р. *Опака (Апака)* — л. пр. Сейму (пор. р. *Опішня* в однойменному селі на Полтавщині, де починалася р. *Грунька* — л. пр. Мужевої [31] і *Опака* — п. пр. тієї ж *Бистриці,* що в її басейні знаходиться згадана р. *Прут*), можливо, р. *Реут* — л. пр. Сейму з притоками *Реутом, Нижнім* і *Верхнім* (пор. *Реут* — найбільша права притока нижнього Дністра на території Молдавії, а також р. *Реут* і поряд *Бистриця* — притоки Остра в басейні верхнього Дніпра, *Реут* і поблизу р. *Висловка* з притокою *Волошинкою* в басейні Верхньої Десни) та ін. [32]

Цю загалом і без того досить показову картину яскраво доповнює гідронімія басейну верхньої Ворскли, який на сході безпосередньо межує з ареалом *Груней.* Тут знаходимо *Серетин Колодязь* з притокою *Серетинкою* (пор. *Серет* — л. пр. Дністра), а потім у басейні Ворсклиці: *Дунайчик* і поряд з ним *Санок* (*Санківка*) з притокою *Новосанківський Колодязь* (*Новосанкова*), а трохи далі *Дунайчик* і поряд *Вислок* (пор. в західній частині Карпат: р. *Дунаєць,* що витікає з Підгалля і впадає в *Віслу,* м. *Санок,* або *Сянок,* на р. *Сан//Сян,* а також *Вислок* і *Вислока,* що витікають з *Низьких Бескидів* і впадають у *Віслу).*

У цьому зв'язку не зайвим буде нагадати про поширення на Лівобережжі слів типу *бескед, бескет* «крутизна, обрыв, непроходимый овраг» («Словарь української мови», під ред. Б. Грінченка), а також похідне

---

[29] Курская губернія..., стор. 68.

[30] Там же, стор. 192.

[31] Описание рек Черниговского наместничества, стор. 28.

[32] Щодо *Реута* (пор. д.-перське (h)rauta «річка») є думка про його глибші (домонгольські) місцеві традиції. І *Чечевизна,* і *Прут,* і *Реут,* і *Ломня* (помилково *Лонна*) басейну Сейму (кол. Семь) уже фіксуються в «Книге Большому чертежу» (М.—Л., 1950, стор. 105—106) — пам'ятці XV — початку XVII ст.

бєскеття, відоме не тільки на Пирятинщині, а навіть і в степових говорах.

Не можна пройти також повз те, що в місцях скупчення *Груней*, зокрема в колишньому Штепівському районі Сумської області поблизу с. *Груні*, хх. *Грунського* і *Груньки*, розташованих у басейні р. *Груні*, знаходяться хх. *Бойки*, *Коломийці* і *Покутні* (пор. карпатську етнографічну область *Бойківщину*, а також східнокарпатські міста *Коломию* і *Кути* — центр *Покуття*).

Що стосується ширшої географії топонімів, похідних від основи *Бойк-*, то тут маємо сс. *Бойків* і *Бойківщина* на Ніжинщині (пор. *Коломійцівка* у сусідньому Лосинівському районі Чернігівської області), *Бойки* на Зіньківщині, де є також с. *Загрунівка*, розташоване *«за» Грунь-Ташанню*, в яку впадає р. *Коломійцева Долина*, *Бойки* в кол. Покровсько-Богачанському і Решетилівському районах (в останньому у Кукобівській сільраді поряд з х. *Коломийці*), в Улянівському (разом із секундарним х. *Бойченки*) і Роменському районах, *Бойківківка* в Новосанджарському районі Полтавської області, *Бойківщина* (поблизу є с. *Коломиці*) на Драбівщині (тепер Черкаської області), сюди ж, очевидно, і х. *Байків* поблизу *Коломийцевого* в колишньому Сумському повіті, з одного боку, і х. *Бойки* в Івано-Франківській та Львівській (колишній Мостиській район на Дрогобиччині) областях, тобто на північно-східній і північно-західній околиці карпатської *Бойківщини*, — з другого.

Лише трохи відмінна географія ойконімів, похідних від *Коломий-(Коломия)*. Крім уже відмічених нами випадків, коли вони виступають у безпосередній близькості з назвами, похідними від основи *Бойк-*, топоніми «Коломийського» ряду фіксуються відокремлено ще в межах колишніх Курської (*Коломийцева*, або *Коломыйцев*, і *Коломыйцевъ*) [33] і Харківської (*Коломійцовъ* Зміївського повіту, *Коломийчиха* поблизу *Волоської Балаклейки* тощо) [34] губерній. Ми не зупиняємося на назвах степового «Коломийського» ареалу як вторинних щодо полтавсько-слобожанського комплексу.

Можливо, в групі власних географічних назв, похідних від *Коломий-*, відображені явища генетично різно-

[33] Курская губерния..., стор. 55.
[34] Харьковская губерния..., стор. 109.

рідні: 1) ті, що вказують на міграції (тяжіють переважно до «бойківських» топонімів) і 2) ті, що відбивають економічні зв'язки Лівобережжя з Прикарпаттям (*коломийцями* у XVII—XVIII ст. називали на Гетьманщині також чумаків, що їздили по сіль у *Коломию*) [35].

Привертає увагу те, що в розгляданому топонімічному комплексі відсутні утворення, похідні від етнонімів *гуцул* і *лемко* (зрідка маємо тут лише поодинокі прізвища цього типу). Пояснюється це, очевидно, тим, що в період, коли відбувалися переміщення людності з Карпат на досліджувану нами територію, ці «етноніми» ще мали досить обмежене поширення і в самих Карпатах.

Цікаво відмітити, що, наприклад, місто *Коломия* і район *Покуття,* назви яких знаходять своє відбиття у топонімії глибокого Лівобережжя, відомі з пам'яток XIV ст. (найдавніша фіксація в чолобитній грамоті молдавських бояр і господаря Стефана 1395 р.: «так же слюбуемъ о *коломыю* и о снѧтинь и о *покутєє*») [36]. Очевидно, тоді вже існував і термін *бойки.* Неодноразово висловлювалася, наприклад, думка про кельтське походження цього етноніма, зокрема його ставили у зв'язок з племенем *боїв,* про що писав у свій час Іван Франко: «Коли справді є сліди, що кельти — *бої* були в наших горах, то їх назва могла лишитися в нам'яті люду, хоч самі *бої* і потонули в хвилях історії. Пізніше поселенці, що засіли цю землю, не називали себе *боями,* але підгіряни, давніші сусіди *боїв* називали їх ім'ям своїх же братів русинів, що засіли в горах» [37]. Якщо це так (нижче І. Франко схильний підтримати й гіпотезу про можливість походження цього етноніма від «частки *боє*») [38], тоді, звичайно, термін *бойки* теж існував у XIV ст., чого не можна сказати, з певністю, наприклад, про назву *гуцулів.* Б. В. Кобилянський пише, що в XVI ст. або й раніше вона «могла бути прізвиськом осіб, але не назвою племені» [39], а його спроби по-

---

[35] Ф. П. Шевченко, Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959, стор. 190—194.

[36] Цитуємо за працею Б. В. Кобилянського «Діалект і літературна мова», К., 1960, стор. 153.

[37] І. Франко, Назвознавчі праці, Вінніпег, 1957, стор. 49.

[38] Там же, стор. 50—51.

[39] Б. В. Кобилянський, зазнач. праця, стор. 142.

в'язати *гуцулів* із *улуцами* (*уличами*) [40] є не переконливими.

Коли і як склався досліджуваний нами ареал?

Уже на карті Боплана басейн р. *Груні* подається як порівняно густо заселений. У середині XVII ст. тут згадується окрема *Грунська* сотня, а, на думку Л. В. Падалки, с. *Грунь* на Зіньківщині, заселене «черкасами п'ятигорськими» [41], історичні корені яких сягають у XIV ст. Ще на початку XVII ст. гідроніми, похідні від кореня *Грунь-*, виступають як система, що склалася, звичайно, значно раніше. Так, 1616 р. згадуються «салетры около р. Хорола, Псла, *Грони Великое* и другое *Грони Черкасское* и третье *Грони Ташевское* и *Грони Сухое*» [42]. Про те, що ця система існувала і в XVI ст. говорить, хоч і поодинока, але дуже красномовна фіксація 1571 р.: «да Сулу перелезти на Песчаный бродъ да къ верхъ *Груни Хотенскіе* по Пслу» [43].

Отже, в другій половині XVI ст. існувала вже не одна *Грунь*, інакше означення *Хотінська* (від назви м. *Хотінь*, розташованого на північ від м. Суми, пор. с. *Хотінь* в Івано-Франківській області) було б зайвим.

Полтавсько-слобожанський топонімічний *грунський* ареал уже існував як система в XVI ст. Виникнути він міг лише як вторинний ареал щодо карпатського (карпато-балканського), генетично романського, як це переконливо показав Збігнєв Голомб у статті «Karpacki Gruń» («Onomastica», 9, Wrocław — Kraków, 1959, стор. 293—309), ареалу.

Очевидно, відповідь на питання про час його виникнення ховається за назвами ще однієї річки і двох розташованих на ній поселень, що примикають до досліджуваного ареалу.

Мова йде про р. *Самбір*, а також сс. *Великий* і *Малий Самбір* (*Самбор, Самбур*) Конотопського району

---

[40] Б. В. Кобилянський, зазнач. праця, стор. 261.

[41] Л. В. Падалка, Прошлое полтавской территории, Полтава, 1914, стор. 193.

[42] Л. В. Падалка, зазнач. праця, стор. 71.

[43] И. Беляев, О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича, М., 1846, Приложение, стор. 18.

тієї ж Сумської області (пор. мм. *Самбір,* або *Новий Самбір* і *Старий Самбір*[44] в басейні верхнього Дністра на території *Бойківщини,* х. *Самборівка* є також у Куп'янському районі на Харківщині). Слобожанська р. *Самбір* уперше згадується у пам'ятках часів польського короля Олександра Ягеллона[45], який правив з 1460 по 1501 р., а однойменні з нею населені пункти О. Лазаревський датує кінцем XV — початком XVI ст., що дозволяє відсунути ще далі в глиб історії виникнення всього досліджуваного топонімічного комплексу.

Про ймовірність цієї гіпотези можуть говорити ще й назви р. *Кросни* — правої притоки Конотопу, яка впадає в Єзуч, що протікає в тому ж таки Конотопському районі, а також х. *Кросна,* що належав до Дубов'язівського (1947 р.), а тепер до Конотопського району Сумської області, пор. уже згадане м. *Кросно* (*Коросно*) на р. *Вислок* — л. пр. *Сану* в *Бескидах.*

Найбільш імовірною датою перенесення цього карпатського комплексу на територію майбутньої Слобожанщини слід уважати кінець XIV — початок XV ст. Зокрема, заслуговує на увагу висновок О. Лазаревського, який назву конотопських *Самборів* не без підстав пов'язує із залишками «попавших сюда галицких *самборцев,* которые участвовали в походе Витовта против татар в 1399 г.»[46].

Якщо покласти на карту географічні назви глибокого Лівобережжя підкарпатського походження (*Грунь, Бойки* і под., *Коломийці* та інші назви цієї ж основи, *Покутні, Серетинка, Прут, Опака, Чечва* і *Чечевизна, Ломна,* обидва *Самбори, Новосанкова, Вислок, Кросно* і т. д.) та їх прототипи (*Грунь, Бойківщина, Коломия, Покуття, Серет, Прут, Опака, Чечва* і *Чачава, Ломниця,* обидва *Самбори, Сан* і *Санок, Вислок, Кросно* та ін.)

---

[44] Відомий з домонгольського періоду; історія *Нового Самбора,* зокрема введення в ньому магдебурзького права в 1390 р., пов'язана з іменем *Спитка* з *Мельштина* (див.: М. Скорик, Походження назви міста Самбора, «Літопис Бойківщини», ч. 5, р. V, Самбір, 1935, стор. 49), який пропав безвісти 1399 р. у битві на Ворсклі.

[45] Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные II отделением собственной его императорского величества канцелярии, т. II, СПб., 1851, стор. 890.

[46] Ал. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. III, К., 1902, стор. 286.

(майже всі зафіксовані в документах XIII—XIV ст.), то виявиться, що перші з них групуються, в основному, на захід від колишнього східного кордону держави Вітовта, а другі — на схід від державного кордону Галицького князівства (Червоної Русі) з Польщею, а потім між Руським, з одного боку, і Краківським та Сандомирським воєводствами, — з іншого [47].

Очевидно, виникнення вторинного ареалу пов'язано з процесом зміцнення Вітовтом східних рубежів своєї держави за рахунок переведення частини населення з найбільш залюдненої території колишніх руських (західних) земель, які на той час перестали у зв'язку з приєднанням Галичини до Польщі бути окраїнними, в іншу, найменш залюднену (південно-східну).

Можливо, ці переселення пов'язані також безпосередньо з тогочасними військовими подіями в басейні Ворскли. Слід лише додати, що, очевидно, у «побоище Витофтовом съ царем Темиръ Кутлуемъ» [48], яке відбулося 12 серпня 1399 р. на р. Ворсклі, на боці Вітовта брали участь не тільки «Литва, Нѣмци, Ляхи, Жемот, Татарове, Волохи, Подоляне. Единых князеи с ним бѣ числом 50, и бысть сила ратных велика зело» [49], а й представники усіх північнокарпатських українських етнографічних груп, як східних, так і західних. Це, до речі, видно із літописного переліку князів, які, ставши на чолі свого війська, загинули (пропали безвісти). Серед них знаходимо не тільки представників північних князівств (Андрія Ольгердовича Полоцького, його брата Дмитрія Брянського, Івана Борисовича Київського, Гліба Святославовича Смоленського тощо) [50], а й вихідців із крайніх західних земель. Якщо воїнам першої групи князівств після поразки порівняно легше було добиратися на

---

[47] Див. карту, додану до статті М. Кордуби «Західне пограниче Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном» («Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. CXXXVIII, СХ, Львів, 1925), а також «Szkic podziałów terytorialnych Polski w XIV—XVI w.» (Mały atlas gwar polskich, t. I, Wrocław — Kraków, 1957, mapa pomocnicza № 2).

[48] Полное собрание русских летописей, т. XXV, М.—Л., 1949, стор. 229.

[49] Там же.

[50] Там же.

батьківщину, то представникам західних, а, особливо, південно-західних князівств це було значно трудніше, а часом і зовсім неможливо.

Про глибокий татарський прорив 1399 р. на північ і захід літописець говорить так: «Иноиде царъ Темир Кутлуи къ городу къ Киеву и взя с него окупъ 3000 рублевь Литовъскимъ серебромъ, а силу свою всю распусти воевати земли Литовъскые, а и ходиша рати Татарьскые, воюючи движе до Великого Лучска» (Луцька. — *О. С.*).

Очевидно, у зв'язку з цим багато вихідців із Поділля, Східного і Західного Підкарпаття, належних воєводі Краківському *Спитку* (*Шпитьку*) з *Мельштина*[51] (*Вуспытко Краковъскы*), а також *Волині* — під керівництвом Федора Патрикійовича *Волинського* (*Велынскый*[52]; пор. р. *Волинець* — права притока Псла, розташована в межах гідронімічного *грунського* ареалу), як і Підляської *Бельщини* на чолі з Іваном Юрійовичем *Бельським*[53] (пор. с. *Більськ* на Поворсклі в районі величезного скіфського городища, а також в районі с. *Опішні Вітовтова* могила, поблизу яких, як гадають, і відбулася битва 1399 р.)[54], примушене було оселитися на досліджуваній нами території, залишивши на ній такі виразні топонімічні сліди із своєї колишньої батьківщини.

Всі розглянуті гідроніми є або ж другорядними, або ж третьорядними: іменовані ними ріки впадають в інші, назви яких (*Ворскла, Псьол, Сейм* та ін.) відомі ще з домонгольських часів.

Все це дає підставу твердити, що північно-західна частина Слобожанщини, як і суміжні з нею полтавські, чернігівські та інші землі, ніколи не була зовсім спустошеною. Принаймні з кінця XIV ст. і до наших днів тут ніколи не порушувалася спадковість місцевого населення, що й зберегло той цікавий топонімічний комплекс, в якому відбилися важливі історичні події часів Вітовта. Це місцеве населення поглинуло певний елемент

---

[51] T. Narbut, Dzieje narodu Litewskiego, t. VII, Wilno, 1841, стор. 11.

[52] Полное собрание русских летописей, т. XXV, стор. 229.

[53] Там же.

[54] В. Чаговець, Славна Полтава, К.—Х., 1946, стор. 4.

дозаселення з різних кінців Польсько-Литовської держави, найбільш топонімічно продуктивна частина якого походила з Карпат (Східних, Центральних і Західних).

ПОЛТАВСКО-СЛОБОЖАНСКИЕ *ГРУНИ*

Резюме

Путем историко-географического и лингвосопоставительного анализа топонимов окраинных территорий Украины автор приходит к выводу о перенесении в XIV—XV вв. части топонимии Подкарпатья в районы глубокого Левобережья.

А. П. Корепанова

ПРИКМЕТНИКОВІ МІКРОГІДРОНІМИ БАСЕЙНУ ДЕСНИ (територія України) З СУФІКСОМ -СЬК-

Для ономастичних досліджень певний інтерес мають мікрогідроніми, оскільки вони становлять найчисленнішу групу серед гідронімів і тісно пов'язані з живою розмовною мовою.

Мікрогідронімія басейну Десни XVIII—XIX ст. розглядається в статті за історико-статистичними матеріалами, а сучасний стан мікрогідронімів — за матеріалами, зібраними в топонімічних експедиціях (ономастична картотека Інституту мовознавства АН УРСР).

Численними серед мікрогідронімів є утворення ад'єктивного типу, що складаються з географічного терміна — апелятива, узгодженого з назвою-атрибутом у прикметниковій, членній формі (наприклад, *болото Сарнавське*). Терміни-апелятиви в цих мікрогідронімах можуть мати як постпозитивну, так і препозитивну позицію. В усній мові можливе вживання частково субстантивованих за значенням мікрогідронімів без географічних термінів, наприклад, *Пішли на Проровське* (*болото*).

У статті розглядається досить велика група мікрогідронімів, атрибутивною частиною яких є прикметники із суфіксом **-ськ-**. Характерною особливістю цього суфікса в ономастиці є те, що він виступає в такому зворотному процесі словотворення, коли від іменників (назв поселень, річок, гір, а також прізвищ, імен і т. п.) утворюються нові назви прикметникового типу, частіше мікрогідроніми [1].

Ад'єктивні гідроніми, що утворюються за допомогою суфікса **-ськ-**, а також його поширень типу **-ьськ-**,

[1] P. Zwoliński, Substantywizacja sufiksalna przymiotników, «Z polskich studiów sławistycznych», s. 2, Warszawa, 1963.

-івськ-, -инськ- [2], за значенням бувають релятивні і посесивні [3].

Релятивні мікрогідроніми, що вказують на відношення до певного об'єкта, становлять значну більшість (97; 89,2%) всіх мікрогідронімів з суфіксом **-ськ-** (111).

Мікрогідроніми, що походять від іменників (назв населених пунктів і назв інших річок), класифікуються за топонімічними основами.

Назви, що утворились від назв населених пунктів у формі однини, поділяються на такі типи:

1) від основ на -ів-, -ов-, -ев- —

оз. Блистовское (м. Салтикова-Дівиця, Русов, I [4], 16) — від с. Блистова, Менськ. р-н, Чрг. [5]; *перекат Воропаївський* (М. експ.) — с. Воропаїв, Києво-Святошин. р-н, Кв.; *болото Копачівське* (лівий бік р. Десни, Русов, I, 19) — від с. Копачів, Козелецьк. р-н, Чрг.; *криниця Острівська* (М. експ. — с. Будьонівка, Бахмацьк. р-н, Чрг.) — від с. Острів, Бахмацьк. р-н, Чрг.

від основ на -івк (а) —

перекат Авдіївський (М. експ.) — від с. Авдіївка, Чрг. р-н, Чрг.; *оз. Бакаївські* (М. експ.) — від с. Бакаївка, Ічнянськ. р-н, Чрг.; *оз. Буркавська* (М. експ. — с. Ст. Яриловичі, Ніжинськ. р-н, Чрг.) — від с. Бурківка, Ніжинськ. р-н, Чрг.; *перекат Бутівський* (М. експ.) — від с. Бутівка, Менськ. р-н, Чрг.; *гала Дремайловская* (Русов, I, 17) — від с. Дрімайлівка, Ніжинськ. р-н, Чрг.; *болото Каліївське* (М. експ.) — від с. Каліївка, Сер.-Будськ. р-н, См.; *перекат Карпилівський* (М. експ.) — від с. Карпилівка, Козелецьк. р-н, Чрг.; *перекат Каличівський* (М. експ.) — від с. Каличівка, Черніг. р-н, Чрг.; *оз. Кривоносівське* (М. експ.) — від с. Кривоносівка, Сер.-Буд. р-н, См.; *оз. Липовское* (х. Лободи, Київськ. п., Олишівськ. сотня — ОРОМ, 164) — від с. Липівка, Щорськ. р-н, Чрг.; *перекат Надинівський* (М. експ.) — від с. Надинівка, Козелецьк.

---

[2] Про походження і значення суфікса **-ськ-** див.: Г. А. Ильинский, Праславянская грамматика, Нежин, 1916, стор. 379; А. Мейе, Общеславянский язык, М., 1954, стор. 292; В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стор. 222.

[3] В словосполученнях розглядається основне слово в ад'єктивній формі.

[4] Список джерел подано в кінці статті.

[5] Список областей подано в кінці статті.

р-н, Чрг.; *затока Орлівська* (М. експ. — с. Гвоздиківка, Щорськ. р-н, Чрг.) — від с. Орлівка, Черніг. сотня (Пок., 136); *болото Пуховское* (Русов, I, 19) — від с. Пухівка, Броварськ. р-н, Кв.; *перекат Свердловський* (М. експ.) — від с. Свердловка, Новг.-Сів. р-н, Чрг.; *перекат Секирне-Хибалівський* (М. експ.) — від с. Хибалівка, Ніжинськ. р-н, Чрг.; *перекат Соколівський* (М. експ.) — від с. Соколівка, Козелецьк. р-н, Чрг.; *перекат Хотянівський* (М. експ.) — від с. Хотянівка, Броварськ. р-н, Кв.

2) від основ на -ин —

болото Батуринское (Русов, I, 21) — від м. Батурин, См.; *оз. Биринське* (М. експ.) — від с. Бирин, Новг.-Сів. р-н, Чрг.; *болото Лопатинское* (III, 12) — від с. Лопатин, Черніг. р-н, Чрг.; *пруд Мезинский* (ИСОЧЕ, V, 372) — від с. Мезин, Новг.-Сів. р-н, Чрг.; *переправа Синютинська* (М. експ.) — від с. Синютин, Сосн. р-н, Чрг.; *болото Смолинское* (Русов, I, 19) — від с. Смолин, Мих.-Коц. р-н, Чрг.

від основ на -инк (а; и) —

болото Євминское (Русов, I, 19) — від с. Євминка, Козелецьк. р-н, Чрг.; *болото Киенское* (Дом., 253) — від с. Київка, Черніг. р-н, Чрг.; *оз. Савинское* (М. експ.) — від с. Савинки, Новг.-Сів. р-н, Чрг.; *болото Сухинское* (Дом., 43) — від с. Сухинки, Київ. п., Бобровицьк. сотня (Пок., 17).

3) від основ на -иц(я) —

перекат Воловицький (М. експ.) — від с. Воловиця, Менськ. р-н, Чрг.; *перекат Дівицький* (М. експ.) — від м. Салтикова-Дівиця, Черніг. р-н, Чрг.; *болото Гнилицьке* (Дом., 42) — від с. Гнилиця, Прилуцьк. р-н, Чрг.; *ручай Хмельницький* (М. експ.) — від с. Хмельниця, Черніг. р-н, Чрг. (тепер р. Хмельничка впадає в р. Білоус); *перекат Шестовицький* (М. експ.) — від с. Шестовиця, Черніг. р-н, Чрг.

4) від основ на приголосний —

перекат Команський (М. експ.) — від с. Комань, Новг.-Сів. р-н, Чрг.; *болота Парахонські* (М. експ.) — від с. Парахонь, Сер.-Буд. р-н, Чрг.; *оз. Бабське* (М. експ.) — від с. Баба, Менськ. р-н, Чрг.; *болото Бѣгачское* (Русов, I, 13) — від с. Бігач, Черніг. р-н, Чрг.; *р. Бѣлопольская* (М., 224) — п. Криги, п. Вира, п. Семі (пор. м. Білопілля, Білопільськ. р-н, См.); *оз. Дворецкое*

(М. експ. — Кролев. р-н, См.) — пор. с. Дворець, Рв., с. Двірець, Жт., Хм., Тр.; *перекат Дубечанський* (М. експ.) — від с. Вища Дубечня, Києво-Святош. р-н, Кв.; *р. Королецкая* (ОРОМ — Любецьк. сотня, Черніг. п. с. Левоньки) — від с. Корольча, Любецьк. сотня, Черніг. п. (Пок., 130); *перекат Куковицький* (М. експ.) — від с. Куковичі, Менськ. р-н, Чрг.; *болото Коровицьке* (М. експ. — с. Ст. Гута, Сер.-Буд. р-н, См.) — пор. с. Коровне, Щорськ. р-н, Чрг., с. Коровинці, Роменськ. р-н, См.; *болото Паперницкое* (Русов, I, 18) — від с. Папірня, Городнянськ. сотня, Черніг. пов. (Пок., 127), Папірний завод, Любецьк. сотня, Черн. полк (Пок., 131); *р. Теребежская* (ОРОМ, 388 — с. Жорнівка, Ніж. полк., Короп. сотня) — пор. х. Теребежі, Шепетівська округа; *перекат Ушнянський* (М. експ.) — від с. Ушня, Менськ. р-н, Чрг.; *оз. Цинское* (ОРОМ, 157) — від с. Цинка, Мглинськ. сотня, Прилуцьк. полк (Пок., 97); *оз. Чернышское* (ОРОМ, 85 — д. Чернышъ) — пор. с. Черныш, Седніївська сотня, Черніг. полк (Пок., 134); *оз. Шумівське* (М. експ. — с. Кам'янська Слобода, Новг.-Сів. р-н, Чрг.) — пор. с. Шумськ, Роменськ. р-н, См.

Група ад'єктивних мікрогідронімів утворилася від назв населених пунктів у формі pluralia tantum з різними основами за допомогою суфікса **-ськ- (-івськ-):** *оз. Булгацкое* (ОРОМ, 42) — пор. с. Буглаки, Бобровицьк. р-н, Чрг.; *р. Вербичевская* (ИСОЧЕ, VI, 211) — від с. Вербичі, Райськ. сотня, Черніг. полк (Пок., 133); *ручай Гайдаковский* (М., 222 — п. Неступи, п. Семи) — пор. с. Гайдаки, Волочиськ. р-н, Хм.; *болото Гальське* (М. експ.) — від х. Гали, Щорськ. р-н, Чрг.; *оз. Імшанское* (М. експ.) — від с. Імшани, Ямпольськ. р-н, См.; *став Локотковский* (ИСОЧЕ, VI, 40) — від с. Локотки, Кролев. р-н, См.; *перекат Максаківський* (М. експ.) — від с. Максаки, Менськ. р-н, Чрг.; *перекат Рихлівський* (М. експ.) — від с. Рихли, Менськ. р-н, Чрг.; *перекат Сухачівський* (М. експ.) — від с. Сухачі, Менськ. р-н, Чрг.

Невеликою є група мікрогідронімів, похідних від назв річок. Усі вони утворилися від основ на приголосний, в деяких випадках за допомогою поширеного суфікса **-инськ-:** *оз. Лошинское* (Пер. кн. 1666, 416) — від р. Лош (л. пр. Десни); *ручай Рогозинский* (Дом., 661 — м-ко Мих. Слобода, Новг.-Сів. р-н, Чрг.) —

від р. Рогізни (пр. пр. Десни); *болото Сверские* (М. експ. — с. Глазове, Сер.-Буд. р-н, См.) — пор. р. Свирь; *болото Тетивское* (ОРОМ, 76 — с. Лемешівка, Черн. полк, Городник. сотня) — від р. Тетиви (пр. пр. р. Снові); *болото Туровское* (Русов, I, 12) — р. Тур'я (Турівка) — л. пр. р. Снові.

Окремо виділяється група релятивних за значенням ад'єктивних мікрогідронімічних словосполучень, однакових з назвами населених пунктів. Вони розрізняються лише термінами і родом узгоджуваного з цим терміном прикметника. В подібних випадках часто буває важко визначити, що було первинним: назва населеного пункту чи назва водного об'єкта: *оз. Богородицкое* (Ш., 214) — від с. Богородицьке, Новоміська сотня, Стародуб. полк (Пок., 99); *болото Глинське* (М. експ. — с. Пирогівка, Кролев. р-н, См.) — пор. Глинськ, См., с. Глинське, Пл., Вн., Лв., Хрк. (можливо, від прізвища князів Глинських); *р. Грузская* (ОРОМ, 360; М., 226 — пр. Конотопу, п. Єзуса, л. Семі) — пор. с. Грузне, Ніж. полк, Кролев. сотня (Пок., 42), Кролев. і Конотоп. р-ни, Чрг., Роменськ., Ахтирськ., Білопільськ. р-ни, См.; *брід Долинський* (М. експ. — р. Сейм) — с. Долинське, Менськ. р-н, Чрг.; *оз. Долодецьке* (М. експ. — с. Рогівка, Новг.-Сів. р-н, Чрг.) — пор. с. Долотецьке, Погребищенськ. р-н, Вн.; *ручай Комарівський* (М. експ. — від х. Комарівський (с. Голубівка), Сер.-Буд. р-н, См.; *оз. Липицьке* (М. експ. — с. Єлине, Щорськ. р-н, Чрг.) — пор. с. Липицьке, Вн. та Од.; *перекат Моровськ* (М. експ.) — від с. Моровськ, Козел. р-н, Чрг.; *оз, Савицьке* (М. експ. — с. Шабалинів, Менськ. р-н, Чрг.) — пор. с. Савицьке, Од., х. Савицька, Пл.; *оз. Спасское* (ИСОЧЕ, V, 51 — с. Жолвинка, Черніг. повіт) — від с. Спаське, Менськ. р-н, Чрг.; *перекат Спаський* (М. експ.) — від с. Спаське, Менськ. р-н, Чрг.; *болото Старогородское* (Русов, I, 19 — л. бік Десни) — с. Старогородська Слобода, Олиш. сотня, Київськ. полк. (Пок., 28); *болото Плоское* (ОРОМ, 157) — пор. с. Плоске, Гоголів. сотня, Київськ. полк; Київ. сотня, Київськ. полк (Пок., 18, 20); *ручай Плоский* (М., 214, л. пр. Семі); *р. Плоская* (М. 220 — п. пр. Свапи) — пор. с. Плоске, Вн., Вл., Дн., Зк., Кв., Кр., Лв., Од., Пл., Рв., Тр., Чрн.

Посесивні ад'єктивні мікрогідроніми з суфіксом **-ськ-** нечисленні (14, 10, 81). Серед мікрогідронімів басейну

Десни немає назв, які б утворились приєднанням до основи власного імені суфікса **-ськ-** (типу лужицького Jańsk) [6].

Але назви *болото Химовское* (д. Фостики, Ніж. п., Дом., 42); *ручай Богдановский* (М., 223, л. пр. Семі), *оз. Петрівське* (М. експ. — біля р. Івотки, См.), *колодязь Романівський* (М. експ. — с. Вишеньки, Новг.-Сів. р-н, Чрг.), *оз. Титовское* (М. експ. — с. Кам'янська слобода, Новг.-Сів. р-н, Чрг.) можна вважати або певним гідронімічним типом з присвійно-відносним значенням суфікса **-івськ-**, або припустити, що вони утворились поступово: спочатку приєднався присвійний суфікс **-ов-**, **-ів-**, пізніше, коли ці об'єкти вже не належали певній особі, приєднався суфікс **-ськ-** з відносним, абстрагуючим значенням.

Деякі назви мають виразно посесивний характер, хоч і позбавлені тепер значення індивідуальної приналежності: *родник Дегтярское* (М. експ. — в р. Знобь, с. Чернацьке, Сер.-Буд. р-н, См.), *оз. Магістрацьке* (М. експ. — біля м. Новгород-Сіверський, Чрг.), *оз. Панське* (м. Короп, Бахмацьк. р-н, Чрг.), *колодязь Панський* (М. експ. — с. М. Дівиця, Прилуцьк. р-н, Чрг.), *ставок Обчеський* (М. експ. — с. Хлоп'яники, Новг.-Сів. р-н, Чрг.), *болото Солдатське* (М. експ. — с. Ст. Гута, Сер.-Будськ. р-н, См.).

Існування назв, які походять від власних імен у формі родового відмінка і мають чисто присвійний характер, наприклад, *криниця Обітоцького* (Абітоцькага) в с. Старі Яриловичі, Ріпкинськ. р-н, Чрг., *болото Барзаковського* (с. Лукнів, Менськ. р-н, Чрг.), вказує на те, що пізніше подібні назви могли узгодитись з терміном, і їх походження від прізвищ починає викликати сумнів. Назви, які зберегли форму присвійності в родовому відмінку, є перехідними формами до чисто відносних форм, узгоджених з термінами.

У слов'янських мовах, зокрема давньоруській, для вираження належності частіше вживалися присвійні прикметники, тоді як інші споріднені індоєвропейські мови вживали родовий відмінок. Так, у деяких литовських назвах-словосполученнях посесивність виражаєть-

[6] S. Rospond, Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych, Wrocław, 1957, стор. 43.

ся genetivus possessivus (напр., Adõmo kàlnas). Причому вважається, що назви такого типу старіші, ніж назви без генетива [7].

Назва *болото Кристоповское* (с. Бутовка, Черніг. полк, Городн. сотня — ОРОМ, 75) і с. Кристопівщина (Щорськ. р-н, Чрг.) мають між собою певний зв'язок. Можливо, ад'єктивна форма назви болота не була вторинною щодо назви села, і обидва топоніми виникли паралельно: прикметник як присвійне утворення з суфіксом **-овск-** від власного імені [8], а назва села як утворення з позначенням місця разом з усією садибою.

В українській мові суфікс **-ськ-** є одним з найпродуктивніших засобів суфіксального творення відіменникових прикметників [9]. Всі давні топоніми були означеннями, на що вказують їх прикметникові суфікси [10]. З часом назви-означення субстантивувалися, і суфікс **-ськ-** виступив як топонімічний словотворчий формант [11] назв-іменників. Але в IX—X ст. суфікс **-ськ-** простежується лише в назвах населених пунктів у Полоцькій землі, а з XI ст. — на півночі України, у Волинській і Чернігівській землях [12], причому значна частина їх походить від назв річок; р. Снов — м. Сновськ, р. Тур'я — с. Турійськ, і майже зовсім немає зафіксованих гідронімів давнього періоду з цим суфіксом. У назвах великих річок суфікс **-ськ-** не зустрічається, мабуть, тому, що ці назви виникли в дуже давні часи і часто походять від мов дослов'янських народів. Отже, можна вважати, що суфікс **-ськ-** характерний для гідронімів уже історичного часу (тобто часу, від якого збереглися

---

[7] Б. Савукинас, Литовские генетивные топонимы, «Lietuvių kalbotyros klausimai», VI, Vilnius, 1963, стор. 243.

[8] І. Заїмов (Български топонимични наставки, «Onomastica», Wrocław—Kraków, 1958, кн. VII) указує, що форма на **-ськ-** у прикметнику могла з'явитися в часи давніші, ніж назва села, наприклад, на болгарській території с. Панагюрище і прикметник панагюрски.

[9] І. І. Купець, Історичний розвиток лексико-словотворчих типів прикметників..., зб. «Питання історичного розвитку української мови», Х., 1962, стор. 260.

[10] Ю. О. Карпенко, Давньоруська основа словотвору української топоніміки, зб. «Питання історичного розвитку української мови», Х., 1962, стор. 291.

[11] S. Rospond, Suffiks -sk/-sko jako formant zachodnio-słowiańskich nazw miejscoyych, «Slavia Occidentalis», XII, 1933.

[12] Ю. О. Карпенко, зазнач. праця, стор. 292.

писемні пам'ятки), тому що назви малих об'єктів менш стійкі: вони змінювались із зміною природних умов, власників земель, внаслідок певних соціальних змін. Так, наприклад, назви перекатів на р. Десні змінюються досить часто, тому що міняють місце самі перекати. Можна припустити, що суфікс **-ськ-** був більш продуктивним в часи найбільшого заселення Лівобережної України (XVII—XVIII ст.).

Кількість гідронімів із суфіксом **-ськ-**, засвідчена в літописних списках [13], а також у «Книге Большому чертежу», М., 1950 (період XVII ст.), була невеликою взагалі, а що стосується території України, то їх можна нарахувати зовсім мало: 7 (по «Кн. Б. Ч.») і 5 (по «Указателю»). Назви ці — мікрогідронімічні, походять від інших, більш значних об'єктів. «Каталог річок України», К., 1957, історико-статистичні матеріали XVIII—XIX ст. та матеріали, зібрані в експедиціях, підтверджують думку про те, що суфікс **-ськ-** оформлює лише мікрогідронімічні назви. Це є характерним також для чеських і словенських назв вод (маємо матеріали лише для проточних вод), серед яких суфікс **-sk-** вживається для назв потоків (струмків) на позначення їх відношення до назв населених пунктів, від яких вони утворились [14]. Такий словотвір є характерним і для польської мови [15].

Якщо розглядати прикметниковий словотвір гідронімів у синхронному плані, то можна вважати, що на певному етапі якісь суфікси стали гідронімічними, оскільки саме вони продуктивні в гідронімах певного періоду. В діахронному зрізі немає спеціальних гідронімічних суфіксів, оскільки всі гідроніми творяться за допомогою звичайних засобів, характерних для певної мови [16].

---

[13] Указатель к первым осьми томам Полного собрания русских летописей.., отд. II, Указатель географический, СПб., 1907.

[14] F. Bezlaj, Slovenska vodna jmena, Ljubljana, 1956; A. Profous, Místní jména v Čechách, t. I—V, Praha, 1954.

[15] J. Natanson-Leski, Przymiotniki od nazw osiedli w Polsce, «Onomastica», 3, 1956, стор. 282—318.

[16] Има ли топонимични суфикси в славянските езици? (Ив. Дуриданов, М. Karaś, R. Krajčovič, V. Šmilauer, К. В. Подольская), «Славянска филология», т. I, Отговори на въпросите за научната анкета по езикознание, София, 1963, стор. 350—356.

Серед розглянутого матеріалу всі назви з суфіксом **-ськ-** є чисто гідронімічними утвореннями, а не апелятивами як гідронімами: 1) суфікс **-ськ-** гідронімізувався (якщо виходити з попереднього положення про гідронімізацію суфіксів, а також з поглядів Ф. Міклошича [17], В. Ташицького [18], С. Роспонда [19], які вважали, що цей суфікс набув рис топонімічного словотворчого форманта); 2) назви, що є омонімічними назвами населених пунктів, в ад'єктивній формі через узгодження з гідронімічними термінами також гідронімізувалися.

Аналіз мікрогідронімії басейну Десни доводить, що назви з суфіксом **-ськ-** становлять єдину систему, зокрема в структурному плані, за останні три століття.

Умовні скорочення

Джерела

Дом.	— М. Домонтович, Материалы для географии и статистики России..., Черниговская губернія, СПб., 1865.
ИСОЧЕ	— Историко-статистическое описание Черниговской епархии, кн. V—VII, 1874.
ОРОМ	— А. Лазаревский, Обозрение Румянцевской описи Малороссии, вып. II, Чернигов, 1867 (Полки Киевский и Нежинский), вып. I (Полк Черниговский).
Русов, I	— А. А. Русов, Описание Черниговской губернии, т. I, 1898.
Ш.	— А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание..., К., 1951.
Пок.	— Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр. Покажчик населених пунктів, К., 1959.
Пер. кн., 1666	— Переписні книги 1666, К., 1933.
М.	— П. Л. Маштаков, Список рек Днепровского бассейна, СПб., 1913.
М. експ.	— Матеріали експедицій.

Області

Вл. — Волинська, Вн. — Вінницька, Жт. — Житомирська, Зк. — Закарпатська, Кв. — Київська, Кр. — Кіровоградська, Лв. — Львівська, Од. — Одеська, Пл. — Полтавська, Рв. — Ровенська, См. — Сумська, Тр. — Тернопільська, Хм. — Хмельницька, Хрк. — Харківська, Чрг. — Чернігівська.

[17] F. Miklosich, Die Bildung der slawischen Personennamen, Wien, 1860.

[18] W. Taszycki, Słowiańskie nazwy miejscowe. «Rozprawy i studia polonistyczne», I, Onomastyka, Wrocław—Kraków, 1958.

[19] S. Rospond, Suffiks -sk/-sko jako formant...

АДЪЕКТИВНЫЕ МИКРОГИДРОНИМЫ БАССЕЙНА ДЕСНЫ (территория Украины) С СУФФИКСОМ -СЬК-

Резюме

Анализ адъективных гидронимов с суффиксом **-ськ-** показывает, что такие образования характерны для названий микрообъектов. Все микрогидронимы с суффиксом **-ськ-** являются чисто гидронимическими образованиями.

І. В. Муромцев

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МІКРОГІДРОНІМІЄЮ ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Під час топонімічної експедиції у Луганську та Донецьку області (червень, 1963 р.) було обстежено більше 40 населених пунктів, що містяться на берегах річок Сіверського (Північного) Дінця, Казенного Торця, Бахмутки, Жеребця, Красної, Айдару, Лугані, Луганчика, Деркула та їх дрібніших приток. Зібраний гідронімічний матеріал здебільшого стосується мікрогідронімії й частково є уточненням уже відомих водних назв, фіксацією їх розмовних варіантів, а також доповнює новими даними наявну при Інституті мовознавства АН УРСР ономастичну картотеку. Усього досліджено кількасот назв, з яких більше 75% було раніше зафіксовано у різних друкованих джерелах («Каталог річок України», «Список рек Донского бассейна» П. Л. Маштакова, «Матеріали до історії картографії України» В. В. Кордта, «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» Філарета Гумілевського, «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний» Д. І. Багалія, «Книга Большому чертежу», «Росписи Донецким сторожам» князів М. Воротинського й Г. Тюфякіна та ін.). Решта фіксується вперше.

Це типова для новозаселених районів гідронімія, багата в семантико-структурному плані на вже до певної міри традиційні назви й словотворчі засоби, властиві для районів з більш давньою гідронімією, що були заселені й освоєні східними слов'янами значно раніше, ніж басейн р. Сіверського (Північного) Дінця.

Так, наприклад, значно переважають похідні назви над непохідними, становлячи більше 90% від загальної кількості водних найменувань. Із старих структурних типів такі, наприклад, назви, як сполучення «flumen +

flumen», «flumen + palus» [1], на обстежуваній території не були зафіксовані, в той час як лексико-семантичні типи назв вод і потоків, властиві українській мові XIV—XV ст. [2], зустрічаємо у значній кількості. Серед них найбільший процент припадає на такі досить поширені й за нашого часу способи найменувань (особливо в мікрогідронімії): а) за характерними властивостями (ознаками) водоймищ; б) за назвою колишнього власника землі (території) або першопоселенця; в) за назвою населеного пункту.

До першого типу належать такі назви: р і ч о к — *Біла Криниця* (басейн р. Деркула), *Біленька* (притоки річок Сіверського Дінця і Айдару), *Біла* (притоки річок Айдару і Лугані), *Бурчак* (басейн р. Бахмутки), *Гнила Плотва* (басейн р. Борової), *Гнила* (басейн р. Красної), *Гола Долина* (басейн р. Сухого Торця), *Гримуча Криниця* (басейн р. Йовсуга), *Грузька* (басейн р. Кривого Торця), *Кам'янка* (приток р. Айдару), *Кам'янська Вода* (Кам'яне Джерело) (басейн р. Деркула), *Краснянка* (*Красна Річка*) (ліва притока р. Сіверського Дінця), *Крива Сага* (басейн р. Білої), *Повна* (басейн р. Деркула), *Ревуха, Родникова* (басейн р. Красної), *Руда Криниця* (басейн р. Деркула), *Скеля-вода* (басейн р. Лугані), *Студенок* (притока р. Айдару), *Черепаха* (басейн р. Деркула) та ін.; м о к р и х я р і в т а б а л о к — *Біла* (басейн річок Білої, Деркула), *Вила* (за формою) (басейни річок Бахмутки, Деркула), *Водяна* (басейн р. Красної), *Глибока* (басейн р. Айдару), *Глиняний* (басейн р. Деркула), *Довжик* (басейн річок Нітрпусу, Айдару, Кам'янки), *Жовта Круча* (басейн р. Айдару), *Западний* (басейн р. Сіверського Дінця) [3], *Красний Яр* (басейн р. Красної), *Крейдяна* (басейни р. Айдару), *Криничуватий* (басейн р. Йовсуга), *Кругленька* (басейни річок Сухого Торця, Деркула),

---

[1] Див.: В. П. Петров, Назви річок України за античними джерелами, зб. «Друга Республіканська ономастична нарада. Тези», К., 1962, стор. 128—130.

[2] Л. О. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, стор. 63—66.

[3] Доцільно згадати, що поширений у басейні гідронім *Западний* не означає «західний», як це може здатися на перший погляд (абсолютно відсутня, наприклад, назва «східний»), а має значення «той, що знаходиться у западині (лощині)». Про це свідчить й наголос у слові. Це підтверджують і матеріали експедиції.

Крутéнька, Крутúй (басейн річок Білої, Жеребця, Айдару, Йовсуга, Деркула), *Куций* (басейн р. Деркула), *Маленький* (басейн річок Айдару, Білої, Деркула, Жеребця, Йовсуга), *Мóкра Макітра* (за формою) (басейн р. Деркула), *Піщáна* (басейн річок Айдару, Жеребця), *Піщáний Єрок* (басейн р. Красної), *Скельовата* (басейн р. Лугані), *Солóний Єрок* (басейн р. Нітриусу), *Сухúй Плоскéнький* (басейн р. Айдару), *Річка* (басейн р. Деркула), *Однорáльчик* (басейн р. Йовсуга), *Холóдний* (басейн р. Йовсуга), *Широ́кий* (басейн річок Сіверського Дінця, Жеребця, Деркула, Лугані), *Широ́кі Лу́ки* (басейн р. Айдару) та ін.; о з е р, с т а в і в, б о л і т — *Бíле* (біля с. Співаківки), *Безóднє* (біля с. Курячівки), *Велúке* (біля с. Шандриголове), *Велúкий* (біля м. Ями (Придонецьке), *Глибóке* (біля с. Старого Айдару), *Довгéньке* (біля м. Кремінної й с. Старого Айдару), *Клешня́* (біля м. Верхнього й Станиці Луганської), *Кру́гле, Кругле́ньке* (біля м. Кремінної і с. Старого Айдару), *Крутúй* (біля с. Байдівки), *Куплюва́те* (біля с. Курячівки), *Ку́пи* (біля с. Щастя), *Малúй* (біля м. Ями), *Мертвéньке* (біля м. Кремінної, с. Старого Айдару), *Підпíсочне* (*Підпíсяшне*) (біля м. Кремінної, с. Старого Айдару), *Піща́не* (біля с. Старого Айдару), *Прéсне* (біля м. Слов'янська), *Ржáве* (біля с. Ново-Пскова), *Ріпнé* (*Рапнé* — від «ропа») (біля м. Слов'янська), *Сáги* (біля с. Ново-Пскова), *Солóне* (біля м. Слов'янська), *Солóний* (біля с. Байдівки), *Хомутóк* (біля с. Ново-Пскова), *Яйцé* (біля с. Штормового) (обидві останні назви — за формою озер) та ін.

До другого типу належать назви: я р і в т а б а л о к — *Бáбичів, Вúнників, Івахів, Лóгвинів, Сопляків* (басейн р. Айдару), *Бичків, Мáтушчина, Скúбиний Яр* (басейн р. Бахмутки), *Безштáньків, Василів* (пор. ще *Васильóк*), *Васильцéвий, Журбú, Кóзирів, Костéнкова, Макáрів, Маликів Яр, Матюшів, Майстрів, Нáньчина, Перещéпина, Тягнúбідин, Хвенéнків, Чабанів* (басейн р. Білої), *Гáльчин, Дохнів, Левків, Мирóнівський, Сідашів, Сопільників* (басейн р. Деркула), *Ковпаків, Сéньків* (басейн р. Йовсуга), *Височúнова крýча, Давúдова, Коржéва, Чикиря́ча* (басейн р. Кам'янки), *Мúнчина, Пáвлів Єрок, Шáблин Яр* (від прізвища *Шабля*) (басейн р. Нітриусу), *Педькóвий* (*Педьків*) (басейн р. Сі-

верського Дінця) та багато інших; о з е р, с т а в і в, б о л і т — *Ба́дичо́ве* (басейн р. Айдару), *Барабашівське*, *Бугайо́ве* (біля м. Кремінної), *Ве́йсове* (біля м. Слов'янська), *Вла́сове* (басейн р. Сіверського Дінця), *Гренаде́ршине, Колмико́ве, Ко́стеве, Марчуко́ве* (басейн р. Сіверського Дінця), *Листопа́дово* (басейн р. Айдару), *Половинчин, Плахо́тин* (басейн р. Деркула), *Третяко́ве, Фе́дорове, Че́рнікове* (басейн р. Сіверського Дінця) та ін., м і с ц ь п о р і ч к а х — (броди, місця купання, водоспади, місця рибальства тощо); *Бе́рникова крини́ця, Дени́сова я́ма, Овра́мове пле́со, Ткаче́ва крини́ця, Че́пчина крини́ця, Шевце́ва крини́ця, Шурдукі́в місто́к* (по р. Деркулу), *Жукі́вщина* (від прізвища *Жук*), *Петре́нків млин, Славу́тине* (по р. Жеребцю), *Кури́лове, Ку́длівка, Маліївський брід* (по р. Красній), *Черпаків коло́дізь* (по р. Сіверському Дінцю) та ін.

До третього типу належать такі назви: р і ч о к — *Бру́сівська рі́чка* (Обитік) (від с. Брусівка Біловодського р-ну — до р. Деркула), *Васюківка* (від с. Васюківка Артемівського р-ну — до р. Бахмутка), *Гера́симівка* (від с. Герасимівка Станично-Луганського р-ну — до р. Деркула), *Дебальча́нська рі́чка* (від м. Дебальцева — до р. Лугані), *Ве́рхньо-Ольхова́* (від с. Верхня Ольхова Станично-Луганського р-ну — до р. Сіверського Дінця), *Іва́нівка* (*Лізна́*) (від с. Іванівка Новопсковського р-ну— до р. Деркула), *Іллі́нська рі́чка* (від с. Іллінка Дебальцевської міськради — до р. Лугані), *Кабу́чівська рі́чка* (від с. Кабичівка Новопсковського р-ну — до р. Деркула), *Калантаївка* (від с. Калантаївка Слов'янської міськради — до р. Казенного Торця), *Кременна́* (*Кременська́ рі́чка*) (від м. Кремінна — до р. Красної), *Литви́нівська рі́чка* (від с. Литвинівка Біловодського р-ну — до р. Деркула), *Мєловська́ рі́чка* (*Комишна́*) (від с. Мілове — до р. Деркула), *Мінчеку́р* (від с. Мінчекур Станично-Луганського р-ну — до р. Луганчика), *Но́во-Біла* (від с. Ново-Біла до р. Айдару), *Се́ньків* (від х. Сеньків Старобільського р-ну — до р. Йовсуга), *Чернуха́нська рі́чка* (від с. Чернухина — до р. Лугані) та ін.; я р і в т а б а л о к — *До́вжинки, Гоцькі́вка, Кли́мівка, Рома́нівка* (від однойменних хуторів біля с. Білолуцького), *Іллі́нська ба́лка* (від с. Іллінка), *Соболью́вка* (від с. Соболівка під м. Слов'янським); о з е р, с т а в і в, б о л і т — *Го́рлівське водо́ймище* (від м. Горлівка), *Го-*

родéщинське водоймище (від с. Городище), *Дебальчáнський став* (від м. Дебальцево), *Дружкóвське водоймище* (від м. Дружківка), *Костянтúнівське водóймище* (від м. Костянтинівка), *Осúнівське водóймище* (від с. Осинове Перше), *Рúб'янське* (від с. Риб'янцево), *Рóгівське* (від с. Рогово), *Станúчне* (від Станиці Луганської), *Чернухáнський ставок* (від с. Чернухіно) та ін.; м і с ц ь п о р і ч к а х — *Новопскóвський брід, Осúнівський брід* (по р. Айдару) та ін.

Як бачимо, ці лексико-семантичні групи мають ще детальнішу локалізацію. Якщо перший тип назв може стосуватись і річок, ручаїв, джерел, і ярів, балок (сухих та мокрих), і озер, ставів та боліт, то другий тип обмежує сферу своєї дії ярами, балками й озерами, ставками та болотами, а третій тип спостерігаємо в назвах річок та ручаїв, рідше непроточних водоймищ.

Коли ж говорити про ступінь уживаності тієї чи іншої із зазначених лексико-семантичних груп гідронімів, то варто відзначити активність назв третього типу, що поступово витісняють зараз вже не такий активний тип назв за власником землі (чи першопоселенцем) і успішно конкурують із назвами першого типу. Це, в першу чергу, стосується дрібних річок, ручаїв, а також більшості новостворюваних штучних водоймищ (пор. *Кахóвське* та *Кýйбишевське моря* в басейнах Дніпра та Волги або в межах того ж Донецького басейну — річки *Двурічна, Фигулівська* (офіційна назва *Сухúй Оскілéць*), *Гороховáтка, Бехтіївська річка* (офіційна назва *Корóча*), водоймища *Червоноосківське, Кочетківське, Лозовéньківське, Печенізьке* — за назвами відповідних населених пунктів). Відбувається ніби зворотний процес у називанні: якщо раніше більшість населених пунктів одержувала свої назви по тих водоймищах, на яких чи близько яких вони стояли, то тепер, навпаки, окремі дрібні водоймища перейменовуються, а новоутворювані дістають свої назви від ближніх населених пунктів. Більше того, у цій групі назв часто зустрічаємо виразні гіперизми. Так, велика кількість інформаторів, даючи відповідь на питання про походження значної частини річкових назв, виводила їх від назв однойменних населених пунктів, а не навпаки, хоча іноді й це не відповідало дійсності (наприклад, р. *Лізна* від х. *Лізного* і т. д.), або відому первісну назву водотоку подавали у формі,

що ніби вказує на її вторинність, залежність від імені населеного пункту, через який цей водотік проходить (Краснянська річка, Харинська річка, Боровська річка, Кам'янська річка, тобто річки з с. Краснянки, Хариної, Кам'янки і т. д.). Уже самий цей факт виразно говорить про наявну в наш час тенденцію називати водний об'єкт ім'ям ближнього населеного пункту.

Крім зазначених типів гідронімів басейну, в межах досліджуваних областей зустрічаються й інші лексико-семантичні групи:

а) назви, пов'язані з місцевою флорою: р і ч к и, р у ч а ї — *Лізна́, Комишна́, Оси́кова, Очеретова́та, Борова́, Бере́зовий, Дубівéць, Кали́нова ба́лка;* я р и, б а л к и — *Масли́нова* (до р. Бахмутки), *Бере́зовий, Дубо́вий, Кленóвий, Ли́повий, Оси́новий, Че́ремховий* (р. Біла; окремі з цих назв зустрічаємо також в басейнах річок Айдару, Деркула, Кам'янки), *Просяни́й, Берестови́й, Лі́щи́на, Рідкодýб* (до р. Деркула), *Ясенóвий* (до р. Жеребця), *Оси́ків, Лізна́, Лісковий, Терновий* (до р. Кам'янки); о з е р а, с т а в к и, б о л о т а — *Очере́тяне, Залóзне, Лізóк, Лопушне́* (до р. Айдару), *Конóпляне, Лататува́те* (до р. Йовсуга), *Вільша́не болóто* (до р. Красної) та ін.;

б) назви, пов'язані з місцевою фауною: р і ч к и, р у ч а ї — *Бахмýт* (*Бахмýтка*), *Бичóк, Жеребéць* (*Чóрний Жеребéць*), *Кóзик* (*Кóзинка*), *Мокра* і *Суха́ Плотва́, Сéлезень, Утка;* я р и, б а л к и — *Зáйчик* (*Зáячий*) (до р. Жеребця), *Сорóчин, Бурсукíв, Вóвчик, Гадю́чий, Грача́ча, Кобúлячий, Орлíв* (до р. Деркула), *Гáлячий яр* (до р. Красної) та ін.; о з е р а, с т а в к и, б о л о т а — *Бобрóво, Бугайóве, Ведмéже, Вовкóве, Линьóве* та ін.[4];

в) назви, пов'язані з діяльністю людини (культурні назви): р і ч к и, р у ч а ї — *Горíлий Пень* (до р. Бахмутки), *Плéтена Криниця* (р. Деркул), *Маячка* (до р. Казенного Торця), *Дувáнка* (до р. Красної) та ін.; я р и, б а л к и — *Попáсний, Січина́* (до р. Айдару), *Гетьмáнський, Проїжджáнський* (до р. Деркула), *Мáзаний, Чумакóва балка* (до р. Казенного Торця) та ін.; о з е р а, с т а в к и, б о л о т а — *Горíлий, Лиманéць, Погорíла,*

[4] З назвами, пов'язаними з місцевою фауною, подекуди можуть збігатися назви відпатронімічного походження (наприклад, прізвища *Бобров, Бугайов*). Тому класифікувати їх доводиться дуже обережно, виходячи щоразу із конкретної історії утворення назви.

Совхо́зький (до р. Айдару), *Пла́ха* (до р. Деркула), *Перемежо́ване, Безсти́де* (до р. Казенного Торця), *Ба́нне, Купа́льне, Солда́тське* (до р. Сіверського Дінця) та ін.

Із зазначених вище груп найбільш цікавими є назви, пов'язані з різними подіями суспільного життя. Це своєрідне відбиття реальної дійсності, опосередковане в географічних назвах. Деякі з них сягають у досить віддалені часи (такі, як *Січина́* — місце бою булавинців-повстанців із царським військом, *Дува́нка* — місцевість, де завойовники-татари ділили награбоване майно (билинне «Дуван дуванити»), *Маячка* — місцевість, де стояли козацькі сторожі-маяки (пор. із с. *Маяки,* що міститься недалеко від цієї місцевості), *Чумако́ва балка, Проїжджа́нський* — від чумацьких шляхів), інші нагадують події XVIII—XIX ст. (оз. *Ба́нне, Купа́льне* — місця панських купалень (бань) по Дінцю в районі Святогорського курорту; оз. *Солда́тське* нагадує про воєнні поселення аракчеєвського періоду; оз. *Перемежо́ване* — про численні межування земель, що відбувалися після реформи 1861 р.) та ін. Окремі гідроніми часом стосуються сфер морально-етичних; так, озеро *Безстиде* (офіційна назва — *Солоне*) одержало свою назву через те, що в ньому люди з лікувальною метою купаються голі.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції нове спостерігається і в гідронімії. Коли раніш назви озерам і ставкам переважно давалися за іменами (прізвищами, прізвиськами) їх колишніх власників (типу *Попове, Федорове, Лобасове* і под.), то в наш час назви водних об'єктів даються за колективним володарем, наприклад: ставки *Совхо́зький, П'я́тої брига́ди* та ін.

Процес обміління річок також знайшов своє відбиття в гідронімії басейну. Саме йому ми зобов'язані появою численних річкових назв на **-к (а)** з виразним значенням здрібнілості, зменшеності: *Луга́нка* (замість колишньої *Лугань*), *Краснянка* (замість *Красна*), *Бахму́тка* (замість *Бахмут*), *Васюкі́вка* (замість *Васюкова*), *Ольхі́вка* (замість *Ольхова*), *Лізня́нка* (замість *Лізна*); пор. також подібні назви басейну, засвідчені в Белгородській та Харківській областях: *Коро́чка* (замість *Короча*), *Хала́нка* (замість *Холань*), *Тетліжка* (замість *Тетліга*), *Ха́рківка* (замість *Харкова, Харків*), а також *Хо́лочок* (замість *Холок*) та ін.

У межах досліджуваних областей має місце ще одне ономастичне явище, яке іноді зустрічається і в інших топонімічних районах країни. Це своєрідні комплексні називання гідрооб'єктів, або певна структурно-семантична «спеціалізація» гідронімів. Так, в окремих населених пунктах переважають топоніми (в тому числі й гідроніми), що пов'язані з місцевою флорою або фауною (яри, балки *Ли́повий, Чере́мховий, Оси́нова, Клено́вий, Клени́, Клено́вий ставок* біля с. Нещеретово Старобільського району, Луганської області; річки *У́тка, Се́лезень*, балки *Куріна* (*Куряча*), *Се́лезнева, У́ткинський ставок* у с. *Селезнівка* Комунарського району, Луганської області), в інших переважають відпатронімічні назви (балки та яри *Лук'янівка, Васильце́вий, Попо́ва, Чумако́ва, Кли́мів, Косте́нків, Перещепина, Ла́врівське*, ліси *Кли́мів, Коршенків, Кузьмівський, Тупчіїв, Третяків* у с. Бунчуківка Білокуракинського району, Луганської області та ін.), а окремі населені пункти найщільніше свою гідронімію пов'язують з відбиттям певних властивостей навколишнього рельєфу (озера біля м. Верхнього Луганської області здебільшого у назвах охарактеризовані за формою — *Клешня́, Хомутці, Криве́ньке, Хресто́ве*), характерних особливостей гідрооб'єктів (більшість озер під м. Слов'янськом Донецької області поділяється за назвами на дві групи — *Соло́ні* і *Прісні* (*Пре́сні*) і т. ін. Іноді ця «спеціалізація» навіть приводить до повної уніфікації всіх топонімів певного мікрорайону (згадаймо вже наведені топоніми х. Клени Нещеретівської сільради).

Крім лексичної, подекуди трапляється й структурна «спеціалізація» топонімів (гідронімів). Так, наприклад, у с. Йовсугу Старобільського району, Луганської області виразно панують два типи гідронімів (і взагалі топонімів): з суфіксами **-уват- (-ювat-, -оват-)** і **-чик-** — яри (й однойменні ліси) *Вишнюва́тий, Очеретува́тий, Крини́чуватий, Дрямува́тий* і *Однора́льчик, Шапова́льчик, Корнійчик*. У селищі ім. Кірова (стара Попівка) Слов'янського району, Донецької області назви ручаїв являють собою виключно прийменниково-іменникові конструкції: *З Ша́блиного я́ру, З-під Ли́сої гори́, З Крейдяно́ї гори́*. Велика кількість гідронімів басейну р. Казенного Торця також твориться за допомогою продуктивного у цій місцевості суфікса **-уват- (-оват-, -ювat-):**

річки *Очеретувáта, Скотовáта,* балки *Берестувáта, Бузиновáта, Піскувáта* і т. д.

Подібні явища зустрічаємо і в гідронімії інших басейнів. Так, у Дніпровському басейні зустрічаємо у с. Осокорівці Синельниківського району, Дніпропетровської області балки *Широка, Крута, Глибока, Куца,* плеса *Глибоке, Довге, Западне, Кругленьке*; у с. Грушевато-Криничному того ж району балки і став *Криничні,* балки *Грушевата, Дубова, Бузинувата, Калинова,* ліс *Бузинуватий,* у с. Лозоватці Криворізького району, тієї ж області ручай, ліс, яр *Грякуватий,* ручай і яр *Криничуватий,* балка *Тернувата;* у с. Ново-Покровці Солонського району тієї ж області яр і річка *Любимівка,* балки *Павлівка, Наталівка, Бутовичівка* та ін.

Засвідчено й трансформацію назв під впливом народної етимології, що здебільшого стосується запозичених назв. Так, нетипове для слов'янського фонетизму *селище імені Лібкнехта* трансформувалося у близьке й зрозуміле *Лúпник* (є Лúпниківський став, ходять липниківські автобуси); темне за значенням *Деркул* перетворилося у більш ясне *Деркун* (від дієслова «деренчати», за аналогією до «цвіркун», «говорун», «щебетун»).

У плані структурної характеристики мікрогідронімії обох областей можна говорити про певну перевагу прикметникових форм над іменниковими, про значно більшу кількість гідронімів — прийменникових конструкцій, ніж це зафіксовано, скажімо, у П. Л. Маштакова в «Списке рек Донского бассейна» (Л., 1934). Так, приблизно, чверть назв ручаїв, криниць і джерел являє собою саме цей тип: згадувані вище назви ручаїв селища ім. Кірова, а також *За сосно́ю* (с. Ново-Псков), *З Жо́втої кру́чі* (с. Білолуцьк), *З Ли́сої гори́* (ручаї); оз. *Про́тів Шу́пика* (с. Кам'янка), *На Кам'яній могúлі* (с. Гераськівка), криниці *На Во́дяному, На Ткачéвому яру́* (с. Марківка), *На Попо́вих лу́ках, З-під Шпиля́*, болото *За ло́зами* (с. Бондарівка) та ін.

Можна говорити й про перевагу суфіксальних утворень над префіксальними і безафіксними. Основоскладання не дуже поширено в цьому районі, а словосполучення не є рідкістю, особливо в мікрогідроніміці (згадаймо, наприклад, такі назви, як *Гола Долина, Горілий Пень, Мокра (Суха) Плотва, Сухий Обитік, Великий Лиман, Горілий Лиманець* та ін., або *Клебань-Бик,*

Одноральчик, Суходолля (*Суходіл*), *Рідкодуб, Старокожий яр, Листопадово болото* та ін.). Серед префіксів найчастіше у гідронімах (здебільшого місця по річках або дрібні водоймища) виступає **за-**: *Зарі́ччя, Заковба́ні, Зальо́дне* (місце по р. Жеребцю), *Залó́зне* (по р. Деркулу), *Запісо́к* (по р. Айдару, є також і по р. Осколу) та ін. Серед суфіксів ці функції виконують в основному іменникові **-к(а), -анк(а),** рідше **-ок, -ик, -ець** і прикметникові **-ів (-ов, -ев, -єв, -їв), -ин (-ін, -їн),** рідше **-ськ-, -уват- (-юват-, -оват-)** та **-н-, -еньк-.** У прикметникових суфіксах можна провести ще вужчу локалізацію: так, суфікси **-ів (-ев, -єв, -ов, -їв), -ин (-ін, -їн)** більше властиві для називання ярів, балок, озер, штучних водоймищ (*Винників, Келемеїв, Герасимова, Розмазнина, Оринина, Олексина*), а суфікси **-н-, -уват- (-юват-, -оват-), -ськ-, -еньк-** можуть, крім указаної функції, виступати активніше при словотворі назв річок (*Красна, Лізна, Наугольна, Біленька, Очеретова, Скотовата, Скельовата, Харинська річка, Краснянська річка, Боровська річка* і т. д.).

Загальні водні назви у функції власних вживаються не так часто і здебільшого в назвах озер, невеликих ручаїв та місць по річці (*Сага, Сажка, Крива Сажка, Єрок, Єрочка, Солоний Єрок, Лиман, Великий Лиман, Лиманець, Ковбаня, Колдобашня, Озеро, Криниця, Річка, Бурчак, Став*).

Окремою невеликою групою стоять відчислівникові назви, в яких основною ознакою для називання було вибрано кількісно-порядкову характеристику гідрооб'єктів: я р и, б а л к и: *П'я́тий яр, Пе́рвий* і *Втори́й До́вгі* (до р. Айдару), *Пе́рва* і *Втора́ балки* (до р. Деркула), з *Пе́рвої* по *Тре́тю балки* (до р. Луганки); о з е р а, с т а в и: з *Пе́рвого* по *П'я́тий* (до р. Голої Долини), *Но́мер Оди́н* і *Но́мер Два́* (до р. Бахмутки), з *Пе́ршого* по *Тре́тій* (до р. Білої) [5].

Іноді відчислівникові назви мають варіанти з інших лексико-семантичних груп (*Перва балка,* або *Ситникова* (до р. Луганки), іноді бувають зафіксовані лише пооди-

[5] Не завжди відчислівникова назва являє собою кількісно-порядкову характеристику гідрооб'єкта. Так, озеро біля с. Левківки Харківської області (басейн Сіверського Дінця) має назву *Восьмий Номер,* оскільки по формі нагадує вісімку. Ще один доказ необхідності вивчення конкретних історико-географічних умов виникнення кожного топоніма.

нокі числівникові назви (наприклад, *П'ятий яр* (до р. Айдару), що взагалі не є типовим для цієї групи, яка виступає у певній системі кількох відчислівникових назв, і скоріше мусить свідчити про заміну цих окремих назв назвами з інших лексико-семантичних груп.

Зібрані матеріали дають можливість зупинитися ще на одній проблемі, а саме: проблемі різної часової стійкості (тривалості) окремих типів гідронімів.

Однією з давніших фіксацій вітчизняної гідроніміки є «Книга Большому чертежу», пам'ятка кінця XVI — першої чверті XVII ст. Уже в ній знаходимо більшість сучасних річкових назв (правда, дещо видозмінених) Донецького басейну (в межах наших областей це назви *Торец, Бахмутова, Лугань, Малый Луганчик, Каменная речка, Чернои Жеребец, Нетригус, Красная, Боровая, Олховои колодезь, Явсюга, Аидар, Деркул, Кондрючья речка*). Ці ж назви зустрічаємо й у пізніших пам'ятках — топографічних картах окремих населених пунктів колишніх Бахмутського, Слов'яносербського та Старобільського повітів другої половини XVII — першої чверті XIX ст. Це вже більш детальні карти, які, крім відзначених вище назв, подають нові списки гідронімів — дрібні притоки річок Лугані, Айдару, Йовсуга, Торця, Луганчика, наприклад: *Лозова (Лозоватка), Ольхова, Ломоватка, Комишуваха, Чернухина (Чернуха), Калинівська (Калинова)*. Тут уже зустрічаємо в найповнішому на той час вигляді мікрогідронімію вказаної території. Так, на досліджених 100 топографічних картах знаходимо більше 200 різних водних назв, більшість яких припадає на дрібні річки, ручаї, озера, ставки, мокрі й сухі яри та балки. Нарешті, з найбільшою детальністю список гідронімів басейну Сіверського Дінця був представлений у праці П. Л. Маштакова — всього до 6000 назв (більш пізній «Каталог річок України», К., 1957, не може конкурувати у цьому відношенні з працею П. Л. Маштакова, щоправда, його укладачі самі обмежили обсяг роботи, виключивши з «Каталога» всі дрібні водоймища, довжина яких не сягала 10 *км*). Таким чином, зіставляючи гідронімічні дані кількох пам'яток різних епох, що охоплюють у часі понад 350 років, можна до певної міри визначити найбільш загальні моменти проблеми стійкості різних типів мікрогідронімів.

Так, найбільш стійкими серед гідронімів є назви річок. Причому існує певна залежність між величиною гідрооб'єкта і стійкістю його назви. Чим більша річка, чим важливішою була її роль у суспільному житті людей, що населяли цю місцевість, тим стійкішою виявляється її назва, тим менша кількість її варіантів, тим меншим фонетико-морфологічним змінам підлягала вона (*Донець, Айдар, Оскіл*). Другою за стійкістю групою є назви ярів та балок (щоправда, назви озер та інших непроточних водоймищ у своїй мінливості не так далеко відійшли від назв ярів і балок). Із загальної кількості аналізованих гідронімів Луганської області близько 100 назв (деякі до певної міри видозмінені) ярів та балок топографічних карт XVIII—XIX ст. збігаються із назвами, засвідченими П. Л. Маштаковим у його «Списке рек Донского басейна», в той час як кількість назв озер, зафіксована обома джерелами, тільки перевищує два десятки. Різні семантичні групи гідронімів також порізному витримують випробування часом. Особливо це помітно в мікрогідронімії. Найбільш стійкою тут виявляється група назв — характеристик гідрооб'єктів за їх певними природними властивостями і найменш стійкою — група назв за власниками земель (чи першими поселенцями). Матеріали підтвердили лише близько 50 назв ярів та балок і до 10 назв озер, що зафіксовані у матеріалах топографічних карт XVIII—XIX ст. і у П. Л. Маштакова, причому левова пайка «втрат» (за 75%) припадає на гідроніми — присвійні прикметники.

Порівняльна характеристика матеріалів різних пам'яток виявила досить значну кількість огріхів «Списка...» П. Л. Маштакова.

Наші матеріали з басейну Сіверського Дінця по Бєлгородській, Харківській, Луганській та Донецькій областях є яскравим тому свідченням. Слід відзначити невірну іноді розбивку груп гідронімів за басейнами, що часом приводить до плутанини в системі приток тієї чи іншої річки або балки. З невідомих причин із списку випав досить великий басейн в середній течії р. Осколу (притоки *Валуй, Валуйчик, Полатова, Полатовка* та ін. — всього близько 200 назв). Окремі назви дані у перекрученому вигляді (*Торицы* замість *Сорище* (*Сорищі*), *Русочка* замість *Гусочка,* балка *Порункая* замість *Поручикова,* оз. *Хахлутцы* замість *Хомутцы, Пе-*

рещинный замість *Перещіпний,* яр *Стуковый* замість *Струків* (*Струковий*), оз. *Торжеватое* замість *Іржувате, Панесий* замість *Панасів, Коплеватый* замість *Куплюватий, Прятнин* замість *Прядчин,* оз. *Подписное* замість *Підпісочне, Гриблин* замість *Греблін* та деякі інші). Викликають зауваження також певні передачі українських назв російською мовою, що тільки затемнюють значення слова (численні гідроніми *Грузький -а-е* — річки, озера, яри та балки — рос. «топкий-ая-ое» у навіть усталеній географічній передачі на російському грунті одержують суфікс **-ск-** (*Грузский?*), зовсім тут не потрібний; балка *Безпалькова* (від прізвища *Безпалько*) перетворюється у *Беспалкову,* оз. *Смачне* (хороша вода для пиття) — у оз. *Смочное,* деякі балки *Довжик* — у *Должок* та ін.), відсутність наголосів, непослідовність у поданні варіантів назв і т. д. У списку відсутня і велика кількість назв дрібних ручаїв та криниць. Слід мати на увазі й те, що за 30 років, що минули з часу видання довідника, у складі гідронімів басейну відбулися певні зміни, які, природно, не відбиті у книзі.

У цілому досліджені матеріали дають можливість твердити про перевагу слов'янського семантико-структурного елемента (зокрема, українського) в сучасній гідронімії й особливо мікрогідронімії басейну. Не кажучи вже про здебільшого прозорий і виразний слов'янський словотворчий тип цих гідронімів, навіть кореневий їх склад майже на 85% являє собою слова й корені, які широко побутують у сучасних українській і російській мовах. У топонімічному відношенні матеріал може вільно бути зіставлений як однопорядковий за специфікою творення і розвитку із мікрогідронімією інших басейнів України (Дніпро із притоками, Дністер, Буг та менші річки басейнів Азовського та Чорного морів).

ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД МИКРОГИДРОНИМИЕЙ ДОНЕЦКОЙ И ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ

Резюме

В статье анализируются семантико-структурные типы микрогидронимии бассейна р. Северского (Северного) Донца, ставится вопрос о временной стойкости отдельных из них. Выясняются некоторые закономерности процесса называния микрогидрообъектов.

І. І. Ковалик

СЛОВОТВІР ОСОБОВИХ ІМЕН В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

(здрібніло-пестливі утворення)

Лексичний склад мови становить систему з властивими їй мікросистемами або підсистемами [1]. Одним із основних завдань лексикології є вивчення усіх мікросистем лексики досліджуваної мови [2].

Для створення повної синхронної і діахронної картини лексичного складу сучасної української мови слід вивчати всі її складові лексичні групи (мікросистеми), в тому числі і всю ономастику.

У загальній лексичній системі становлять значний інтерес здрібніло-пестливі форми особових імен (чоловічих і жіночих) сучасної української мови [3].

До складу сучасних українських особових імен належать власні імена людей слов'янського і неслов'янського походження.

За словотворчою будовою особові імена в українській мові, як і в інослов'янських мовах, бувають прості й складні (nomina propria simplicia et composita).

Власні імена людей у багатьох випадках уже позбавлені своєї первинної внутрішньої форми, тобто вони деетимологізувались, і служать для індивідуального найменування людей.

---

[1] Див.: В. В. Виноградов, О некоторых вопросах русской лексикологии, «Известия АН СССР, ОЛЯ», т. XII, вып. 3, М., 1956, стор. 186 і ін.; А. А. Уфимцева, Опыт изучения лексики как системы, М., 1962.

[2] Див.: М. И. Петерсон, Система языка, «Известия АН СССР, ОЛЯ», т. V, вып. 2, 1946, стор. 149—155.

[3] Досі увагу лінгвістів привертала переважно етимологія власних імен, а морфологічно-словотворча їх будова була на другому плані (див.: В. А. Никонов, География русских суффиксов, «Onomastica», IV, Kraków, 1959, стор. 321; його ж, Славянский топонимический тип, «Вопросы географии», № 58, М., 1962, стор. 17).

Одне і те ж ім'я можуть носити різні особи, і в цьому відношенні можна говорити про свого роду омонімічність у межах особових імен [4].

Особові імена людей мають те спільне із загальними назвами, що вони можуть виступати як у нейтральній (нормальній), так і в здрібніло-пестливій формі з більшим чи меншим ступенем емоційного навантаження [5].

Основні тенденції в процесі творення здрібніло-пестливих форм особових імен в українській мові, як і в інослов'янських, виявляються переважно в явищах їх суфіксації (пор. *Іван — Іванко*), і набагато рідше виступає так званий регресивний спосіб словотворення (типу *Костянтин — Кость, Юрій — Юр*).

Процес суфіксації відбувається у двох видах: відповідні здрібніло-пестливі прості або похідні (поліморфемні) суфікси поєднуються з певною вихідною основою даного імені (типу *Петро — Петрик*) або той чи інший суфікс додається до відповідно ad hoc скороченої (механічно декомпонованої) словотворчої основи [6], наприклад *Іван — Івась, Ваня; Юрій — Юрась, Юрасько; Марія — Маруся, Марічка* [7].

Такі абревіатурно-суфіксальні утворення особових імен були відомі вже й давньоукраїнській мові [8].

---

[4] Пор.: I. Dabska, Z filozofji imion własnych, «Kwartalnik Filozoficzny», XVIII, 1949, стор. 241—262.

[5] Про спільні й відмінні ознаки власних назв у порівнянні із загальними назвами буде мова в іншому місці.

[6] Пор.: J. Kuryłowicz, La position linguistique du nom propre, «Onomastica», II, I, 1956, стор. 9—11.

[7] Про подібні російські утворення див.: В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, стор. 80—81; В. И. Чернышев, Русские уменьшительно-ласкательные личные имена, «Русский язык в школе», 1947, № 4, стор. 20—27; його ж, Несколько замечаний об украинских и русских личных именах, «Мовознавство», т. VI, К., 1948, стор. 67—73; Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. I, К., 1952, стор. 141—143; А. Н. Мирославская, К истории развития русских имен, «Ученые записки Калининградского государственного пединститута», вып. 6, 1959, стор. 363—389.

[8] Див.: Л. Л. Гумецька, Жіночі особові назви в українській актовій мові XIV—XV ст., «Дослідження з мови та літератури», т. III, К., 1954, стор. 116—122; її ж, Словотворча будова чоловічих особових назв в українській актовій мові XIV—XV ст., «Мовознавство», т. X, К., 1952, стор. 98—109; Дамиан П. Богдан, Связь между личными собственными именами молдавских и украинских документов до половины XV века, стор. 81.

Що ж обумовлює процеси скорочування основи вихідного слова-імені, і чому саме переважно кінцеві й дуже рідко початкові складові частини її піддаються механічній абревіації?

На наш погляд, основним фактором, який великою мірою сприяв процесові скорочення основ при творенні так званих абревіатурно-суфіксальних здрібніло-пестливих форм особових імен людей (чоловічих і жіночих), була деетимологізація, тобто повна втрата внутрішньої форми у сфері смислової структури особових імен.

Р. Г. Піотровський у доповіді «Розміщення інформації в слові» на основі підрахунку ентропії на букву, а також на основі лінгво-психологічних експериментів прийшов до висновку, що «в письмовому слові інформація концентрується на початку слова» [9].

Можна припустити, що і в усному слові-імені інформація концентрується передусім на початку імені [10], і в зв'язку з цим кінцеві частини імен, як менш навантажені функцією інформації, відпадають в абревіатурно-суфіксальних утвореннях.

Правда, не можна при цьому не нагадати, що в процесі утворення здрібніло-пестливих форм імен інколи може відпадати і початковий склад повного імені (пор. *Микола — Коля, Іван — Ваня*). У таких випадках здебільшого зберігається наголошена частина (склад) імені: *Мико́ла — Ко́ля,* хоч це витримується не завжди послідовно (пор. *Олекса́ндра — Ле́ся*) при збереженні ненаголошеного складу: (*О(ле)кса́ндра*).

Отже, виходить, що механічна абревіація (декомпозиція) структури основ особових імен, з одного боку, та одночасна спеціальна ономастична (антропонімічна) суфіксація, з другого, характеризують саму суть і природу всього механізму словотворчого, чи скоріше формотворчого процесу творення емоціонально-афективних здрібніло-пестливих чоловічих і жіночих імен людей [11].

---

[9] Див.: Хроникальные заметки, «Вопросы языкознания», 1962, № 3, стор. 156.

[10] Про це можуть свідчити, наприклад, українські діалектні гуцульські скорочення типу *хло* (хлопче), *Іва* (Іване), *Міку* (Мікуло), *Пара* (Параско). Див.: Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології, К., 1955, стор. 149 і ін.

[11] Емоціонально-афективними моментами пояснюється поява російських пар особових імен *Александр — Алексаша : Саша : Сашура : Шура* (див. Л. А. Булаховский, О некоторых явлениях

У складі похідних здрібніло-пестливих форм кожного чоловічого та жіночого імені звичайно маємо свій неповторний, своєрідний для цього імені характерний спектр синонімічного ряду здрібніло-пестливих форм, система яких у цілому відмінна від спектра таких же форм інших особових імен. Правда, при цьому тут і там можуть бути використані одні й ті ж здрібніло-пестливі суфікси в процесі творення здрібніло-пестливих форм чоловічих імен, наприклад, спектри здрібніло-пестливих форм чоловічих імен *Василь, Іван, Григорій, Петро, Юрій* та жіночих імен *Галина, Марія, Катерина, Ольга*. **Василь:** *Василик, Васильок, Василько, Васильчик, Васильцьо, Василечко; Вася, Вась, Васьо, Васько, Васька, Васятко, Васюк, Васюта*. **Іван:** *Іван(ь)ко, Іваник, Іванчик, Іванина, Івась, Івасько, Івасьо, Івасик, Івасен(ь)ко; Ваня, Ванько, Ванька, Ванечка, Вань; Іваха, Івахно, Івашко*. **Григорій:** *Гриць, Грицько, Грицик, Гриценя, Гриценятко, Гриценятечко, Грицунь(о), Грицуник, Грицунчик, Грицунчичок, Грицунень(й)ко; Гриша; Григор, Григорко; Гриць, Гриник, Гринь(о), Гринько, Гринуненько; Рагір, Ригор, Ригорко, Ригора*. **Петро:** *Петрик, Петрусь, Петрусьо, Петрусик, Петрусичок, Петруньо; Петя, Петька, Петрухно*. **Юрій:** *Юра, Юрко, Юрка, Юрчик, Юр, Юрась, Юрасик, Юрцуньо, Юрійко, Юрасенько, Юрасько*. **Галина:** *Галинка, Галинятко, Галя, Гал(ь)ка, Галюня, Галюся, Галочка, Галенька, Галюсенька, Галюненька*. **Марія:** *Марі(й)ка, Марійця, Марієчка, Марічка; Маруся, Марушка, Марусенька; Маня, Маньця, Манька, Мануся, Маша, Машка, Машенька, Муся*. **Катерина:** *Катеринка, Катря, Катруся, Катрусенька, Катя, Катька, Катюша*. **Ольга:** *Оля, Ользя, Ольця, Олюня, Олюся, Олечка, Оленька, Олянка, Олька, Голя, Голька, Воля, Вольдзя, Люся*.

Характерною особливістю синонімічного ряду здрібніло-пестливих форм особових імен є передусім те, що серед них наявні не лише різні одно- і поліморфемні формотворчі суфікси, але одночасно в межах цих форм виступають різні за своїм складом словотворчі основи (пор. *Іван — Івась, Вася; Олександра — Леся, Саша* (*Олексаша*). У цьому саме виявляється своєрідна ха-

---

эмоционально-аффективного происхождения в сербохорватской и словенской морфологии, сб. «Вопросы грамматики», М.—Л., 1960, стор. 278).

рактерна відмінність здрібніло-пестливих форм особових імен від таких же форм загальних назв, в яких звичайно послідовно збережена одна і та ж вихідна словотворча повна (не скорочена) основа (пор. *дорога — доріжка, доріженька*).

У результаті творення абревіатурно-суфіксальних здрібніло-пестливих форм особових чоловічих і жіночих імен інколи утворюються омонімічні здрібніло-пестливі імена чоловічі і жіночі (наприклад, *Саша* від *Олександр* і *Олександра*), які можна назвати спільними чоловічо-жіночими здрібніло-пестливими іменами (nomina progria communia: deminutiva vel hypocoristica). І це буде друга характерна структурно-лексична відмінність особових імен порівняно із загальними назвами.

У зв'язку з тим, що кожне чоловіче або жіноче ім'я має свій власний своєрідний ряд спектрів здрібніло-пестливих форм, слід вивчати ареали діалектно-територіального поширення системи здрібніло-пестливих форм кожного чоловічого або жіночого імені окремо, а не тільки слідкувати за наявністю на даній діалектній території того чи іншого здрібніло-пестливого суфікса у сфері особових імен в цілому. Немає сумніву, що спектри таких здрібніло-пестливих форм у різних наріччях, діалектах, а то й говірках можуть бути неоднаковими [12].

За своїм морфемним складом здрібніло-пестливі суфікси особових імен поділяються на моно- і поліморфемні.

До мономорфемних здрібніло-пестливих іменних суфіксів належать: чоловічого роду — **-ик, -к-о, -ок, -ось, -унь(о), -ась(о), -ух(-юх), -ець, -цьо, -н-я, -аш(-яш), -ач, -ук(-юк), -я(-а)**; жіночого роду — **-а(-я), -к-а, -ус-я, -ун-я, -ин-а, -н-я, -дз-я, -уш-а, -ох-а**; середнього роду **-еня (-енят-)**.

До складу поліморфемних суфіксів входять такі: чоловічого роду — **-оньк-о, -чик, -чичок, -очк-о, -ичк-о, -еньк-о, -ухн-о (-юхн-о)**; жіночого роду — **-очк-а, -оньк-а,**

---

[12] Див.: Й. О. Дзендзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика), ч. II, Ужгород, 1960, карти № 267—270. Пор. ще: К. М. Лук'янюк, Словотвір здрібніло-пестливих власних імен у буковинських говірках, «Тези доповідей міжвузівської наукової конференції з питань укладання обласних діалектологічних словників (23—25 січня 1960 р.)», Чернівці, 1960, стор. 44—47.

-ульк-а, ятк-а, -ушк-а, уськ-а; середнього роду — **-енятк-о** [13].

За здрібніло-пестливими поліморфемними формотворчими суфіксами типу **-чик, -чичок, -ичк-о, -оньк-о, -еньк-о; -очк-а, -оньк-а,-ульк-а, -ушк-а, -уськ-а; -енятк-о** закріпився вищий ступінь здрібнілості чи пестливості (пор. *Іван — Івась — Івасечко, Ганна — Гануся — Ганусенька, Григорій — Гриць — Грицько — Гриценя — Гриценятко*).

Процес нанизування здрібніло-пестливих суфіксальних елементів на словотворчу основу особових імен з метою вираження вищого ступеня здрібнілості чи пестливості ріднить структуру здрібніло-пестливих імен із такою ж ступінчатою здрібніло-пестливою будовою загальних здрібніло-пестливих слів. Усе це свідчить про важливу роль афективно-емоційного фактора, який діє у супроводі із інтелектуальним у процесі творення цих форм слів.

Використання того чи іншого здрібніло-пестливого суфікса в процесі творення відповідних здрібніло-пестливих форм особових імен обумовлюється передусім структурою початкових нейтральних повних вихідних (основних) або відповідних здекомпонованих основ імен людей, з якими поєднуються ті чи інші здрібніло-пестливі суфікси; залежить це також від загальноприйнятих знормалізованих узвичаєних словотворчих (формотворчих) звичок, засвоєних і закріплених в даній мовній чи територіально-діалектній зоні.

У зв'язку з процесом комплексного діяння згаданих двох факторів — внутрішнього, мовноструктурного, і зовнішнього, позамовного, мовно-географічного, суфіксальні здрібніло-пестливі форми особових імен бувають спільноукраїнськими або частково українськими (діалектними, обласними).

Основні способи використання формотворчих суфіксів у сфері похідних здрібніло-пестливих особових імен в українській мові можна звести до таких типів. Здрібніло-пестливий суфікс-флексія **-а (-'а)** поєднується з першим або другим складом здекомпонованої основи від-

---

[13] За допомогою суфікса-флексії **-а(-я)** можуть утворюватися здрібніло-пестливі форми імен чоловічих і жіночих (*Вася, Петя, Федя, Юра; Валя, Люба*).

повідного чоловічого або жіночого імені: *Вася* (Василь), *Даня* (Данило), *Костя* (Костянтин), *Петя* (Петро), *Юра* (Юрій), *Федя* (Федір); *Ганя* (Ганна), *Даня* (Богдана), *Доця* (Докія), *Зіна* (Зіновія), *Ліда* (Лідія), *Люда* (Людмила), *Люба* (Любов), *Надя* (Надія), *Одаря* (Одарка), *Оля* (Ольга), *Устя* (Устина), *Хотя* (Хотина), *Юля* (Юлія) і т. п.

Інколи цей суфікс додається до перших двох складів багатоскладової основи імені: *Володя* (Володимир).

Бувають випадки поєднання форманта **-а (-я)** із середнім складом імені: *Леся* (Олександра).

Інколи можна зустріти здрібніло-пестливі імена людей з суфіксом **-н-**я у поєднанні переважно із першим, рідше з двома початковими складами вихідного імені: *Маня* (Марія), *Соня* (Софія), *Таня* (Тетяна), *Льоня* (Леонід).

Рідко зустрічаються здрібніло-пестливі жіночі імена на **-с-**я у поєднанні із одно- або й більш складовою словотворчою основою: *Кася* (Катерина), *Тася* (Тетяна), *Домася* (Домаха), *Мася* (Марія).

Серед чоловічих здрібніло-пестливих імен наявні утворення з суфіксом **-ик,** який додається переважно до нейтральних основ чоловічих імен, рідко — до здрібніло-пестливих: *Гриник* (Григорій), *Дмитрик* (Дмитро), *Іваник* (Іван), *Лаврик* (Лавро), *Михайлик* (Михайло), *Павлик* (Павло), *Петрик* (Петро), *Прокопик* (Прокіп), *Хведик* (Хведір), *Тарасик* (Тарас), *Івасик* (Івась), *Андрусик* (Андрусь), *Костик* (Костя), *Грицуник* (Грицунь).

Здрібніло-пестливі суфікси **-чик, -ичок** рідко використовуються серед чоловічих імен: *Іванчик* (Іван), *Богданчик* (Богдан), *Васильчик* (Василь), *Грицунчик* (Гриць, Григорій), *Михайличок* (Михайло), *Петрусичок* (Петрусь, Петро), *Романчик, Ромчик* (Роман).

Широко вживається характерний для української мови здрібніло-пестливий суфікс **-к-**о, який додається до вихідних або здрібніло-пестливих форм відповідних чоловічих імен: *Андрійко* (Андрій), *Василько* (Василь), *Васько* (Вася), *Володько* (Володимир), *Гнатко* (Гнат), *Гринько* (Гринь), *Грицько* (Гриць), *Іванко* (Іван), *Івасько* (Івась), *Івашко* (Іваха, Іван), *Кирилко* (Кирило), *Левко* (Лев), *Матвійко* (Матвій), *Миколко* (Микола), *Михасько* (Михась), *Романко* (Роман), *Степан-*

ко (Степан), *Сергійко* (Сергій), *Федько* (Федір), *Юрко* (Юрій).

У процесі творення здрібніло-пестливих форм чоловічих імен людей рідко використано суфікс **-ок** із демінутивно-гіпокористичним функціонуванням: *Васильок* (Василь), *Михальок* (Михайло), *Остапок* (Остап).

У багатьох здрібніло-пестливих, передусім жіночих і дуже рідко чоловічих, іменах людей виступає суфікс **-к-а**: *Агафійка* (Агафія), *Варка, Варварка* (Варвара), *Васька, Васка* (Василина), *Ганка* (Ганна), *Галинка* (Галина), *Докійка* (Докія), *Іванка* (Іванна), *Леська* (Леся), *Любка* (Люба), *Марійка* (Марія), *Маринка* (Марина), *Маруська* (Маруся), *Мар'янка* (Мар'яна), *Меланька* (Меланя), *Наталка* (Наталя), *Оленка* (Олена), *Пазька* (Пазя), *Софійка* (Софія), *Устинка* (Устина), *Феська* (Феся), *Вітька* (Вітя, Виктір, Віктор).

Серед здрібніло-пестливих чоловічих імен зустрічаються форми на **-усь, -ось, -ась, -ась-о, -ось, -унь, -усьо, -ань, -аньо, -ач:** *Андрусь, Андрось, Андрунь(о)* (Андрій), *Михась, Миханьо, Михайлуньо* (Михайло), *Петрусь(о), Петруньо* (Петро), *Івась(о), Іваньо* (Іван), *Юрась, Юрусь* (Юрій), *Павлусь, Павлуньо* (Павло), *Дмитруньо* (Дмитро), *Левусь* (Лев), *Лукань, Лукач* (Лука), *Корнусь* (Корнило), *Грицунь, Грицуньо* (Гриць, Григорій), *Дмитрусь* (Дмитро), *Тимось* (Тиміш).

За допомогою здрібніло-пестливих суфіксів **-с-я, -ас-я, -ис-я, -ус-я (-юс-я), -уськ-а, -ан-я, -ун-я (-юн-я), -ин-а, -ин-я** утворено ряд українських жіночих імен типу: *Гануся, Гануська* (Ганна), *Орися, Олюся* (Ольга), *Галюня, Галюся, Галиня* (Галина), *Гапуся, Гапуня* (Гапка), *Горпуся* (Горпина), *Катруся* (Катерина), *Лесандруся* (Олександра), *Наталюся* (Наталія), *Парася, Параня* (Параска, Парасковія).

Значний ступінь навантаження здрібнілості та пестливості мають українські жіночі імена на **-очк-а (-ечк-а), -оньк-а (-еньк-а), -улък-а, -тк-о**: *Галочка, Галинятко* (Галина), *Наталочка* (Наталія), *Раєчка* (Рая), *Марієчка* (Марія), *Вірочка, Віронька* (Віра), *Катрусенька* (Катерина), *Мариночка* (Марина), *Ганусенька, Гануська, Ганулька, Ганюточка* (Ганна).

У деяких здрібніло-пестливих чоловічих іменах відомі поліморфемні, дуже емоційно-афективно навантажені суфікси **-очк-о (-ечк-о), -ичк-о, -еньк-о, -оньк-о**: *Григо-*

рочко (Григорій), *Андруненько, Андрусенько, Андрієчко* (Андрій), *Василечко* (Василь), *Гринуненько, Грицуненько, Грицуняточко* (Григорій), *Данилочко* (Данило), *Івасенько, Іваночко, Івашечко, Іванонько* (Іван), *Михайлонько* (Михайло), *Онисечко* (Онисим), *Павлонько, Павличко* (Павло), *Юрасенько* (Юрій).

Інколи виступають здрібніло-пестливі форми чоловічих імен на **-ець, -ен-**я, **-ун-**я, **-енятк-**о: *Андрієць* (Андрій), *Івасець* (Іван), *Зінець* (Зіновій), *Гриценя, Гриценятко, Грицуня* (Григорій), *Мусієць* (Мусій), *Кирилець* (Кирило), *Онопрієць* (Онопрій).

Лише в окремих здрібніло-пестливих чоловічих іменах можна зустріти форми на **-ох, -ух (-юх), -ахн-**о, **-ухн-**о, **-ох-**а, **-аш (-яш), -ач, -ш-**а, **-уш-**а, **-ць-**о: *Андрух, Андріяш* (Андрій), *Антох* (Антін), *Івахно* (Іван), *Грицюхно* (Гринь), *Артюх* (Артем), *Лукаш, Лукач* (Лука), *Тимоша* (Тиміш), *Осташ* (Остап), *Васильцьо, Грицьо, Іванцьо, Ігорцьо.*

У деяких здрібніло-пестливих жіночих іменах виступають суфікси **-уш-**а, **-ул-**я, **-ушк-**а, **-ох-**а, **-ц-**я: *Гануля* (Ганна), *Гапуля* (Гапка), *Катюша, Катюшка* (Катерина), *Маруша, Марушка* (Марія), *Павлуша, Павлушка* (Павлина), *Антоха* (Антоніна), *Стефця, Любця, Данця, Славця, Ромця* і т. п.

У процесі творення здрібніло-пестливих виключно чоловічих власних імен людей поряд із абревіацією та одночасною відповідною суфіксацією використовується ще й так званий зворотний (регресивний), чи безсуфіксальний спосіб словотворення: *Вань* (Ваня, Іван), *Зінь* (Зіновій), *Кость* (Костя, Костянтин), *Кузь* (Кузьма), *Лесь* (Олександр), *Мись* (Михайло), *Проць* (Прокіп), *Сень* (Семен), *Стець* (Степан), *Федь* (Федір), *Юр* (Юрій), *Яць* (Яків). Характерною фонологічною особливістю цих зворотних чоловічих іменних утворень є пом'якшення кінцевих приголосних **с'** (*Лесь*), **з'** (*Кузь*), **н'** (*Сень*), **ц'** (*Яць, Стець*), **т'** (*Кость*); при цьому тверде **р** зберігається (*Юр*).

Редупліковані утворення рідко виступають серед здрібніло-пестливих імен людей: *Вова* (Володимир).

Формотворчій будові українських здрібніло-пестливих імен треба приділяти більшу увагу у вузівських і шкільних граматиках; наші письменники повинні шир-

ше використовувати величезне багатство здрібніло-пестливих форм особових імен.

Дослідження в галузі української ономастики взагалі та в ділянці антропоніміки зокрема й в межах особових імен дадуть цінні результати для вияву спільнослов'янських, зональнослов'янських та індивідуальномовних діалектних особливостей лексики та словотвору слов'янських мов та їх діалектів [14].

У зв'язку з наявністю спільнослов'янських, а в деяких випадках і загальноіндоєвропейських принципів процесу декомпозиції і суфіксації власних імен людей слід було б скласти суцільну спеціальну термінологію для цієї галузі слов'янської та індоєвропейської ономастики.

Особові імена людей в усіх здрібніло-пестливих формах слід виявляти у великих одно- і двомовних словниках [15], як це зробили автори «Словника хорватської або сербської мови» [16].

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ЛИЧНЫХ ИМЕН В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

(уменьшительно-ласкательные образования)

Резюме

Основные тенденции в процессе образования уменьшительно-ласкательных форм личных имен в украинском языке проявляются преимущественно в явлении суффиксации. Очень редко выступает так называемый регрессивный способ словообразования (*Юрій — Юр*). Процесс суффиксации совершается в двух видах: а) уменьшительно-ласкательные суффиксы (простые или производные) присоединяются к определенной исходной основе данного имени (*Петро — Петрик*) или б) суффиксы присоединяются к соответствующей сокращенной (механически декомпонированной) производящей основе (*Іван — Івась — Ваня*). В составе производных уменьшительно-ласкательных форм личного имени наблюдается характерный спектр синонимического ряда, который в целом отличен от спектра таких же форм других личных имен.

В статье исследуется использование формообразовательных суффиксов в сфере производных уменьшительно-ласкательных личных имен в украинском языке.

[14] Див.: F. Bezlaj, Význam onomastiky pro studium praslovanského slovnika, «Slavia», XXVII, 1958, стор. 353—364.

[15] Див. В. Ташицкий, Место ономастики среди других грамматических наук, «Вопросы языкознания», № 2, 1961, стор. 11.

[16] F. Ivekovič, I. Broz, Rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. I—II, Zagreb, 1901.

В. Н. Михайлов

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ СЕМАНТИКИ И ИСТОЧНИКАХ ЭКСПРЕССИИ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В комплексе аспектов изучения собственных имен как своеобразной лексико-грамматической категории особое место занимают те, которые касаются экспрессивных возможностей, стилистической роли данных имен в языке (особенно, в художественной речи), употребления их в переносном и нарицательном значении [1]. Обобщение наблюдений над выразительными свойствами собственных имен имеет и практическое значение для анализа особенностей стиля и мастерства писателей — в высшей и средней школе, а также для самих художников слова [2].

Эти аспекты изучения собственных имен имеют непосредственное отношение и к проблеме специфики значения (семантики), выражаемого личными именами.

Единства мнений по этой проблеме не существует: одни исследователи [3] отрицают способность собственных имен выражать понятия, другие ее признают [4].

---

[1] Речь идет об ономастическом материале XIX—XX вв. с учетом динамики развития собственных имен, отражающих развитие языка, социальных отношений в стране, культурного уровня общества и т. д.

[2] Ср. в «Проблематике V Международного съезда славистов» такую тему, как «Ономастика как средство художественной изобразительности» («Вопросы языкознания», 1961, № 1, стр. 152), а также пункты № 20, 73 вопросов, поставленных Комиссией по топонимике и ономастике Украины («Питання топоніміки та ономастики», К., 1962, стр. 234—236).

[3] А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1960, стр. 16 и др.; О. С. Ахманова, К вопросу о слове в языке и речи, «Доклады и сообщения филолог. факультета МГУ», вып. V, 1947, стр. 27; Е. М. Галкина-Федорук, Значение слова и понятие, «Вестник МГУ», 1961, № 1, стр. 78; Л. В. Успенский, Ты и твое имя, 1960, стр. 8—10 и др.

[4] О. Есперсен, Философия грамматики. Перевод с английского, М., 1953, стр. 71—72; С. А. Копорский, Из истории лексики русской художественной литературы 60—70 гг. XIX в., Калинин,

Для установления специфики семантики собственных имен прежде всего следует учесть, что имена собственные многообразны и неоднородны по лексическим типам, по месту и назначению в языке. Эти различия вытекают из объекта номинации [5].

Каждая из лексических групп собственных имен обладает своими особенностями в функционировании и семантике.

Так, имена собственные, которые можно назвать наименованиями [6] творений искусства, научных трудов, учреждений, сооружений и других единичных предметов, не только индивидуализируют данный объект, закрепляют в языке единичные понятия, но и обычно сообщают комплекс дополнительных сведений, раскрывают суть его, указывают на его содержание и т. д.; в этом их назначение. Ср., например: газета «Правда», скульптура Е. В. Вучетича «Перекуем мечи на орала», роман «Поднятая целина» и т. д. Естественно, что многие из таких наименований сравнительно свободно переводятся на другие языки.

Однако семантической мотивировкой могут отличаться в современном живом словоупотреблении и целые ряды имен людей, животных, а также географических названий [7]. Таковы прозвища (ср. в «Людях с чистой совестью» П. Вершигоры прозвища реальных лиц: *Мудрый, Намалеванный, Ушлый, Батько, Шпингалет* и др.), псевдонимы (например, *Демьян Бедный, Павел Беспощадный, Михаил Голодный, Мамин-Сибиряк, Леся Украинка* и др.), клички животных (*Чернушка, Белка, Рябушка, Пеструшка* и др.), а также многие виды топонимов. Например, названия городов: *Комсомольск-на-Амуре, Ленинград,* ср. частую в печати синонимическую

1951, стр. 223; В. М. Богуславский, Слово и понятие, сб. «Мышление и язык», М., 1957, стр. 254—259; Е. В. Кротевич, Слово, часть речи и член предложения, «Вопросы русского языкознания», кн. 4, Львов, 1960, стр. 13 и др.

[5] В. Ташицкий, Место ономастики среди других наук, «Вопросы языкознания», 1961, № 2, стр. 3.

[6] Н. А. Янко-Триницкая, О некоторых особенностях имен собственных, «Ученые записки МГПИ им. Потемкина», т. 42, вып. IV, 1957, стр. 238.

[7] См., например, названную работу Н. А. Янко-Триницкой, где автор указывает на то, что подобные имена индивидуализируют объекты, «не раскрывая признаков и особенности данного предмета» (стр. 237), с чем можно согласиться далеко не всегда.

замену в виде «город Ленина», Белогорск в Крыму и т. д.; гор: *Магнитная, Белуха* и др.; степей: *Голодная степь;* водных бассейнов: *Белое море, Северный Ледовитый океан* и т. д. Особенно это явление свойственно так называемой микротопонимике (например, *проспект Мира, площадь Восстания* в Москве, *улица Пограничная* в Петропавловске-Камчатском [8] или в Крыму: *Баштановка* — название селения, *Черная* — название горы, *Золотой Пляж* и т. п.). Подобные имена, обозначая единичные понятия, также способны сохранять (полностью или частично) и значения соответствующих производящих нарицательных имен, омонимичных по отношению к ним, т. е. заключать и более общее понятие, которое выступает как примета, индивидуализирующая именуемый объект, вычленяющая его из класса однородных.

Тем не менее внутренняя форма основной массы употребительных и отличающихся наименьшей пространственно-временной ограниченностью [9] собственных имен в узком смысле слова ныне либо совсем утрачена, либо потеряла свою актуальность и ощущается далеко не во всех случаях. Это вытекает из основной, ведущей функции собственного имени и относится обычно к собственным именам сравнительно давнего происхождения либо заимствованным.

Это не значит, однако, что даже такие «ортодоксальные» имена [10] представляют собой «ярлыки», не выражающие понятий. Присоединяясь к мнению В. М. Богуславского, С. А. Копорского и других [11] о том, что собственное имя любой разновидности имеет смысл только в контексте, добавим, что, во-первых, известное сужде-

---

[8] См. о семантике этого названия в статье «Далекая и близкая» в газете «Правда» от 3 октября 1962 г.

[9] О степени пространственно-временной ограниченности собственных имен см.: П. И. Визгалов, О соотношении имен собственных и единичных понятий, «Ученые записки Елабужского гос. пединститута», Елабуга, 1959, т. 4.

[10] Мы не останавливаемся на специфике употребления личных имен, а также отчеств и фамилий.

[11] Опыт дифференциации собственных имен в их отношении к выражению понятия сделан в работе А. В. Суперанской «Заимствование слов и практическая транскрипция» (серия «Предварительные публикации» Сектора структурной и прикладной лингвистики Института языкознания АН СССР, М., 1962). Однако тезис автора об отсутствии понятий у «ортодоксальных» имен вызывает возражение.

ние К. Маркса об имени [12] совсем не свидетельствует в пользу «непонятийности» собственного имени, поскольку К. Маркс говорит здесь лишь об отсутствии естественной, органической связи между названием и вещью; во-вторых, рассматривая «ортодоксальные» собственные имена, особо выделяем имена исторических и мифологических лиц, героев произведений литературы и фольклора, получившие широкую известность (например, *Лев Толстой, Гомер, Ньютон; Прометей, Перун; Илья Муромец, Павел Корчагин* и т. д.). К ним примыкают и известные географические названия (*Бородино, Москва, Европа* и т. д.). Подобные имена отличаются устойчивостью выражаемых понятий во времени и широкими суггестивно-ассоциативными возможностями. Для языка в целом или для отдельных его стилей многие из них имеют значительную ценность и являются словами обобщающего характера, что обусловливает распространенное употребление их в переносном значении и ведет к превращению отдельных собственных имен в нарицательные.

Таким образом, функция собственного имени не всегда является только выделительно-индивидуализирующей. На эту основную функцию в практике повседневного общения могут наслаиваться факторы как чисто языкового характера, так и неязыкового, возникающие в силу определенных традиций, вкусов, социальных оценок и т. д. Они осложняют употребление имен, создают в них дополнительные стилистические оттенки и «приращения смысла» [13].

Экспрессивные возможности собственных имен исторически изменчивы [14]. Так, например, до Великой Ок-

---

[12] «Название какой-либо вещи не имеет ничего общего с ее природой. Я решительно ничего не знаю о данном человеке, если знаю только, что его зовут Яковом» («Капитал», т. I, кн. 1, М., 1950, стр. 107).

[13] Об экспрессивной речи и ее признаках см., например: В. В. Виноградов, Русский язык, М., 1947, стр. 19; Е. М. Галкина-Федорук, Об эмоциональности и экспрессивности в языке, «Сборник статей по языкознанию...», М., 1958; А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, М., 1961.

[14] Д. К. Зеленин, О личных собственных именах в функции нарицательных в русском народном языке, «Филологич. записки», вып. II, Воронеж, 1903; Б. М. Ляпунов, О некоторых примерах имен нарицательного значения, сб. «Академия наук СССР — Н. Я. Марру», М., 1935.

тябрьской революции в народном быту отмечалось значительное влияние на продуктивность личных имен аграрного и церковного календаря [15].

До революции имела значение и социальная особенность употребления собственных имен — ввиду тенденции к социальной дифференциации личных наименований [16]. Так, например, для многих дворянско-аристократических фамилий характерными признаками были сложный двойной состав (*Тучко-Морозовы* и т. п.), суффикс **-ский** [17], тенденция к облагораживанию семантической и фонетической стороны фамилий [18], произношение русских личных имен на иностранный лад (*Петр — Пьер, Иван — Жан, Мария — Мари* и т. п.), фонетические модификации их (ср. замечание В. Г. Белинского: «называть наших крестьянок нимфами все равно, что назвать Меланией Маланью...» [19]), с другой стороны, бесфамильность крестьян, называние их полуотчествами на **-ов, -ин,** прозвищами, личными именами в уничижительно-пренебрежительной форме (*Ванька, Тришка, Спирька, Захарка*) и т. д. Определениями семантико-структурными особенностями характеризовались и фамилии лиц духовного звания (например, Гиляров, Сперанский, Крестовоздвиженский и др.).

Эти свойства собственных имен широко используются в художественных произведениях. Таковы, например, показ Г. Ф. Квиткой-Основьяненко эволюции в обозначении ловкого дельца, вышедшего из низов и сумевшего стать крупным чиновником: *Ванька Маяченко — Иван Маявецкий — Иван Афанасьевич Горб-Маявецкий* («Пан Халявский»), переделки персонажем «Нови» И. С. Тургенева своей фамилии *Коломенцев* на звучно-претенциоз-

---

[15] Д. К. Зеленин, указ. работа, стр. 21.

[16] А. М. Селищев, Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ, «Ученые записки МГУ», в. 128, 1948; Е. П. Карнович, Родовые прозвания и титулы в России, 1886.

[17] Советский поэт М. В. Исаковский, рассказывая о происхождении своей фамилии, говорит, что его брат, писарь, чтобы придать больше весу фамилии (дело было до революции), «ради форсу» стал подписываться не *Исаков* (исконной фамилией), а *Исаковский* (см.: М. Исаковский, Краткая автобиография, «Сочинения в двух томах», т. I, М., 1956, стр. 40).

[18] Н. С. Лесков, Геральдический туман, «Исторический вестник», 1886, ч. 24, стр. 605, 609.

[19] В. Г. Белинский, Собрание сочинений в трех томах, т. II, М., 1948, стр. 505.

ную *Калломейцев*. В «Шинели» Н. В. Гоголя крепостной *Григорий*, получив свободу, начинает называться *Петровичем*. Любопытно, что большевик матрос Швандя в драме К. А. Тренева «Любовь Яровая», по необходимости выдавая себя за князя, наспех придумывает фамилию *Курносовский*, в которой «аристократической» приметой выступает суффикс **-ский** [20].

В числе имен, обладавших в прошлом, в XVIII — первой половине XIX в., особой экспрессией и являвшихся приметой художественности, поэтичности, «высокого» стиля, материалом для создания всякого рода перифраз и т. д., и многочисленные античные мифологизмы (*Борей, Немезида, Гименей*), культивировавшиеся классицизмом, оказывающие наибольшее влияние на экспрессивные возможности собственных имен.

1. Внутренняя форма имени

Эта черта характерна для ряда категорий собственных имен, взятых и не из художественной литературы (наименования — прозвища, псевдонимы, клички, многие микротопонимы). Мотивированы те названия, которые советские люди дают новым городам, населенным пунктам и другим объектам; знаменательны и названия, возникающие в результате переименования [21]. Таково, например, название города *Целиноград* [22] («...бывший Акмолинск стал центром целинных земель. Поэтому он получил такое название — Целиноград»), таковы новые имена на карте Луны (*хребет Советский, моря Москвы* и *Мечты, цирки Циолковского* и *Ломоносова*) и т. п.

---

[20] См. ряд исследований, посвященных функциям собственных имен в творчестве отдельных писателей, например: М. И. Привалова, Функции личных имен и фамилий в произведениях Салтыкова-Щедрина, «Ученые записки ЛГУ», № 161, 1952.

[21] К. К. Цілуйко, Топонімія Покровського району, Дніпропетровської області, «Мовознавство», т. 14, К., 1957, стр. 77; Э. М. Мурзаев, О некоторых вопросах теории и практики топонимической работы, сб. «Питання топоніміки та ономастики», К., 1962, стр. 215 и след. Ср. также ряд заметок с требованием выразительности, содержательности, эстетической красоты названий улиц (А. Никитин, Улицам — красивые названия, газ. «Известия» от 15 февраля 1961 г.; В. Шумов, Поддерживаю почтальона, газ. «Правда» от 16 августа 1960 г. и др.).

[22] Газ. «Правда» от 24 ноября 1961 г.

Внутренняя форма, которая может ощущаться во многих фамилиях (типа *Алмазов, Обезьянин, Навозов* и т. д.) и в некоторых личных именах (*Надежда, Любовь, Лев* и др.) реальных людей, напротив, обычно не имеет никакого отношения к признакам носителей [23]. Однако при определенных обстоятельствах все же этот признак может проявиться, стать предметом замечаний, каламбуров и т. п. [24]

Показательны, например, в этом отношении сатирические каламбуры знаменитого артиста-дрессировщика А. Л. Дурова, высмеивавшего реакционных и тупых царских чиновников (Зеленого — градоначальника г. Одессы, Кисселя — градоначальника г. Николаева, Косолапова — полицмейстера г. Кременчуга) [25]. А с другой стороны замечание М. Горького о Льве Толстом: «...даже самое имя обнажает внутреннюю силу его!...» [26]. У него же находим: «Мне до отвращения надоел поэт, носивший роковую для него фамилию — Скукин» [27].

В произведениях художественной литературы этот источник экспрессии, содержащийся в собственных именах, берется на вооружение наиболее часто и охотно. Отсюда намеренная семантическая мотивировка собственных имен различных разрядов: вымышленных фамилий (например, у В. Маяковского: *Службин, Дылдин, Победоносиков, Овечко* и т. д.; *Орлов, Похлебкина* — в пьесе «Свадьба с приданым» Н. Дьяконова), географических названий (см., например, сатиру И. Ильфа и Е. Петрова). Ср. замечания А. Твардовского об исто-

[23] Ср. стихотворение С. Михалкова «Смешная фамилия», в котором, перечислив семантически выразительные «смешные» фамилии (*Двойкин, Супов, Индюков, Плевков* и т. д.), поэт замечает, что «все дело — в человеке».

[24] Этим объясняется и мена особо неблагозвучных фамилий. Ср. замечание М. Горького: «Многим смешно читать, что люди изменяют фамилии Свинухин, Собакин, Кутейников, Попов, Свищев и т. д. на фамилии Ленский, Новый, Партизанов, Дедов, Столяров и т. д. Это не смешно, ибо это говорит именно о росте человеческого достоинства, об отказе человека носить фамилию или прозвище, которое унижает его, напоминая о тяжелом рабском прошлом дедов и отцов» (Советская литература. Доклад на Первом всесоюзном съезде советских писателей 17 августа 1934 года, сб. «О литературе», М., 1953, стр. 712).

[25] Б. Дальний, Юность Анатолия Дурова, Воронеж, 1957, стр. 93—98.

[26] М. Горький, Лев Толстой, сб. «О литературе», стр. 213.

[27] М. Горький, В. Г. Короленко, сб. «О литературе», стр. 225

рии фамилии *Теркин* («Василий Теркин»), «сконструированной» из глаголов «тереть», «перетирать» [28].

Степень выразительности собственного имени (в частности, фамилии) в художественном произведении в значительной степени определяется стилистическим профилем и эмоциональной окраской соответствующих производящих основ, что особенно наглядно видно при сопоставлении собственных имен, однородных или синонимических по семантике этих основ; ср. *Безумолкова* (И. А. Крылов, «Почта духов»), *Неумолков, Говоруновы Болтуновы, Брякуновы* (В. И. Лукин, «Пустомеля», «Мот, любовью исправленный»), *Растабарова* (А. С. Грибоедов и П. А. Катенин, «Студент»), *Хлестаков, Жевакин* (Н. В. Гоголь, «Ревизор», «Женитьба») и т. д.

В художественной литературе примерами использования «громких» имен как экспрессивного средства являются такие, как Алкид и Фемистоклюс Маниловы, жестянщик Шиллер и сапожник Гофман (Н. В. Гоголь, «Мертвые души», «Невский проспект»), Аполлон Мурзавецкий, собака Тамерлан (А. Островский «Волки и овцы») и т. д.

Иногда для наименования персонажа писатель слегка изменяет звучание фамилии реального лица и таким образом имеет возможность намекнуть на это лицо (*Ахросимова — Офросимова, Болконский — Волконский* — у Л. Н. Толстого, *Кулигин — Кулибин* — у А. Островского, *Арсений Гай — Аркадий Гайдар* — в повести Л. Кассиля «Дорогие мои мальчишки» [29], *Мересьев — Маресьев* — у Б. Полевого и т. д.) или сделать имя сатирическим псевдонимом (*Фиглярин — Булгарин, Свистов — Хвостов* — у А. С. Пушкина, *Угрюм-Бурчеев — Аракчеев* — у М. Е. Салтыкова-Щедрина).

2. Структурные особенности собственного имени

а) Отсутствие в фамилиях специфических «фамилийных» суффиксов обнажает их внутреннюю форму, придает им «прозвищный» характер и обусловливает обра-

---

[28] А. Твардовский, Как был написан «Василий Теркин», сб. «О писательском труде», М., 1955, стр. 241—242.

[29] Ср. также посвящение в начале повести.

зование омонимов: *Чиж, Орел, Птица, Турок-Попов, Рубаха* и т. д. Ср. юмористическое рассуждение И. Ильфа и Е. Петрова о преимуществе фамилий *Баранов, Барановский, Баранович* перед фамилиями *Баран, Баранчик, Барашек* [30].

В художественной литературе такие имена собственные часто превращаются в определения-характеристики: *Скалозуб* — у А. С. Грибоедова; *Деепричастие, Дырка* — у Н. В. Гоголя; *Прыщ, Удав* — у М. Е. Салтыкова-Щедрина; *Конь, Квач, Пологий* — у М. Горького. В пьесе М. Горького «Враги» фамилия *Пологий* обыгрывается так: *Плоский, Ползучий, Покатый.*

б) Экспрессия отдельных морфем суффиксального типа в составе собственного имени: *Петушков* (ср. *Петухов*) — в «Евгении Онегине» А. С. Пушкина; *Васькин* (ср. *Васин*) — в «Балладе о бюрократе и рабкоре» В. Маяковского; *Бранюкова* — в «Трутне» Н. И. Новикова; *Дробяжкин* — у Н. В. Гоголя в «Мертвых душах»; *Вральман* (Д. И. Фонвизин, «Недоросль») и т. п.

Большую роль в разговорной и литературной речи играют суффиксы личных имен, выражающие различные субъективные моральные и эмоциональные оценки; ср. *Вася — Васька — Васенька, Васютка — Василек, Васюшка — Васюха* и т. п.

в) Способ именования, состав собственного имени (употребление только личного имени либо сочетания имени и отчества, называние лишь по фамилии и т. д.). Ср. стихотворение Н. А. Некрасова «Эй, Иван!», выразительно характеризующее положение в прошлом человека из народа: «...Хоть бы раз Иван Мосеич кто меня назвал!».

Последние два фактора открывают большие возможности для выражения собственными именами оттенков чувств и мыслей по отношению к одному и тому же лицу, образуют разнообразные синонимические средства выражения. Например, в рассказе А. П. Чехова «В потемках» перепуганная жена ночью будит мужа: «Вася... Базиль! Василий Прокофьич! Ах, боже мой, словно мертвый! Проснись, Базиль, умоляю тебя!». Или: «... и Макара Денисыча уже называют Макаркой» (речь идет

---

[30] И. Ильф и Е. Петров, Светлая личность, Собрание сочинений, т. I, М., 1961, стр. 385.

о начинающем писателе, потерявшем уважение окружающих, А. П. Чехов, «Весной»).

А. Твардовский показывает значение этих факторов в действии. По разъяснениям поэта, вначале Теркин был фигурой «условной, лубочной», «фельетонной» и поэтому именовался «по-свойски» Васей, однако, по мере углубления замысла, прояснения личности Теркина как образа типического, строго реалистического, и возникла необходимость именовать его — Василий [31].

3. Особая стилистическая окраска ряда личных имен (и производных от них отчеств), возникающая как результат эстетической оценки имени

Она обычно обусловливается традицией, социальными запросами в выборе личных имен, в силу чего некоторые из них оказываются малоупотребительными, экзотическими [32]. Особая окраска характерна также для имен советского времени (*Ким, Владлен* и т. д.).

Использование этих особенностей личных имен в литературе характерно и для прошлого (например, Никандр в «Российском Жиль-Блазе» Карежного; Савва Геннадич Васильков в «Бешеных деньгах» А. Островского; Трифон и Акулина в «Уездном лекаре» И. С. Тургенева, Эраст — Александр Игнатьич и Темира — Пелагея Васильевна в «Родственниках» И. Панаева). Широко используются они и в современной литературе. Так, у В. Пановой во «Временах года»: «Она считала свое имя (Дорофея. — *В. М.*) некрасивым, грубым и заранее решила: детей назову красиво». Сыну Дорофеи дает имя Геннадий. В пьесе В. Маяковского «Клоп» погрязший в тине мещанства «бывший рабочий» Ваня Присыпкин меняет имя и фамилию на Пьер Скрипкин, своих детей он намеревается назвать «аристократически-кинематографически» — Доротти и Лилиан. Ср. также уродливые и осуждаемые нашей общественностью явления «стиляжничества», отраженные и в именах-кличках, большей частью иноязычного происхождения,

[31] А. Твардовский, указ. работа, стр. 241—245.

[32] В. И. Чернышев, Русские уменьшительно-ласкательные личные имена, «Русский язык в школе», 1947, № 4.

претендующих на изысканность и оригинальность, но на деле отражающих мещанскую ограниченность: «Это были стиляги, с обычным для них образом мыслей и образом жизни. Они не звали друг друга именами, а придумывали клички, вроде «Жан де Клюсси», «Жюльен», «Пузо», «Соливон» ... » (причем Жюльен — попросту Евгений Гребенюк, а Жан — Геннадий Клюев) [33].

4. Экспрессивность фонетического облика собственного имени, его звуковая изобразительность

Акад. В. В. Виноградов отмечает, что «собственные имена, начинавшиеся когда-то чуждым восточному славянству звуком **ф**, а также собственные имена, содержащие звук **х**, чаще всего получали презрительное, бранное значение; ср. Фофан из Феофан, Фефела из Феофила, Фаля из Фалалей, Фетюк из Фоетих и др.» [34].

5. Синтаксические условия употребления собственного имени (функции сказуемого, обращения, приложения и т. д., некоторые виды словосочетаний)

Исследование этих условий представляет интерес для познания свойств собственных имен, путей превращения их в нарицательные и может иметь практическое значение при отборе таких имен в словарь языка писателя (например, у А. Твардовского в поэме «За далью — даль»: «...Ты про себя, в душе, писатель, Безвестный миру Лев Толстой»).

Опираясь на стилистику общенародного употребления собственных имен, художественная литература дает блестящие образцы многофункционального, эстетически целенаправленного использования собственных имен. Это функционирование является, однако, индивидуальным, специфическим для каждого писателя, выражая в значи-

---

[33] А. Стародуб, Г. Удовенко, Куда прискакали «голубые лошади», газ. «Комсомольская правда» от 13 января 1959 г.

[34] В. В. Виноградов, Из истории русской лексики и фразеологии, «Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР», VI, 1954, стр. 14—15.

тельной мере его стиль и мировоззрение; оно зависит также от эпохи, литературного направления, жанра и т. п.

Исследование семантических и экспрессивных особенностей собственных имен позволяет сделать вывод о том, что собственные имена в стилистическом отношении содержательное и действенное словесное средство. Для нарицательного употребления собственных имен персонажей художественной литературы, для популяризации в общелитературном языке художественного типа, ставшего общеизвестным, имеют существенное значение и экспрессивно-образные особенности собственных имен (например, *Держиморда, Собакевич, Пришибеев, Молчалин* и т. п.).

Л. Л. Гумецька

З ПРИВОДУ ОСОБОВОЇ НАЗВИ *ГОСТЯТА* В НОВГОРОДСЬКІЙ БЕРЕСТЯНІЙ ГРАМОТІ № 9

Як відомо, у 1951 р. археологічна експедиція, очолювана А. В. Арціховським, під час розкопок у Новгороді знайшла десять старовинних грамот, писаних на бересті, так званих новгородських берестяних грамот. Будучи записами та листами приватних осіб періоду XI—XIV ст., пам'ятки ці, крім їх історичного та загальнокультурного значення, являють собою цінні документи давньоруської і староросійської розмовної мови. Одна з цих грамот, грамота № 9, що є листом Гостяти до Василя, яку дослідники відносять до XI—XII ст. [1], стала приводом для широкої наукової дискусії серед вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Обговорювалось питання, якою особовою назвою слід уважати ім'я автора грамоти «Гостята»: чоловічою чи жіночою. Проте дискусія не привела до єдиної думки, і питання про стать автора грамоти лишилося відкритим [2]. Розглянемо це питання виходячи з даних слов'янської антропономастики.

Зміст новгородської берестяної грамоти № 9: «о(г) гостѧты къ васильви єжє ми отьць даѧлъ и роди съдаѧли а то за нимь а нынѣ водѧ новую женоу а мьнѣ не въдасть ничь то же избивъ роукы поустилъ же мѧ а иноую поѧлъ доєди добрѣ сътворѧ».

Учасники дискусії, які висловилися за жіночий рід імені *Гостята,* виходили в основному із загального змісту грамоти, який, на їх думку, легше встановити, коли прийняти, що автором листа була покинута жінка, якій заподіяли кривду. На аргументи мовного порядку посилалися рідше. Серед останніх указувалося на близь-

[1] Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот, М., 1955, стор. 9.

[2] Бібліографію статей, присвячених цьому питанню, див.: Н. М. Мещерский, «Вестник Ленинградского университета», № 2, Серия истории, литературы и языка, вып. 1, Л., 1958, стор. 98; «Вопросы языкознания», 1959, № 6, стор. 145.

кість давньоруських жіночих імен з чоловічими (Л. А. Булаховський, ИАН ОЛЯ, XV, 1, 1956; В. К. Чичагов, «Вопросы языкознания», 1954, № 3), зокрема, з посиланням на словник Н. М. Тупикова [3], де є власні особові назви *Вѣра, Малюта, Чернавка, Томила, Смиренка,* які нібито могли вживатися однаково для позначення осіб чоловічої і жіночої статі. Проте в наведених Н. М. Тупиковим матеріалах тільки особові назви *Малюта* і *Чернавка* вжиті в чоловічому і жіночому роді. Обидві ж назви *Смиренка, Томила* — жіночі імена. Це останнє, співвідносне з зафіксованим у Н. М. Тупикова чоловічим ім'ям *Томило,* утворене за допомогою суфікса **-а,** що було звичайним прийомом творення жіночих особових назв у слов'янських мовах давнього періоду. Що ж до чоловічої особової назви *Вѣра,* то, без сумніву, воно відапелятивного походження (див. у словнику І. І. Срезневського: *вѣра, вира*) і не зв'язане з жіночим ім'ям *Вера,* церковного походження і пізнішого вжитку, якого, до речі, Н. М. Тупиков у своєму словнику не фіксує.

За своєю суфіксальною будовою особова назва *Гостята* співвідносна з такими давньоруськими особовими назвами, як *Вышата, Гордята, Жидята* і т. п., утвореними за допомогою суфікса **-ят- (-ат-),** і ні в якому разі не може бути зіставлювана з такими давньоруськими особовими назвами, як *Лазута, Оншута, Малюта, Лугота* і т. п., що виникли за допомогою інших словотворчих формантів — суфіксів **-юта, -ута, -ота.** Ще в меншій мірі можна зіставляти щодо суфіксальної будови давньоруські особові назви типу *Гостята* з сучасними пестливими іменами типу *Шура, Женя* і т. п. (В. К. Чичагов). В сучасних російських іменах *Ванята, Манята,* правда, виділяється той же суфікс **-ят-,** але тут він виступає виключно в експресивній функції.

Суфікс **-ят- (-ат-)** (<*ęт) в сучасних слов'янських мовах виступає насамперед у формах множини замкнутої групи загальних іменників із значенням недорослих живих істот — молодняка тварин і нащадків людей; пор.: рос. *козлята, волчата, телята* і т. д., *внучата,* д.-укр. *пращурята,* ст.-сл. і д.-руськ. *отрочата* і т. п. Первісне демінутивне значення суфікса **-ят- (-ат-),** на підставі

[3] Н. М. Тупиков, Словарь древнерусских личных собственных имен, СПб., 1911.

якого виділилося вторинне значення недорослості, значення потомства людей і тварин, збереглося за ним у деяких сучасних слов'янських мовах: болг. *качé* — *качèта* (діжечка), с.-х. *звóнце* — *звóнцета* (дзвіночок), укр. *дверцята, санчата* і т. п., часто з відтінком пестливості: польськ. *nożęta, oczęta, rączęta,* укр. *ноженята, рученята, оченята* і т. д.

Суфікс **-ят- (-ат-)** у слов'янських мовах давнього періоду був не менш продуктивним засобом творення власних особових назв від власних же особових назв. Словник Н. М. Тупикова наводить більше двадцяти особових назв типу *Жирята, Тѣшата, Климята* і т. п. з різних територіальних центрів давньої Русі — Галича, Києва, Смоленська, Пскова, Полоцька. Проте більше половини цих особових назв припадає на Новгород. Деякі з них надзвичайно стійкі: ім'я *Путята,* яке з часом перетворилося на родову назву, зустрічається у східнослов'янських пам'ятках аж до XVIII ст.

Функція суфікса **-ят-(-ат-)** у власних особових назвах типу *Гостята* була тотожна функції цього ж суфікса у загальних іменниках. Подібно до того, як у загальних іменниках цей суфікс служив засобом творення іменників із значенням молодняка тварин, утворенням від власних особових назв суфікс **-ят- (-ат-)** надавав значення дітей, нащадків особи, указаної в основі слова. Таким чином, *Жидята, Жирята, Путята* і т. п. це первісно діти, нащадки *Жида* (< *Жидислава, Жидимира*), *Жира* (< *Жирослава*), *Пута* (< *Путислава*); пор. д.-руськ. *Жидиславъ, Жирославъ, Путъ* (Тупиков, 205, 206, 383); ст.-чеськ. *Ziroslav,* ст.-польськ. *Żyrosław* (F. M i k l o s i c h, Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen, Heidelberg, 1927, 61, 62); с.-х. *Putislav* (T. M a r e t i ć, O narodnim imenim i prezimenim u Hrvata i Srba, «Rad. Jugosl. Akad. Znan. i Umjet.», kn. 81, Zagreb, 1886, 126); ст.-польськ. *Pęcisław* (W. T a s z y c k i, Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków, 1925, 28).

Отже, функція суфікса **-ят- (-ат-)** у власних особових назвах в давньоруській та в інших давніх слов'янських мовах була патронімічною і полягала в утворенні назв дітей від особової назви батька. Суфікс **-ят- (-ат-)** в давньоруській мові синонімічний суфіксу **-(ов)ич,** який, крім своєї патронімічної функції, так само міг утворювати і назви молодняка тварин: ст.-сл. *львишть — львѧ,*

козьлишть — козьлѧ, гръличишть < *грълица* і т. п., а також виступати у демінутивній функції, яка збереглася за ним у мовах південнослов'янської групи: с.-х. *kamènčić* словен. *kámenčič/kámenič* (камінчик), с.-х. *brëzić*, словен. *brèzič* (берізка), словен. *drobič* (шматочок), *gradič* (невеличкий за́мок, «городок») та ін. (W. Wondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, Göttingen, 1924, 598—599). Тип патронімів *Жидята, Жирята, Путята* і т. п. був первісно синонімом патронімічного типу *Романовичи, Ярославичи, Ольговичи* і т. д. Таким було і початкове значення особової назви *Гостята* — діти, нащадки *Гостомисла* (*Гостирада, Гостислава, Гостидрага, Гостимира*), особи, в назві якої як перший компонент виступає **госто(и);** пор. ст.-чеськ. *Hostirad, Hostislav* (Miklosich, 51), с.-х. *Gostimir, Gostirad* (Maretić, 119), ст.-польськ. *Gościsław, Gościrad* (Taszycki, 75).

Скорочення другого компонента в двоосновних слов'янських особових назвах — найдавнішому типі слов'янських власних назв — у процесі творення похідних особових імен було звичайним прийомом у слов'янських мовах давнього періоду; пор. ст.-польськ. *Borzęta* (*Borzysław*), *Chwałęta* (*Chwalisław, Chwalimir*), *Gościęta* (*Gościrad, Gościsław*) і т. п. (Taszycki, 66, 68, 75); ст.-чеськ. *Dobrata* (*Dobrovit, Dobrověst, Dobronost, Dobromir, Dobromysl, Dobroslav, Dobroťěch, Dobročest*), *Chvalata* (*Chvaliboh*), *Myslata* (*Myslibor*) тощо.

Утворення з суфіксом **-ят-**а (**-ат-**а) з первісним значенням дітей, нащадків особи, названої в основі слова, слід гадати, з часом, у відповідності з законом асоціації за суміжністю, закріпилися за родовими оселями, де проживали нащадки засновника роду: дотепер у слов'янських мовах збереглися топоніми на **-ята (-ата),** так само, як і на **-ичи,** — укр. *Ковальчата, Олексята, Костив'ята* та ін. у Закарпатті [4]. У великій кількості зустрічаються подібні назви населених пунктів на території Польщі, у Мазовії і Підляшші [5]. Патронімічні утворення

[4] A. Petrov, Karpatoruské pomístní názwy z pol. XIX a poč. XX st., Praha, 1929, стор. 200, 217.

[5] W. Taszycki, Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu, «Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU», t. XLVIII, 1947, № 5, Kraków, 1948.

на **-ят-**а (**-ат-**а) почали сприйматися як назви родової спільності, що надалі переносилися на її членів і таким чином ставали індивідуальними особовими назвами.

А. В. Арціховський («Советская археология», XVIII, М., 1953, 360—362) справедливо вбачає у власних особових назвах на **-ят-**а (**-ат-**а) певну мовну норму, яка не допускала двозначності відносно того, чоловічою чи жіночою була ця назва. Норма полягала в тому, що особові назви, утворені за допомогою патронімічних суфіксів, у всіх слов'янських мовах давнього періоду були особовими назвами чоловіків. Це однаково стосується і суфіксів **-ят- (-ат-), -(ов)ич,** і суфікса **-енко,** який виступає вже в кінці XV ст., і пізнішого суфікса **-юк- (-ук-).** Не випадково в жодній слов'янській мові давнього періоду не зустрічаються жіночі особові назви з патронімічними суфіксами. Єдиний приклад жіночої особової назви *Мушата* з молдавської грамоти 1393 р. («вѣра матиы нашеї кнѧгѣнѣ *мушаты*») [6] треба вважати утворенням за допомогою суфікса **-а** від співвідносної чоловічої особової назви *Мушатъ,* яка так само виступає в молдавських грамотах цього періоду (1483 р.): «на(ш) вѣрныи па(н), оника *мушатъ* дворникъ»; «нашему вѣрному пану, оники *мушату* дворнику» [7]. Тільки з переходом первісних патронімів у прізвища в сучасному значенні цього слова, тобто в родові особові назви, з втратою ними значення патронімічності стало можливе вживання таких назв у жіночому роді; пор. сучасне *Олена Данило́вич* і т. п.

Те, що особова назва *Гостята,* як указувалося у дискусії (В. К. Чичагов), утворена від того самого кореня, що й давньоруська особова назва *Гостена,* яка вживалася в давньоруській мові для позначення осіб чоловічої і жіночої статі, не має в даному разі значення: для граматичного роду слова визначальною є не коренева, а суфіксальна морфема. Наведений у ході дискусії топонім *Гостятино* (Ф. Ф. Кузьмін) нітрохи не суперечить твердженню про чоловічий рід імені *Гостята,* а,

---

[6] Documentele Moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare, publicate de Michai Costăchescu, vol. I, Laşi, 1931, стор. 14.

[7] Documente Moldoveneşti dela Ştefan cel Mare, publicate de Michai Costăchescu (Sipliment la documentele lui Ştefan cel Mare, de I. Bogdan), Laşi, 1933, стор. 121—122.

навпаки, є скоріш аргументом на користь такого припущення. *Гостятино — село Гостяти* — є типом топонімів, широко відомим у слов'янських мовах давнього і сучасного періоду; пор. «против *Путятины* дельницы, што панъ Довкша поступил людей Путяте»[8], сучасні українські *Добратин* у Ровенській області, з діалектним ствердінням **р**, *Чернятин* у Вінницькій і Івано-Франківській областях, *Мислятин* у Хмельницькій області і наведені Ф. Міклошичем співвідносні староческі особові назви *Dobrata* (і топонім *Dobratin*), *Černata, Myslata*[9].

Важко погодитися і з твердженням, що *Гостята*, власне кажучи, не ім'я, а прізвисько (Ф. Ф. Кузьмін). По-перше, як згадувалося, особову назву *Гостята* з повною підставою можна вивести з найдавнішого двочленного типу слов'янських назв, як *Гостомисл, Гостирад, Гостидраг, Гостислав, Гостимир*. По-друге, неправомірно переносити в давній період сучасне розуміння імені і прізвища. Усі давньослов'янські особові назви, за винятком церковних імен і найдавніших слов'янських композитів типу *Влади-мирь*, що, як припускають, своїм виникненням зв'язані з магічними заклинаннями, з висловленням побажання батьків новонародженому, виводяться з прізвиськ, епітетів. Тільки з часом, втрачаючи своє атрибутивне значення, апелятиви перетворювалися на власні особові назви, а далі — на родові назви, на прізвища; пор. *Яньчѣи Зубрь, Михаль Оугринь, Васко Голыи* і т. п. (Розов, № 37, 28, 14).

Що ж до демінутивної функції суфікса **-ят-а** (**-ат-а**), яка нібито єдино властива цьому суфіксу (Ф. Ф. Кузьмін), то, як було сказано, патронімічні суфікси, за допомогою яких творилися назви синів від власної або загальної назви батька, за своїм походженням — демінутивні суфікси. Це стосується в однаковій мірі взагалі всіх патронімічних суфіксів. Нащадки такого-то — це діти такого-то. Однак в історичний період свого розвитку у всіх слов'янських мовах засвідчена вже чітко визначена патронімічна функція суфіксів, про які йдеться.

---

[8] Акты Русско-Литовского государства, I, № 11, М., 1889.

[9] F. Miklosich, Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen, стор. 56, 146—147, 112.

Власні особові назви з патронімічним суфіксом **-ят-(-ат-)**, які, мабуть, після XII ст. на північноруській території втрачають свою продуктивність, збереглися, хоча й у зміненій формі, на західноукраїнській мовній території аж до кінця XVIII ст. Як релікти прізвища цього типу зустрічаються серед українського населення західних областей і тепер. Особливою продуктивністю в утворенні власних особових назв відзначався суфікс **-ят-(-ат-)** з половини XVI до кінця XVII ст. Акти середини XVI ст. з території Галичини, Волині, західного Поділля рясніють власними особовими назвами на **-(ов)я(-а)**, які передаються в польських документах звичайно за допомогою **-е- (-ę-)**, рідше **-а- (-ą-)**, у множині — на **-(ов)ята (-ата)**: *Danilcze Ichnat, Łukasz Roreniajcze, Łukasz Gzegatcze; Iwan* і *Ikasz Waganczęta, Iwanowięta, Wasko i Sienko, Machnowięta Andrej* і *Peter* і т. п.[10] В документах із території Волині і західного Поділля суфікс **-я**, як правило, поширюється за допомогою суфікса **-ен-**: *Dawidko Doroszczenie, Hawrilo Hlinczenie, Danilo Kreczenie* і т. п.[11] Власними особовими назвами першого і другого типу рясніють і інші західноукраїнські пам'ятки того часу.

В кінці XVI ст. на території обабіч Карпат, у смузі Підкарпаття аж до ріки Сяну і в Закарпатті вздовж ріки Ужа, з'являється новий тип власних особових назв з патронімічним суфіксом **-ęт** у формі родового множини на **-(ов)ят (-ат)**: *Wołczął Maksym, Serelczął Sienko, Iwan Romancząt* і т. п. (Regestr..., 101, 112); *Грыцевят Стефана, Андрей Скалейчатъ, Масвят Федко сын* і т. п.[12]; *Barancsat, Rusincsat, Timkovjat* і т. п.[13] Такі особові назви (*Mihnevat, Matycsat, Rebrascat*) наводить в перепису 1715 р. А. Петров (Пределы угорусской речи в 1773 г. по официальным данным, «Записки историко-

[10] Regestr złoczyńców grodu Sanockiego 1554—1638, wydał Oswald Balcer, «Materialy Historyczne», t. I, Lwów, 1891, стор. 74, 80, 102, 96, 100, 124.

[11] Люстрація Хмельницького староства 1565 р., АЮЗР, VII, 2, № XII.

[12] Метрика с. Опака, Львівської обл., 1687—1781, рукопис бібліотеки АН УРСР у Львові, ф. № 26.

[13] Опис володінь графа Другета в Ужгородській окрузі 1691 р.; І. Панькевич, Назва гір Vihorlat на північ від Собранець-Михаловці, «Linguistica Slovaca», I, Bratislava, 1939—1940, стор. 61—62.

филологического факультета имп. С.-Петербургского университета», V, 1911, стор. 317). Первісно особові назви цього типу чергуються з особовими назвами на **-я (-а):** *Кузян Пашчат — Кузян Пашча, Федур Приставчят — Федур Приставчя, Андреи Лищча — Андрѣи Лищчят* і т. п.[14] Можливо, що перші сліди лексикалізації форм родового відмінка треба вбачати в молдавських грамотах кінця XV ст.: «в(ъ)ра п(ана) *Мушата*» (Documentele..., 19, 33, 38, 39, 43). Дальші приклади відзначені нами в пам'ятках XVII ст.: *Федора Лецевята* (рукопис із с. Одрихова), klacz *Fedorczata* (Regestr..., 145).

Давній тип власних особових назв з патронімічним суфіксом **-ят- (-ат-)** зберігся пережиточно в дуже рідких на сьогодні західноукраїнських прізвищах типу *Процевят, Хроновят, Щурат.* Так само рідкі сьогодні прізвища типу *Зубеня, Кучеря* з наголосом на передостанньому складі, які відмінюються за типом основ на ***-ja** і які, без сумніву, також виводяться з давнього типу основ на ***-ęt.**

Отже, на основі всіх цих мовних фактів можна твердити, що особова назва *Гостята* в новгородській грамоті № 9 є чоловічим ім'ям.

У ході дискусії було висловлено здивування з приводу того, який майновий конфлікт міг виникнути між сином і батьком (коли прийняти, що новгородська берестяна грамота № 9 є скаргою сина на батька, — Ф. Ф. Кузьмін). Надзвичайну схожість щодо змісту виявляє запис в Луцьких гродських книгах 1586 р. «Жалоба земянина Александра Вороны—Боротинского о том, что отец п. Томило Ворона, приняв к себе за жену Туровскую мещанку Марушку Ильяшовну, вместе с нею пропивает имущество и выдал ей какую-то запись на родовые имения жалобщика»; «...до чого дей пан отець мой моцы ниякое не имелъ и не маетъ волъности ниякое продавати, ани заставляти, только до живота своего мешкати, бо на томъ вѣно небожчице панеи матце моеи... записал» (АЮЗР, VIII, 3, CI, IV). Правда, цитований документ пізнішого походження, проте слід мати на увазі, що ще в другій половині XVI ст. законодавство

---

[14] Війтівські книги с. Одрихова, Сяницького староства, XVI—XVII ст., рукопис Львівського обласного архіву, ф. № 37.

Великого князівства Литовського, до складу якого входила і Волинь, у значній мірі спиралося на «Руську Правду» і на давньоруське звичаєве право. Подібні конфлікти нерідко відбиті і в актах Литовської Метрики XV ст.

ПО ПОВОДУ ЛИЧНОГО ИМЕНИ *ГОСТЯТА* В НОВГОРОДСКОЙ БЕРЕСТЯНОЙ ГРАМОТЕ № 9

Резюме

По своему суффиксальному образованию личное имя *Гостята* соотносится с такими древнерусскими личными именами, как *Вышата, Гордята, Жидята* и др., образованными посредством суффикса **-ят- (-ат-)**. Функция суффикса **-ят- (-ат-)** в личных именах типа *Гостята* была идентична функции этого суффикса в апеллятивах.

Будучи патронимическим, суффикс **-ят- (-ат-)** служил средством образования имен детей от личного имени отца.

І. М. Желєзняк

ДАВНІ СЕРБОХОРВАТСЬКІ ВІДЕТНОНІМІЧНІ АНТРОПОНІМИ

Переселення слов'ян на Балканський півострів, що завершилося у VI—VII ст., було великим етнічним і мовним зрушенням, яке значно порушило первісне діалектне членування праслов'янської мови. Зміни в антропонімії предків сербів і хорватів імовірні вже a ргіогі. Слід гадати, що найбільш прозорою в цьому плані є група відетнонімічних антропонімів. Сербохорватські антропоніми, що виникли в результаті семантичної і структурно-семантичної трансформації етнонімів, мають значний інтерес як для вивчення мовних процесів, так і для вивчення становлення історично засвідченого етносу Балканського півострова. Лексичною базою цієї групи антропонімів були назви різних племен, які тією чи іншою мірою в різні історичні періоди контактували з предками сучасних сербів і хорватів.

Матеріалом для роботи є сербохорватські антропоніми, засвідчені пам'ятками писемності XII—XV ст.

Печенѣжикь (*Пилипь Печенѣжикь* [1], XII ст., М., 6; *Микѳлица Печенѣжикь,* XIII ст., Дубровник, М., 43), **Рѳсинь** [2] (XII ст., М., 7; XIII ст., Дубровник, М., 39), **Рѳсиновикь** (*Власи Рѳсиновикь,* XIII ст., Дубровник, М., 40), **Рѳско** (XIV ст., Дубровник, М., 238; XV ст., Дубровник, М., 251; **Рѳсько, «... пиш8 и даю ва свидиние всакомѳ..., како кнезь и вса опьѣина града Дѳбровьника дослаше кралевьствѳ ми Рѳська»,* XV ст., Под Високим, М., 272), **Бѳлгаринь** (*Семьюнь Бѳлгаринь,* XIII ст., Холмська земля, М., 45), **Бльгаринь** (*«попь Бльгаринь сь дѣтию»,* кінець XIII — початок XIV ст., Сербія, М., 59), **Коумань** (XIII ст., Сербія, М., 12), **Кѳманиць** (кінець XIII — початок XIV ст., Сербія, М., 60), ***Лехь** (*«Лешевь брать»,*

[1] До переліку імен, із якого взято цю форму, є зауваження Ф. Міклошича — Nomina Ragusinorum.

[2] Теж рагузанин.

кінець XIV — початок XV ст., М., 264), **Влахо** (XIV ст., Дубровник, М., 240; XV ст., Дубровник, М., 259), **Влаховикь** (*Андре Влаховикь,* XV ст., Дубровник, М., 299), **Угринь** (XIII ст., Боснія, М., 33), **Угрѣнь** («*Угрѣнь изь Забрьдиѣ*», XV ст., Сутиска, М., 248), **Грьчинь** (кінець XIII — початок XIV ст., Сербія, М., 62), **Хрьватинь** (XIII ст., Холмська земля, М., 34; XIV ст., Сребрник, М., 107; XIV ст., У Сутисци, М., 237; XV ст., Сутиска, М., 250), **Хрьватиникь** (*Павла Хрьватиникь,* XIV ст., Дубровник, М., 102; *Вькць Хрьватиникь,* XIV ст., Трстивница, М., 190), графічний варіант **Хрьватинићь** (*Драгићь Хрьватинићь,* XIV ст., Сутеска, М., 225; «*... с кнеземь Стипоемь Хрьватинићемь*», XIV ст., У Долних Крайих у Лущих, М., 222), **Боико** (XIV ст., Сербія, М., 97), **Боићь** («*а се писа Дражеславь диѣкь своимь рѫкомь малокористномь, родомь Боићь*», XIV ст., Дубровник, М., 176).

Іншослов'янські паралелі: д.-руськ. **Вятко** (XI ст., П. в. л., 5), **Ляшько** (XI—XII ст., Ск., 43), **Чюдинъ** (XII—XIII ст., Ип., 128), ***Козаринъ** («*... и посла ... Святополкъ Козарина*», XII—XIII ст., Ип., 186), * **Торчинъ** («*послаша... Торчина*», XII—XIII ст., Ип., 180); укр. **оугринъ** («*панъ михалъ оугринъ ваповецкии*», XIV ст., Перемишль, Р., 45), **мазувшанинъ** («*панъ пашко мазувшанинъ*», XIV ст., Вишня, Р., 52), **волошинъ** (XV ст., Медик, Р., 70), **жидъ** («*панъ михалко жидъ*», XV ст., Галич, Р., 66); чеськ. **Čech** (*Čechowi,* Arch., 147), **Čechoslav** (G., I, 161); польськ. **Bawor** (XIII ст., Tasz., 93), **Prus** (XIII ст., Tasz., 115).

Розглядувані особові назви в системі сербохорватської антропонімії займають особливе місце в силу специфіки семантичного навантаження; на відміну від інших груп сербохорватських особових назв, що пов'язані з будь-якими предметами чи ознаками, дані антропоніми пов'язані з назвами племен. Тому основне загальне їх значення — «виходець звідти» (з певного етнічного середовища).

Як лексичні одиниці вони пов'язані в основному з періодом самостійного життя південного слов'янства. Виникнення окремих антропонімів пов'язане з різними періодами історії народів, їх проникнення у сербохорватську мову має бути пов'язане з розвитком торговельних, політичних та інших стосунків сербів і хорватів або їх

предків з сусідніми племенами. Так, у ході самого переселення слов'ян на Балканський півострів племена перемішувалися, племенні зв'язки розривалися. При заселенні півострова відбувалося територіальне розмежування племен [3].

В етимологічному відношенні антропонімічні форми, що нас цікавлять, достатньо прозорі, якщо тут немає патронімізації. Ця обставина полегшує встановлення проникнення етнонімів у галузь антропонімії. Тут слід припускати в основному семантичний спосіб творення антропонімічних форм [4], що було, мабуть, першим етапом у виникненні й розвитку цієї групи антропонімів. Суфіксальні утворення виникли, очевидно, пізніше; вони й засвідчені в пізніших пам'ятках. Слід відзначити, що ступінь поширеності цих імен у сербохорватській мові за матеріалами пам'яток писемності XII—XV ст. була невеликою: кожне ім'я зустрічається один-два рази.

На відміну від цього давньоруська мова дає більший матеріал, що видно з поширення відетнонімічних топонімів, які часто утворені не прямо від етнонімів, а через особові імена й прізвиська [5].

Етимологічна прозорість розглядуваних сербохорватських антропонімів гальмувала поширення цих власних імен. До часу перших сербських пам'яток писемності особові імена даного типу визначилися як антропоніми, вживалися з патронімічними формами і в поєднанні з назвою посади (наприклад, *Влахо Сорьгочевикь, Хрьватинь диѣкь* тощо). Як одне з припущень може бути висунута думка про те, що перші носії розглядуваних імен були представниками тих племен, від назви яких утворене ім'я [6]. Ознакою завершеної трансформації етноніма можна вважати те, що носії таких особових імен, що засвідчені в пам'ятках писемності, не є чужоземцями. Розглядувані антропоніми зустрічаються у патронімічній формі, а також разом із патронімом (*Пилипь Печенѣжикь, Рѣсинь Болесьлавикь*). Якщо такі

[3] История Югославии, т. I, М., 1963, стор. 38.

[4] Антропоніми, що омонімічні відповідним етнонімам, можна вважати утвореними семантичним шляхом.

[5] А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, «Сборник ОРЯС». т. 88, № 3, СПб., 1910, стор. 226—227.

[6] Про це див. також: J. Svoboda, Staročeská osobní jména a naše příjmení, Praha, 1964, стор. 185—186.

імена давалися людям без врахування смислового значення, значить вони перетворилися у звичайні антропонімічні форми, розвивалися й формувалися за законами, притаманними сербохорватській антропонімії. Проте очевидним є і той факт, що було можливим утворення антропонімічних форм безпосередньо від етнонімів, цей шлях лінгвістично краще пояснюється.

Як правило, апелятивну основу для сербохорватських антропонімів цього типу становлять етноніми, що належать народам, які контактували з сербохорватською мовною територією. Такі особові імена, як *Бѣлгаринь, Влахо, Угрѣнь, Грьчинь,* у цьому плані особливих застережень не викликають. Сербохорватська антропонімія сприйняла етноніми майже всіх своїх сусідів. Дані історії сприяють визначенню хронології виникнення відетнонімічних антропонімічних форм.

Антропонім *Печенѣжикь* пов'язаний, мабуть, із етнонімом **pečeněgъ*. Печеніги[7] з'явилися у Європі в кінці IX — на початку X ст. Давнє їх місце проживання знаходилося на північ від Аральського моря, включаючи середню течію Сир-Дар'ї[8]; у Причорномор'я печеніги вторглися у кінці IX ст.[9] У «Повѣсти временныхъ лѣтъ» печеніги вперше згадуються під 915 р. В результаті болгаро-угорської війни (895 р.), в якій печеніги воювали на боці болгар, можна припускати незначне проникнення їх на угорську територію. У середині IX ст. під тиском хозарів печеніги пішли на захід від Дніпра, а пізніше вже залишки їх оселилися в Угорщині і Візантії[10]. Таким чином, раніше цього часу на сербохорватському грунті не міг, очевидно, виникнути антропонім від етноніма **pečeněgъ*. Слід гадати, що виникнення і закріплення в мові цього антропоніма могло бути не раніше XII ст., отже, наведений приклад із пам'ятки писемності XII ст. порівняно молодий. Однак повинен був пройти значний час, щоб цей антропонім настільки

---

[7] Самоназва цього племені — кангар (див.: Константин Багрянородный, Об управлении государством; Царя Константина Багрянородного о фемах Запада, т. е. Европы; Царя Константина изложение царского чина, «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», вып. 91, 1934, стор. 17).

[8] Г. Е. Грумм-Гржимайло, Западная Монголия и Уранхайский край, т. II, Л., 1926, стор. 314.

[9] М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, стор. 350.

[10] Труды В. Г. Василевского, т. I, 1908, стор. 9 і наст.

ввійшов у систему мови, щоб від нього можлива була патронімічна форма [11]. Пізніше XIII ст. цей антропонім не виявлений, мабуть, він зник через свою семантичну прозорість. Наш матеріал дає тільки патронімічну форму в поєднанні з християнськими іменами (*Пилипъ, Микѣлица*).

Сербохорватські антропоніми, утворені від етноніма **rusъ*, засвідчені вже в найдавніших пам'ятках писемності (XII ст.). Т. Маретич всі антропоніми, пов'язані з **rusъ*, зближає з ст.-сл. *роусъ* «жовтий, золотистий, білявий» [12], однак викликає сумнів серб. форма *Рѣсинь*, яка омонімічна старослов'янському етноніму *роусинъ*. Затемненість етимології пов'язана, мабуть, з омонімічністю слів **rusъ* — етнонім [13] і **rusъ* «русий, світлий». У І. Первольфа, однак, слов'янські антропоніми, утворені від етноніма **rusъ*, сумніву не викликали [14]. Імовірно, слід думати, що не всі слов'янські особові імена з коренем **rus-* одного походження. Очевидно, серб. *Рѣсинь* (звідки *Рѣсиновикь*) можна віднести до відетнонімічних антропонімів, а *Рѣско* може бути й скороченою формою від імені типу *Русмир* (пор. польськ. Rus, Rusawa, Rusota).

У зв'язку з тим, що сербохорватські антропоніми від етноніма **rusъ* є до деякої міри ізольованим явищем, можна допустити, що вони виникли після виділення предків південних слов'ян із слов'янської мовної спільності (V—VI ст. н. е.). Як відомо, південні слов'яни безпосередньо стикалися з східними до кінця IX ст., тобто до появи в Західній Європі угорських племен. Етнонім **rusъ* по відношенню до племен, які жили на-

---

[11] Ф. Міклошич (Monumenta serbica, Viennae, 1858, стор. 6) датує пам'ятку 1100—1200 рр. Можливий час утворення названого антропоніма схиляє датувати пам'ятку другою половиною XII ст.

[12] T. Maretić, O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba, «Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti», 82, 1886, стор. 77; W. Taszycki, Rozprawy i studia polonistyczne, I, Onomastyka, Wrocław—Kraków, 1958, стор. 88; сумніви бачимо в Ф. Сольмсена (F. Solmsen, Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte, Heidelberg, 1922, стор. 190).

[13] Етимологію етноніма див.: J. Otrębski, Rusь, «Lingua posnaniensis», VIII, 1960.

[14] J. Perwolf, Slavische Völkernamen, «Archiv für slavische Philologie», VII, 1884, стор. 618.

вкруги Києва, Чернігова і Переяслава, відомий з IX ст.[15], а пізніше поширився на всіх східних слов'ян. Таким чином, можна припустити, що розглядувані сербохорватські антропоніми могли виникнути, мабуть, у VIII—IX ст. Між проникненням у мову південних слов'ян етноніма **rusъ* і виникненням належного антропоніма лежить, ймовірно, невеликий проміжок часу. Незважаючи на уповільнену семантичну еволюцію у зв'язку з омонімічністю етноніма й антропоніма, у найдавніших сербохорватських пам'ятках писемності (XII ст.) антропоніми (наприклад, *Рѫсинь*) виступають оформленими як семантично, так і структурно. На XII ст. особові імена, утворені від етноніма **rusъ*, входили в систему сербохорватської антропонімії. Проте їх продуктивність була, мабуть, обмежена. В сучасній сербохорватській мові нам відоме лише особове ім'я *Русмир* (жін. *Русмира*).

Сербохорватські антропоніми *Бѫлгаринь* і *Бльгаринь* (< **bъlgarinъ*) могли виникнути лише після того, як у мову міцно ввійшов відповідний етнонім. Як відомо, утворення Болгарського царства на Дунаї відносять до другої половини VII ст. н. е. Слід думати, що утворення власного імені від зазначеного етноніма стало можливим не раніше першої половини VII ст. Форма *Бльгаринь* давніша (перехід складового **л** в **у** в сербохорватській мові почався у другій половині XIII ст.) за *Бѫлгаринь*, вона повинна була з'явитися до початку фонетичного процесу **l/u**. Форму *Бѫлгаринь* можна, певно, розглядати як перехідне явище (до **Бѫгаринъ*) і як фонетичний варіант антропоніма *Бльгаринь*. Форма *Бѫлгаринь* могла з'явитися в період дії фонетичного закону в апелятивах як наслідок омонімічності антропоніма й етноніма; антропонім «вирівнявся» за етнонімом.

Це може підтверджувати припущення, що ці антропоніми не були достатньо структурно оформленими антропонімічними одиницями. Сучасна сербохорватська мова таких власних імен не знає.

Антропоніми *Қоумань* та *Қѫманиць* генетично пов'язані, мабуть, з алетнонімом[16] кипчаків — *кумани* (так

[15] Див.: О. Б. Ткаченко, Про походження назви Русь, «Українська мова в школі», 1959, № 6, стор. 65.

[16] Термін належить проф. А. О. Білецькому.

називали цей народ угорці) [17]. Це алтайське плем'я, підкорене гуннами в кінці III ст. до н. е. [18] Як вважають дослідники, давні кипчаки — західне відгалуження динмінів, змішавшись із населенням степів сучасного центрального Казахстану, утворили той народ, який відомий під ім'ям куманів [19]. У середині XI ст. вони з'явилися у Причорноморських степах [20], а в кінці століття дійшли до Угорщини й навіть переселялися у Македонію [21]. Таким чином, слід думати, що ім'я куманів стало відомим південним слов'янам не раніше кінця XI ст. через угорців. Виникнення відповідних антропонімів можна датувати XII—XIII ст. До XIII ст. розглядувані слова мали всі ознаки антропонімів і вживалися у мові поряд із іншими власними іменами.

Антропонім *Влахо* походить від етноніма **vlachъ* (<**volchъ*). Як відомо, влахами називали давнє населення континентальних районів Балканського півострова. Потім вони були або асимільовані слов'янами, або відтіснені в гірські райони. У сербів це слово збереглося для назви румунів [22], у деяких слов'ян ним іменують італійців (наприклад, чеськ. vlach, польськ. włoch); пор. д.-в.-нім. walach, walh, с.-в.-нім. walch «іноземець, кельт, румун», англ.-сакс. wealh «чужоземець, британець, валієць, невільник». Наявність значення «невільник» у мові слов'ян Балканського півострова не підтверджується. Деякі дослідники вважають, що етнонім цей суто слов'янський і утворений внаслідок семантичної трансформації слова, що означає рід заняття — пастушество

---

[17] У давньоруських джерелах той же народ виступає під іменем половців; пор. «*И въда Мьстиславъ стягъ Володимерь Половчину, именемь Куману*» (Ип., 166). Східним слов'янам етнонім кумани був, очевидно, не відомий.

[18] Н. Я. Бичурин (Иакинф), Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. III, М.—Л., 1953, стор. 183.

[19] Г. Е. Грумм-Гржимайло, зазнач. праця, стор. 57—59.

[20] М. И. Артамонов, зазнач. праця, стор. 423.

[21] История Югославии, стор. 60, 75.

[22] Слід зазначити, що в сербохорватській мові *влахами* називають також сербів магометанського віросповідання, а у Далмації жителі островів так називають жителів континенту (Вук Стеф. Караџић, Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, у Биограду, 1898).

(пор. словацьк. volach) [23]. Але існує також думка і про запозичення цього етноніма з германської (пор. ім'я кельтського племені volcae) [24]. Етнонім *vlachъ у відношенні до дослов'янського романізованого населення північної половини Балканського півострова міг проникнути до південних слов'ян лише після заселення ними Балканського півострова.

Деякі дослідники вважають, що це ім'я належить кельтам і наддунайське населення запозичило його після навали кельтів на Нижньодунайську рівнину в IV ст. до н. е.[25] Про найдавніші зв'язки цього населення (предків румун і молдаван) з слов'янами говорять численні старі слов'янські запозичення у румунській мові [26]. Розглядуваний етнонім відомий всім слов'янським мовам, причому з послідовною рефлексацією (півд.-сл. *влахъ*, чеськ. і словацьк. vlach, зах.-сл. (польськ.) włoch, схід.-сл. *волохъ*), що вказує на його проникнення до слов'ян до IX ст. Щодо антропоніма, то він міг виникнути й пізніше з уже відомої південним слов'янам етнонімічної форми *влахъ* через суфіксацію. Проте великий розрив у часі тут сумнівний. Слід гадати, що сербохорватські антропоніми виникли задовго до найдавнішого засвідченого особового імені в пам'ятці писемності (XIV ст.).

Однак не слід всі племена, що називаються валахами, вважати етнічно однорідними. Існує думка, що моравські валахи (південно-східна Моравія, область р. Бечви, схили західних Карпат) — споконвічні слов'я-

---

[23] Т. Флоринский, Происхождение и имя моравских валахов, «Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.», т. II, М., 1902, стор. 116.

[24] F. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886, стор. 394; Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen von August Fick, 4 Auſgabe, 3 Teil, umgearbeitet von Alf. Torp, Göttingen, 1909, стор. 403; А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, I, М., 1959, стор. 93. Проти германського запозичення див.: С. П. Толстов, «Нарцы» и «Волхи» на Дунае (из историко-этнографических комментариев к Нестору), «Советская этнография», 2, 1948, стор. 36.

[25] С. П. Толстов, зазнач. праця.

[26] Про це див.: А. И. Яцимирский, Румыно-славянские очерки, вып. V, ч. I, СПб., 1904; Р. А. Будагов, Славянские влияния на румынский язык, «Вестник Ленинградского университета», 1947, № 12; Р. Г. Пиотровский, Славянские элементы в румынском языке, «Вестник Ленинградского университета», 1951, № 1, та ін.

ни: риси мови й побуту змушують вважати їх виселенцями з області угорських словаків і суміжних моравських областей [27].

Антропоніми *Угринь* і *Угрѣнь* сягають давньої назви племені *угри,* яке з давніх часів пов'язується з населенням Поволжя і Приуралля. Самі себе вони називали мадьярами. В Європі мадьяри поселилися в кінці IX ст., отже, раніше цього часу проникнення етноніма в мову південних слов'ян сумнівне; воно збігається, мабуть, із приходом мадьяр в Європу. Східні слов'яни могли запозичити цей етнонім на початку IX ст. [28] У праслов'янській мові була форма *Qgъrъ (пор. польськ. węgier, лит. unguras) [29] <*ongur < onogur. У сербохорватській мові перехід носових звуків у чисті закінчився в X—XI ст.; засвідчений в XIII ст. антропонім *Угринь* уже не зберігає слідів початкового носового звука. Зазначений фонетичний процес в антропонімічних формах міг уже не відбуватися.

Як і всі інші відетнонімічні антропоніми, особові імена, що тут аналізуються, були недовговічні. Форма *Угринь* засвідчена в XIII ст., *Угрѣнь* — у XV ст. Можна думати, що як семантичний тип даний антропонім виник десь не раніше кінця XII ст., якщо, маючи таку незначну продуктивність, він зустрічається в XV ст.

Особове ім'я *Угринь* утворено семантичним шляхом (<*Qgъrinъ), *Угрѣнь* являє собою суфіксальне утворення (<*Qgъrъ + ěnъ). Слід думати, що від синонімічних етнонімів могли утворюватися різні паралельні антропоніми, це могло бути, очевидно, тільки за наявності односкладового варіанта.

Сербохорватський антропонім *Грьчинь,* утворений, можливо, семантичним шляхом від етноніма *grьčinъ (*grьkъ*), відомий був предкам південних слов'ян ще з V ст. н. е. [30] Наш поодинокий приклад, не підтрима-

---

[27] Т. Флоринский, зазнач. праця, стор. 115—116; J. Štika, Význam slova «valach» v západních Karpatech, «Slovenský národopis», X, 3, 1962.

[28] Й. Перени, Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами, «Studia Slavica», 1956, № 2.

[29] Запозичене з давньоруської не пізніше початку X ст. (К. К. Буга, Lituanica, ИОРЯС, XVII, 1, 1912, стор. 1).

[30] Про етимологію етноніма див.: P. Skok, Grk, «Slovistična revija», V—VII, 1954.

ний матеріалом інших слов'янських мов, може говорити про незначну продуктивність цього семантичного типу в слов'янській антропонімії. Найімовірніше, відсутність продуктивності пов'язана з омонімічністю етноніма й антропоніма, тому можна припустити, що розглядуваний антропонім виник незадовго до того часу, коли він засвідчений. Проте можна думати, що в більш ранній період історії сербохорватської мови був антропонім від етноніма *grьkъ. Сербохорватська мова дає особове ім'я *Грьчинь* антропонімічно оформленим, у пам'ятці писемності воно вживане в загальному переліку імен.

Антропоніми, в основу яких покладений етнонім *chъrvatъ (*chъrvatinъ), є особливістю сербохорватської антропонімії: інші слов'янські мови цього періоду аналогічних особових імен не знають. Етимології етноніма *chъrvatъ присвячена значна спеціальна література [31]. Для нас важливе лише те, що всі дослідники, незалежно від семантичної інтерпретації кореня, відносять цей етнонім до праслов'янської лексики. Тому може виникнути припущення, що й антропонім був ще в праслов'янській мові, проте антропонімічний матеріал інших слов'янських мов цього не підтверджує [32]. Слід гадати, що семантично антропонім, утворений від етноніма *chъrvatъ, повинен був нести на собі ознаку протиставлення. Всі відомі нам приклади розглядуваних антропонімів засвідчені на території Боснії, тут можна припустити етнічне протиставлення. Таким чином, можливе припущення, що вивчувані антропоніми виникли вже на сучасній сербохорватській території, саме в Боснії, очевидно, для цього ареалу *chъrvatъ не був автоетнонімом [33], тобто населення не називало себе хорватами [34]. Ймовірно, антропонім від етноніма *chъrvatъ

---

[31] Основну бібліографію див.: Г. Ильинский, К этимологии имени chъrvatъ «хорват», «Južnoslovenski filolog», III, 1922; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, 22, Heidelberg, 1956, та ін.

[32] У Закарпатській області тепер досить часто зустрічається прізвище *Хорват* (Й. О. Дзендзелівський, Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської області, «Наукові записки Ужгородського університету», XIX, 1955, стор. 19).

[33] Термін належить проф. А. О. Білецькому.

[34] Так, у XIII ст. прихильники боснійської церкви, що боролися проти католицтва, звали себе «добрими босняками» (див.: История Югославии, стор. 125).

міг виникнути на боснійській території лише тоді, коли босняки змогли протиставити себе хорватам. А це могло бути не раніше XI ст. і не пізніше кінця XII ст. (у першій половині XIII ст. уже засвідчена патронімічна форма).

Порівняно пізно (XIV ст.) зафіксовані сербохорватські особові імена *Боико* і *Боиђь*, походження яких можна пов'язувати з етнонімом *бойки*. Етимологія цього етноніма спірна. Деякі вчені пов'язують його з часткою *бойе* і вважають аборигенним на карпатській слов'янській території [35], інші — з апелятивами типу рос. *боек, бойко, боец* та ін. [36] Етнічна приналежність бойків до слов'ян уже доведена [37]. Відетнонімічна природа розглядуваних антропонімів можлива; таке утворення не суперечить загальному явищу слов'янської антропонімії — трансформації етнонімів, внаслідок чого виникають нові антропонімічні одиниці. В українській мові є прізвища *Бойко, Бойчук, Бойченко,* які також пов'язують з етнонімом *бойки*. Проте через недостатню доказовість досліджуваного явища можна припускати й апелятивну природу цих особових імен (пор. серб. бȍјнӣк «забіяка», укр. діал. *бойко* «те саме» та ін.).

Група відетнонімічних антропонімів малопродуктивна. Матеріалом для досліджуваних особових імен була як автоетнонімія, так і алетнонімія. Виникнення більшості антропонімічних форм слід віднести до періоду після заселення слов'янами Балканського півострова: основна маса особових імен цього типу засвідчена тільки в сербохорватських письмових джерелах.

Основна кількість розглядуваних антропонімів припадає на територію Боснії (Под Високим, Сутиска, У Долних Крајих у Лушцих), значна частина прикладів

---

[35] В. Охримович, Звідки взялася назва бойки? «Життє і слово», III, 1895; І. Верхратський, Woher stammt der Name «Бойки»?, «Archiv für slavische Philologie», XVI, 1894; І. Франко, Уваги про походження назви «бойки», «Життє і слово», III, 1895; М. Скорик, Про назву бойки, «Літопис Бойківщини», I, Самбір, 1931; S. Rabijówna, Dialekt Bojków, «Sprawozdania PAU», 37, Kraków, 1932; J. Rudnicki, Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny, Lwów, 1939, стор. 3—7.

[36] J. Perwolf, зазнач. праця, стор. 617—618.

[37] Д. Кетржинский, О славянах, обитавших некогда между Рейном и Савой, «Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.», т. II, М., 1902, стор. 158.

засвідчена в Дубровнику. Останнє не є цікавим щодо вивчення етносу Балканського півострова в зв'язку з тим, що Дубровник здавна був великим портовим і торговельним центром Адріатики і завжди відрізнявся змішаним населенням. Боснійська територія має тільки антропоніми, утворені від етнонімів *rusъ (*rusinъ) і *chъrvatъ (*chъrvatinъ).

Такий характер поширеності досліджуваних антропонімів відображає, мабуть, етнічний склад населення півострова, вірніше проникнення етнічно чужих елементів. Як бачимо, для Балканського півострова (в крайньому разі, для його глибинних районів) характерний порівняно однорідний етнос. Звичайно, в сербохорватській антропонімії XII—XV ст. не повністю відображені етнічні процеси, що відбувалися на Балканському півострові. Проте основні етнічні зв'язки сербів і хорватів знайшли своє відбиття в досліджуваній групі лексики.

Антропоніми, утворені семантичним шляхом, мають більш прозорі семантичні зв'язки з етнонімом і являють собою, очевидно, давніший шар у порівнянні з суфіксальними утвореннями від тієї ж апелятивної групи. Через функціональну ознаку суфікса, за допомогою якого утворений антропонім, зменшується семантична близькість між апелятивом і антропонімом, яка підтримується омонімічністю останніх. Отже, суфіксальні антропоніми досліджуваної групи слід вважати вторинними утвореннями.

Слід гадати, що семантична еволюція слова (етнонім — антропонім) у разі семантичного словотворення була уповільнена внаслідок омонімічності слів різних лексичних шарів. Ті антропоніми, що виникли з етнонімів семантичним шляхом, первісно, очевидно, виступали в ролі прізвиська або другого імені. Патронімічні форми були можливі лише після повного перетворення їх в особові імена.

Лексична відмінність сербохорватської антропонімії від антропонімії інших слов'янських мов говорить про те, що особові імена досліджуваної групи виникли в різних умовах.

Південнослов'янська антропонімічна система в порівнянні з спільнослов'янською має свої відмінні риси, пов'язані в основному з специфічним проникненням у неї етнонімічних лексичних елементів. Більша частина

досліджуваних антропонімів виникла в умовах самостійного життя південнослов'янських діалектів; проте структурно-семантична модель їх сягає далекої давнини.

Лексико-семантичні особливості найдавнішої сербської антропонімії відображають зсуви в цьому шарі лексики, що сталися під впливом нового мовного й етнічного середовища після відокремлення південної частини слов'янства.

По наявності певного відетнонімічного антропоніма не можна робити висновок щодо тривалості будь-яких зв'язків південних слов'ян з племенами даної етнічної приналежності.

Лінгвістичний аналіз сербохорватських відетнонімічних антропонімів приводить до висновку, що вони виникли в період значної продуктивності суфікса **-іпъ** в етнонімах, які утворені на слов'янському мовному тлі; 35,7% відомих нам сербохорватських відетнонімічних антропонімів утворені від етнонімів із суфіксом **-іпъ**, на решту 64,3% припадає п'ять інших словотворчих типів. У сучасних слов'янських мовах такі утворення не продуктивні [38]. В ранній історичний період спостерігається також велика поширеність семантичного способу творення особових імен з етнонімів (54,2%). Вся семантична група являє собою у хронологічному відношенні неоднорідне явище.

Умовні скорочення

М.	— Fr. Miklosich, Monumenta serbica, Viennae, 1858.
П. в. л.	— Повесть временных лет, Н. К. Гудзий, Хрестоматия по древней русской литературе, М., 1952.
Ск.	— Сказание о Борисе и Глебе, Н. К. Гудзий, Хрестоматия по древней русской литературе, М. 1952.
Ип.	— Летопись по Ипатьевскому списку, СПб., 1871.
УСЛ	— Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец), М.—Л., 1950.
Р.	— В. Розов, Южнорусские грамоты, I, К., 1917.
Arch.	— Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, I, 1840.
G.	— J. Gebauer, Slovník staročeský, I.
Tasz.	— W. Taszycki, Rozprawy i studia polonistyczne, I, «Onomastyka», Wrocław—Kraków, 1958.

[38] І. І. Ковалик, Словотворча категорія слов'янських назв осіб за їх національністю і територіальною приналежністю (Nomina nationalia et regionalia), «Питання слов'янського мовознавства», кн. 5, 1958, стор. 146.

ДРЕВНИЕ СЕРБОХОРВАТСКИЕ ОТЭТНОНИМИЧЕСКИЕ АНТРОПОНИМЫ

Р е з ю м е

Группа отэтнонимических антропонимов малопродуктивна. Материалом для исследуемых личных имен была как автоэтнонимия, так и алэтнонимия. Надо полагать, что возникновение большинства антропонимических форм следует отнести к периоду после заселения славянами Балканского полуострова: основная масса личных имен этого типа засвидетельствована только в сербохорватских письменных источниках. Следует предполагать, что основные этнические связи сербов и хорватов отразились в исследуемой группе лексики. Антропонимы, образованные семантическим путем, имеют более прозрачные семантические связи с этнонимом и представляют собою, очевидно, более древний пласт в сравнении с суффиксальными образованиями.

Лингвистический анализ сербохорватских отэтнонимических антропонимов приводит к выводу, что они возникли в период значительной продуктивности суффикса **-inъ** в этнонимах, образованных на славянской языковой основе; 35,7% известных нам сербохорватских отэтнонимических антропонимов образованы от этнонимов с суффиксом **-inъ.** Вся семантическая группа в хронологическом отношении представляет собой неоднородное явление.

В. Ю. Франчук

ДО ІСТОРІЇ ІМЕНІ *ВОЛОДИМИР*

У східнослов'янських мовах, що зберігають повноголосся, ім'я *Володимир* (давньоруське *Володиме(и)ръ*) повинно було б вживатися у наведеній вище формі на відміну від мов південно- та західнослов'янських; пор. болг. *Владимир,* чеськ. Vladimír, польськ. Włodzimierz.

Насправді ж найближче до давньої форми стоїть це ім'я лише в українській мові. Візьмемо до уваги також зменшене ім'я *Володя,* поширене у російській та білоруській мовах, у яких відома виключно неповноголосна форма імені (російське *Владимир,* білоруське *Уладзімір*). До наших днів збереглося повноголосся у слові *Володимир* також в деяких говірках російської мови, що відбито в художній літературі, наприклад, в «Повести о детстве» Ф. Гладкова: «*Володимирич* шутливо трепанул его за волосы». Проникненню південнослов'янської форми імені *Володимир* у народну російську мову, очевидно, сприяло те, що один із його носіїв — великий князь *Володимир* Святославович — був визнаний церквою святим і нерідко фігурував у проповідях, виголошуваних церковнослов'янською мовою.

Князь *Володимир* і неодмінна діюча особа великої кількості билин, присвячених київським богатирям. Невідомо, коли саме церковний вплив наклав свій відбиток на це популярне в усній народній творчості ім'я. Варто уваги, проте, що уже в перших за часом записах билин (XVII ст.) панівною формою досліджуваного імені є неповноголосна: «В славном граде Киевѣ у великава князя *Владимѣра* киевъскава Всеславъевича было пированье великое» [1]. Як на виняток можна вказати на форму *Володимер* (тричі) серед переважаючої *Владимер* у билині «Сказание об Илье Муромце, Соловье разбойнике и Идолище» (запис середини XVIII ст.) [2];

[1] Русские былины старой и новой записи, М., 1894, стор. 25.
[2] Там же, стор. 23—24.

пор. також билину, записану Н. Пальчиковим у другій половині XIX ст.: «Как у нас было на святой Руси, на святой Руси, в каменной Москве. Как у князя было *Володимира* заводилася (солучилася) пир-беседушка»[3]. Та саме ці поодинокі випадки є свідченням того, як вимовлялося ім'я *Володимир* у давнину за часів Київської Русі.

Значний інтерес становить питання про те, коли саме південнослов'янська форма цього імені (*Владимир*) увійшла у російську мову, витіснивши раніше вживану східнослов'янську. Його висвітлення має значення не тільки для з'ясування історії імені *Володимир,* а й для вирішення більш загального питання — про вплив південнослов'янських мов на мови східнослов'янські.

У пам'ятках, що дійшли до нас з часів Київської Русі, ім'я *Володимир* зустрічається тільки у повноголосній формі. До найраніших свідоцтв належить приписка на полях в післямові до Остромирова євангелія (1056—1057), переписувач якого диякон Григорій згадує про князя *Володимира.*

Досліджуване ім'я зустрічається в Мстиславовій грамоті близько 1130 р., а також в написі 1151 р., зробленому на чарі чернігівського князя *Володимира* Давидовича. І в релігійних текстах відповідного періоду ім'я *Володимир* вживається тільки з повноголоссям. Його повногласну форму маємо в списку XII ст. «Сказания о чудесах святых князей Бориса и Глеба»: «*Володимироу* же предрьжащю вьсю власть тъгда оумысли пренести сия святая страстотрьпьца»[4].

Наші найдавніші літописи (Лаврентіївський, Іпатіївський, Новгородський), відомі у пізніших списках, так само вживають ім'я *Володимир* виключно у повногласній формі. А. І. Генсьорський, який досліджував мову Галицько-Волинського літопису, відмітив, що всі особові назви (а отже, і ім'я *Володимир*) зустрічаються в його тексті лише з повноголоссям[5]. Він зазначив також, що у повногласній формі подаються у літописі

---

[3] Крестьянские песни, записанные в с. Николаевке Мензелинского уезда, Уфимской губернии, СПб., 1888, № 37.

[4] С. Бугославський, Пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба, К., 1928, стор. 169.

[5] А. І. Генсьорський, Галицько-Волинський літопис, К., 1961, стор. 10.

і всі географічні назви, серед них і назва міста *Володимира*[6]. Взагалі все сказане вище про ім'я повністю можна віднести і до написання назви міста *Володимира*. Пор., наприклад, у «Повчанні Володимира Мономаха» (кінець XI — початок XII ст.), що збереглося у списку XIV ст.: «Та идохъ Переяславлю отцю, а по Велицѣ дни ис Переяславля та *Володимерю,* на сутейску мира творитъ с ляхы; оттуда пакы на лѣто *Володимерю* опять»[7].

У давніх східнослов'янських пам'ятках нам не зустрілося написання імені *Володимир* із неповноголоссям[8]. А це показовий факт. Адже в цей час південнослов'янські мови знають саме неповноголосну його форму.

На підставі проведеного дослідження здається переконливою думка про те, що перший південнослов'янський вплив, роль якого в історії нашого письменства не можна ігнорувати, на формі імені *Володимир* не позначився. Отже, закономірним було б пов'язати поширення неповноголосної форми цього слова у російській мові з другим південнослов'янським впливом, що починається з середини XIV ст.[9]

Дійсно, вірогідні випадки написання *Владимер* замість *Володимер* спостерігаються лише у текстах XV ст. Але вони ще поодинокі. Один із перших прикладів зустрічається у списку цього періоду «Сказания о святых князьях Борисе и Глебе». Цікаво, що неповноголосні форми вжиті в самому початку розповіді: «*Владимеръ* же поган еще оубив Ярополка»[10]. Далі вживається звичайна східнослов'янська форма: «И бысть от двою отцю и брату сущю тѣмь не любяше его *Володимеръ*»[11].

---

[6] А. І. Генсьорський, зазнач. праця, стор. 10.

[7] Духовная великого князя Владимира Всеволодовича Мономаха детям своим, названная в Летописи суздальской «Поучением», СПб., 1793.

[8] Винятком є написи на монетах великого князя Володимира (помер у 1015 р.): «*Владимиръ* на столѣ, а се сребро єго» (Див.: И. И. Толстой, Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского, СПб., 1882). Цей факт потребує уваги як мовознавців, так і археологів.

[9] Див.: А. И. Соболевский, Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках, СПб., 1894.

[10] С. Бугославський, зазнач. праця, стор. 19.

[11] Там же, стор. 20.

Можливо, переписувач тексту мав намір болгаризувати своє письмо за модою того часу. Він спочатку замінив ім'я *Володимер* на *Владимер,* але потім увага його ослабла, і він скопіював слово, що було в тексті, який лежав перед ним, хоч пізніше знову повернувся до болгарських форм.

Справжнього поширення у російській мові ім'я *Владиме(и)р* набуває у XVI ст. Воно зустрічається у більшості текстів цього періоду як основна форма. Наприклад, у списку XVI ст. «Похвали кагану нашему *Владимиру*» митрополита Іларіона (написана між 1037 і 1050 рр.) маємо лише неповноголосну його форму: «Хвалить же похвальными гласы Рымъская страна Петра и Павла...; Асіа и Ефесъ, и Патмъ — Іоанна Богослова; Індія — Фому, Египетъ — Марка... Похвалимъ же и мы... великаго кагана нашеа земля *Владимера,* внука стараго Игоря, сына же славнаго Святослава» [12]. На жаль, «Похвала...» не збереглася у древніх списках. Але, безперечно, в її оригіналі ім'я *Володимир* мало повноголосну форму. Про це свідчить ряд фактів. У давні часи твір митрополита Іларіона був використаний кількома авторами. Так, у Галицько-Волинському літопису під 1287—1288 рр. вміщено «Похвалу *Володимиру* Васильковичу» невідомого автора, яка і змістом і стилем наслідує «Похвалу...» Іларіона. Та, як і взагалі у цьому літопису, ім'я *Володимир* вжито тут із повноголоссям. Цікавий матеріал дає «Житіє Стефана Пермського» Єпіфанія Премудрого. Зважаючи на те, що Стефан помер у 1396 р., маємо підставу твердити, що воно було написане не раніше останніх років XIV ст., але й не пізніше 1420 р. (рік смерті Єпіфанія Премудрого), хоч збереглися лише списки «Житія...» кінця XV ст. Перефразовуючи текст митрополита Іларіона, Єпіфаній Премудрий використовує повноголосну форму імені *Володимир:* «Хвалить бо Римскаа земля обою апостолу Петра и Павла, чтитъ же и блажитъ Асіискаа земля Іоанна Богослова, Египетьская Марка евангелиста, Антіохіиская Луку іевангелиста, Греческая Андрѣя апостола, Рускаа земля великого князя *Володимера,* крестившаго ю» [13].

---

[12] А. В. Горский, Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава, I, М., 1844, стор. 7.

[13] Цитується за виданням: Н. К. Гудзий, Хрестоматия по древней русской литературе XI—XVII веков, М., 1952, стор. 195.

Можна думати, таким чином, що неповноголосна форма імені *Володимир* потрапила в список «Похвали...» Іларіона вже в XVI ст., а в попередніх списках була форма повноголосна. Слід зазначити, що і у ряді творів, переписах XVI ст., зустрічаємося ще з повноголосною формою імені *Володимир.* Не зазнало це ім'я ніяких змін в «Слове о погибели Русской земли» (пам'ятка XIII ст.), відомому в списках XV та середини XVI ст.: «А в ты дни болѣзнь крестияномъ, отъ великаго Ярослава и до *Володимера,* и до ныняшняго Ярослава, и до брата его Юрья, князя *Володимерьскаго*» [14]. Так само вжите це ім'я і в «Житии Александра Невского» (XIII — початок XIV ст.), переписаному разом з «Словом о погибели...» в середині XVI ст.: «Прииде на ня воскресения день на память святыхъ отець 630 бывшаго собора в Халкидоне святую мученику Кюрику и Улиты, и святого князя *Володимера,* крестившаго русскую землю» [15]. Але в другому списку XVI ст., більш болгаризованому, зустрічається вже неповноголосся: «...и святаго князя *Владимера,* крестившаго землю русскую» [16]. Цікаво, що і в більш і в менш болгаризованих списках у назві міста збережено повноголосся.

І в такій досить пізній пам'ятці, як «Книга Большому Чертежу» [17], складеній у Розрядному приказі 1627 р. (найдавніший відомий список належить до 60-х років XVII ст.), послідовно вживається повноголосся у назві міста *Володимира*: «А по *Володимерскои* дороге пала в Москву реку речка Пехорка» (стор. 122); «А ниже 10 верст на Клязьме город *Володимер,* а ниже *Володимера* пала река...» (стор. 124); «От Дубкова 20 верст город *Володимерец* да город Дворца» (стор. 154). Проте слід зазначити, що перші випадки неповноголосся у назві міста *Володимира* помічені в текстах XVI ст., наприклад, в списку цього періоду «Повести о разорении Батыем Рязани в 1237 г.»: «И услыша великии князь Юрьи Ингоревич Резанский, что несть ему помощи от

---

[14] Труды отдела древнерусской литературы, т. V, М.—Л., 1947, стор. 188.

[15] Там же, стор. 189.

[16] В. Мансика, Житие Александра Невского. Разбор редакций и текст, СПб., 1913.

[17] Книга Большому Чертежу, М.—Л., 1950.

великакого князя Георьгия Всеволодовича *Владимерьскаго*» [18].

Проведене дослідження свідчить про те, що перші поодинокі випадки вживання неповногологосної форми імені *Володимир* зустрічаються у мові російської писемності в XV ст. У XVI ст. ця форма стає переважаючою для писемної мови, а в XVII ст., як показують записи билин, панує вже і в мові усної народної творчості. У XVI ст. зустрічаються перші випадки неповногологосної форми назви міста *Володимира*. Та взагалі у назві міста повногологосся зберігалося довше, ніж в імені.

Враховуючи наведені вище дані, розглянемо, як вживається слово *Володимир* у «Задонщині» — пам'ятці, що дійшла до нас у п'яти списках (XV, XVI та XVII ст.) [19]. Як і слід було чекати, у ранніх списках «Задонщини» (К—Б, Ист. [2]) послідовно вживається давньоруська форма імені *Володимир*. Однак привертає увагу те, що і в найпізнішому за часом Синодальному списку використане повногологосся, хоч у двох проміжних списках XVI ст. (Іст. [1] і Унд.) маємо болгарську форму *Владимер*, причому вжиту в обох списках абсолютно однаково, що свідчить про наявність третього попереднього списку, у який ці форми були внесені.

Повногологосся зберігається у цих списках у двох випадках: 1) при назві по батькові: Ярославу *Володимеровичю* (Ист. [1], 237), Ярославу *Володимеровичю* (Унд. 244); 2) у прикметниках, утворених від назви міста: пол 40 бояриновъ *володимеръскихъ* (Ист. [1], 242), 35 бояр *Володимеровских* (Унд. 249). У назві міста, як вже було показано, повногологосся зберігалося довше, ніж в імені. А форми по батькові не зазнали зміни, можливо, через свою незвичність.

Лексичний склад «Задонщини» значною мірою близький до лексичного складу «Слова о полку Ігоревім». Ім'я *Володимир* зустрічається у «Слові» п'ять раз, з них чотири в неповногологосній і один у повногологосній формі. Розглядаючи ці випадки, С. П. Обнорський [20] намагався

---

[18] Воинские повести древней Руси, М.—Л., 1949, стор. 9.

[19] Цитується за виданням: В. П. Андрианова-Перетц, Задонщина, «Труды отдела древнерусской литературы», т. VI, М.—Л., 1948.

[20] С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка, М.—Л., 1946, стор. 193—194.

пояснити варіантність імені *Володимир — Владимир* «стилістичними» умовами. На його думку, переписувач вживав високу церковнослов'янську форму, коли мова йшла про старих знаменитих князів (*Володимира* Святого чи *Володимира* Мономаха), але вважав непотрібним замінити давньоруське *Володимир* у імені сина Ігоря. Якщо розглянемо випадок, про який говорить С. П. Обнорський, то побачимо, що повноголосна форма залишилася у малозрозумілому контексті, у якому мова йде не про сина Ігоря, а про князя *Володимира* Глібовича: «Се у Римѣ кричать под саблями Половецкыми, а *Володимиръ* подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову» [21]. Якщо навіть припустити, що переписувач залишив тут повноголосся не випадково (а це часто трапляється у пам'ятках того періоду), то, здається, пояснення можна знайти в наведених вище фактах. Переписувачі послідовно залишають незмінною назву міста *Володимира,* змінюючи ім'я.

А у цитованій фразі людині XVI ст. важко було зрозуміти, про що саме йдеться, про ім'я людини чи про назву міста. Це тим більше цікаво, що для автора XVIII ст. така різниця уже не була б живою. Таким чином, аналіз вживання повноголосних і неповноголосних форм імені *Володимир* у «Слові» підтверджує думку про те, що список цієї видатної пам'ятки, який загинув, міг бути зроблений лише в XVI ст.

Надалі (у XVII—XVIII ст.) східнослов'янська форма імені *Володимир* остаточно зникає з літературної російської мови, витіснена південнослов'янським варіантом.

К ИСТОРИИ ИМЕНИ *ВЛАДИМИР*

Резюме

Статья посвящена вопросу появления в русском языке южнославянской формы имени *Владимир*, вытеснившей более древнюю восточнославянскую *Володиме(и)ръ*.

Распространение неполногласной формы связывается со вторым южнославянским влиянием.

[21] А. С. Орлов, Слово о полку Игореве, М.—Л., 1946, стор. 72.

З. Г. Ніколаєнко

ПРІЗВИЩА, УТВОРЕНІ ВІД ВЛАСНИХ ОСОБОВИХ ІМЕН

(на матеріалах Закарпаття)

Прізвища, утворені від чоловічих та жіночих власних особових імен, у всіх східнослов'янських мовах становлять, порівнюючи з іншими семантичними групами, значну групу лексики. Цілком слушно зауважує Ю. К. Редько, що «історія не знає такої епохи, коли не було власних особових імен» і «що коли виникла потреба в утворенні родових прізвищ, то першою основою для них стали саме імена» [1].

Відіменні прізвища цієї групи становлять на Закарпатті значну кількість — біля 23% (685 з 3000). Першу групу становлять родові прізвища, утворені від власних особових імен без будь-яких змін [2]. Таких прізвищ зафіксовано 57; з них утворено від українських чоловічих власних імен — 41, жіночих — 4, від іншомовних — 12. Щодо прізвищ цієї групи, то Ю. К. Редько у названій роботі зазначає, що вони утворювались від імен рідкісних або застарілих, що такі масові імена, як *Андрій, Василь, Михайло, Іван* і ін., «мало придатні для виділення родового прізвища *Іван* чи *Василь* від *Іванів* чи *Василів* — імен» [3]. Нами записані серед інших і прізвища, утворені від чоловічих власних особових імен, поширених чи взагалі відомих серед українців: *Августи́н* (Лопух.), *Алексій* (Нанк.), *Афтана́с* (Син.), *Ва́кула* (Мирча, Дубр., Т. Пас., Заріч.), *Вакýла* (Сокирн.), *Герасúм* (Син.), *Гéрман* (В. Вод., Ірш.), *Демйа́н* (Буков.), *Де(и)вйа́н* (В. Вод., Велятин), *Дениc* (Пол., Майд.),

[1] Ю. К. Редько, Словотворчі типи українських прізвищ, утворених від особових власних імен, «Наукові записки ЛДПІ», т. XII, ч. III, Львів, 1959; Л. Успенский, Ты и твое имя, Л., 1960, стор. 214.

[2] Ю. К. Редько, зазнач. праця, стор. 29.

[3] Там же.

Дорофій (Кам'ян.), *Ігнат* (Кушн. і ін.), *Ігнáт* (Оріхов, Ярок), *Кіндрáт* (Голят., Ставне), *Клим* (Воніг., Розт., В. Ком.), *Куз'мá* (Т. Пол., Іршавщ., Т. Пас., Оріхов), *Кýз'ма* (Н. Рем., Монаст., В. Рак.), *Лáзар* (Зуб., Син., Ставне і ін.), *Макáр* (Міжг., Майд., Келеч., Доробр.), *Максúм* (Велят., В. Рак., Стебл., Зуб.), *Марйáн* (Виногр.), *Мáрко* (В. Ком.), *Микúта* (В. Березн., В. Ком., Нев., Ірш., Мирча), *Омел'áн* (Калини, Дубр.), *Онýфрий* (Негров.), *Онофрéй* (Нанк.), *Пúлип* (Кам'ян.), *Пилúп* (Довге), *Рóман* (Іршавщ., Т. Рем., Драг., Сокирн., В. Ком. і ін.), *Сáва* (Велят.), *Самйóн* (Гребля, Велят.), *Фéдор* (Т. Рем.), *Хомá* (Березн., Кам'ян, Доробр., Ставне), *Якúм* (Підпол., Монаст.), *Ярéма* (Пилип., Гукл.). Від поодиноких жіночих власних імен утворені прізвища: *Лукéр'а* (Голят.), *Маріна* (В. Вод.), *Мóтр'а* (Вод., Угля), *Олексáндра* (Міжг.). Незначна кількість прізвищ утворена від іншомовних власних особових імен також без змін: *Áндраш* (Довге) — від угор. *András, Йóжій* (Драг.) — від угор. *Jozsef*, фам. *Józsi, Лýкач* (Стебл., Жден., Дуб.) — від угор. *Lukács, Пішта* (Син., Колоч.) — від угор. *Pista, Тúдир* (Жд.) — румунського походження (пор. *Тодѣрь* у найдавнішій закарпатській грамоті 1404 р.), *Фéренц* (Рос., Бронька, Богд.) — від угор. *Ferenc, Шáндор* (Іршавщ., Баран.) — від угор. *Sándor, Шímон* (Син., В. Граб., Т.-Лази і ін.) — від угор. *Simon, Бéнеш* (Дом.) — від чеськ. *Beneš, Вóцек* (Н.-Рем.) — від польськ. *Wojciech*.

До групи відіменних прізвищ, утворених від власних особових імен без змін, тобто не оформлених спеціальними, «прізвищними» суфіксами, відносяться форми з гіпокористичним суфіксом **-к-** [4], оскільки прізвищем тут стала уже готова форма зменшеного власного особового імені чи напівімені [5]. Особові чоловічі власні імена на **-к-о,** зокрема на **-цк-о,** відомі також у сербохорватів: *Атáнацко, Áцко, Стéцко* і ін. [6] Сюди відносяться *Адáмко*

[4] Ю. К. Редько відносить ці прізвища до групи утворених із зменшеними суфіксами (зазнач. праця, стор. 30).

[5] Щодо напівімен див.: П. Карнович, Родовые прозвания и титулы в России, СПб., 1886, а також В. К. Чичагов, Из истории русских имен, отчеств и фамилий, М., 1959.

[6] В. И. Чернышев, Несколько замечаний об украинских и русских личных именах, «Мовознавство», т. VI, К., 1948; А. Степович, Заметка о происхождении и склонении малорусских фамилий, РФВ, вып. VI, Воронеж, 1882.

(Порошк.), *Андре́йко* (Липча-Лип.), *Вас'ко́* (Кам., Доробр., Зуб., В. Ком., Виногр.), *Грищ'ко́* (Мирча), *Демко́* (Син.), *Де́мко* (Вонігово), *Іваночко́* (Син.), *Ігнатко́* (Берез., В. Рак, Монаст.), *Іл'а́шко* (Виногр.), *Левко́* (Верх. Б., Н. Бар., Ст. Дав., В. Ком. і ін.), *Матві́йко* (Порошк.), *Рома́нко* (В. Бичк.), *Стец'ко́* (Кушн.), *Фе^{ч}д'ко́* (Сокири., Мирча, Велят., Липча), *Яц'ко́* (Син., Пол., Дом.) і ін.

Другу, найбільшу групу становлять відіменні прізвища патронімічного та матронімічного походження. Найдавнішим утворенням є форма род. одн.[7] Як вже було зазначено, цей тип дуже давніх прізвищ, як і інші, наведені в роботі І. Франка, напевно, немає підстав, як це робив І. Франко, пов'язувати з давньою, відомою лише в Галичині з XIV ст. формою землеволодіння — дворищем, оскільки давні прізвища у формі род. одн. з флексією **-ого**, а також з суфіксами **-ат, -ен-** відомі і в російській мові[8]. Особові назви з суфіксом **-ат** утворилися ще в праслов'янській мові; вони були відомі у старопольській та старосербській мовах[9]. На Закарпатті відзначена одна форма з флексією **-ого** з непрозорою етимологією — *Ше́йного* (Н. Рем.). Щодо форм род. одн. з флексією **-а**, то тут, на наш погляд, можна виділити ряд окремих підгруп (взагалі на Закарпатті форм більше, ніж показано у згадуваній статті Ю. К. Редька): 1) безсуфіксні утворення: *Гле́ба* (Довге, Доробр., Ірш., Син.), *Гліба* (В. Бичк.), *Григо́ра* (Виногр., Веніг), *Демида́* (Вільх.), *Де́мида* (Бед.), *Карпа́* (Міжг., Син., Берез.), *Ка́рпа* (Оріхов), *Кос'т'а* (Ірш.) — від *Кос'т', Мака́ра* (Мирча, Н. Бистр., Дом., Кам'ян.), *Свири́да* (Соф., Горб., Зуб.); 2) прізвища, утворені від інших із здрібнілим суфіксом **-ц'о:** *Мику́л'ц'а* (Порошк.), *Па́нц'а* (Липча-Лип.), *Про́ца* (Тарн.), *Йу́рц'а* (Липча-Лип.); 3) утворення з іншими суфіксами: *Феда́ка* (Кальн., Дом.); *Федо́рка* (Мирча) — від *Федорко*.

---

[7] Див.: І. Франко, Причинки до української ономастики, «Науковий збірник», М., 1906; Ю. К. Редько, зазнач. праця.

[8] А. И. Селищев, Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ, «Ученые записки МГУ», вып. 128, «Труды кафедры русского языка», кн. 1, М., 1948.

[9] Г. Г. Гинкен, Древнейшие русские двуосновные личные имена и их уменьшительные, «Живая старина», вып. IV, 1893, стор. 450.

Серед суфіксальних патронімічних та матронімічних утворень виділяються підгрупи (в порядку їх кількісного складу). Прізвища з суфіксами **-ук (-'ук), -чук** (85). Щодо Закарпаття, то ці прізвища більш-менш чітко локалізуються. В основному вони гуцульські, поширені на Рахівщині: *Адамйу́к* (Ясіня), *Векл'у́к* (Рахів), *Гефйу́к* (Кос. Пол.), *Гриц'у́к* (Бод.), *Данил'у́к* (Діл., В. Бичк.), *Лукан'у́к* (Богд.), *Максим'у́к* (Ясіня), *Митр'у́к* (Росішка, Кос. Пол., Ділове, В. Вод.), *Михайл'у́к* (Син. Пол.), *Мойс'у́к* (В. Бичк., Рах.), *Мотр'у́к* (Росішка, В. Бичк., Ясіня), *Олен'у́к* (В. Вод., Росішка), *Павл'у́к* (Кос. Пол., В. Вод., Рахів, В. Бичк., Іршавщ., Березово та ін.), *Проп'у́к* (Росішка), *Роман'у́к* (Рахівщ.), *Фед'у́к* (Кос. Под.), *Йиц'у́к* (В. Бичк., Кос. Пол.), *Адамчу́к* (Лопух.), *Андрейч'у́к* (Ясіня), *Васил'ч'у́к* (Ясіня), *Григорч'у́к* (В. Бичк.), *Демйан'ч'у́к* (Ясіня), *Іван'ч'у́к* (В. Бичк.), *Лазарч'у́к* (Сокирн.), *Левчу́к* (Сокирн.), *Міхал'ч'у́к* (Ділове), *Тимч'у́к* (Ясіня), *Химч'у́к* (В. Бичк., Кос. Пол.), *Йурашч'у́к* (Рахівщ.) та ін. Крім української мови, особові назви з цими суфіксами відомі в білоруській мові [10], а також в російській. О. М. Селіщев у «Происхождении русских фамилий, личных имен и прозвищ» наводить серед ряду інших суфіксів, які використовувалися для творення прізвиськ та особових імен, суфікс **-ук** і ілюструє формами: *Васюк, Корюк, Малюк (Малой, Малец), Милюк (Милой), Митюк* (стор. 150). В. І. Чернишов зауважує: «при украинских именах на **-ук, -юк** (*Васюк, Костюк, Павлюк*) имеем череповецкие: *Венюк* (Иван), **е** под влиянием следующей мягкой согласной, *Ксенюк* (Авксентий), *Ящук* (Яков), новоржевские: *Васюк, Гаврюк, Павлюк* и др.» [11]. О. Степович, виходячи з власних спостережень, висловлює думку про те, що особові назви з суфіксом **-чук** спочатку надавалися онукам. Так, якщо батько носив особову назву *Котляр,* то син його одержував назву *Котляренко,* дочка — *Котлярівна,* а онуки — *Котлярчук* [12].

Досить значною є підгрупа прізвищ, утворених за допомогою суфіксів **-ич, -ович, -евич, -анич, -улич** (69); форми в основному з слов'янською, українською перед-

[10] М. Я. Грынблат, Анамастыка як крыніца вывучэння гісторыі і этнаграфіі беларускага народа, Мінск, 1958.

[11] В. И. Черныш ев, зазнач. праця, стор. 69.

[12] А. Степович, зазнач. праця, стор. 7.

суфіксальною частиною. Як відзначає Ю. К. Редько, патронімічні прізвища з цими суфіксами найбільше поширені на Лемківщині і в Закарпатській області. Утворюються вони як від чоловічих, так і від жіночих власних імен: *Дани́лич* (Дубр., Вільх.), *Ду́нич* (Мирча), *Іваний́ч* (Вод.), *Йе́вич* (Герцівці), *Ко́стич* (Кос. Пол.), *Оле́нич* (Син.), *Хи́мич* (Т.-Пас., Соф., Порошк., В. Вод.); *Давидо́вич* (Жден., Доман.), *Іваново́вич* (Підплеша), *Карпо́вич* (Буков.), *Куз'мо́вич* (Дубр.), *Марко́вич* (Міжг., Ізки, Берез., Ст. Дав. і ін.), *Михайло́вич* (Нев.), *Олексо́вич* (Берез.), *Петро́вич* (Скот.); *Алекса́нич* (В. Рак.), *Гафійа́нич* (Т.-Пас.), *Ілʼка́нич* (Лип., Пол.), *Теᵘтʼа́нич* (Бедевля), *Улійа́нич* (Порош.); *Андрусе́вич* (Росішка), *Ісайе́вич* (Голят.); *Андрику́лич* (Ставне), *Данку́лич* (Ярок), *Манку́лич* (Дубр.), *Ма́рдич* (Олеш., Міжг., пор. угор. MaQda), *Марʹітич* (Доробр., Н. Гем., Сімер., пор. угор. MarQit), *Якубо́вич* (В. Ком., пор. польськ. Jakób) та ін. У цій підгрупі прізвищ звертає на себе увагу лише одна цікава форма з старослов'янським суфіксом **-ищ:** *То́мишч* (Липча-Лип., Іза-Монастир.).

Щодо інших прізвищ з патронімічними та матронімічними суфіксами, утвореними від власних особових імен, то вони представлені в такій кількості: **-ак** — 8, **-як** — 15, **-чак** — 11; **-ів** — 3, **-ин** — 12, **-ишин** — 6. Подаємо окремі форми: *Грица́к* (Негр., Сокирн., Березн., Росішка, Порошк.), *Павлішча́к* (Кос. Пол.) і ін., *Іва́нкїўў* (Гребля), *Ігна́тʼўў* (Гребля), *Тимків* (Іршавщ.), *Га́нчин* (Мирча), *Лу́чин* (Кальн., Син. Пол.), *Ма́ртин* (Син. Пол.), *На́стин* (Соф.), *Са́вчин* (Рост., Гута) і ін., *Матíшин* (Нанк.), *Петри́шин* (Стебл.) і ін.

Окрему групу прізвищ, утворених від власних імен, становлять форми з гіпокористичними суфіксами, які, як відзначає Л. Л. Гумецька, у відношенні до особових назв позбавлені були в період XIV—XV ст. всякого експресивного забарвлення і являли собою тільки засіб скорочення повних імен, творили коротші форми імен... [13]. Це прізвища з суфіксами **-ик, -чик:** *Але́ксик* (Олешн., В. Ком.), *Іва́ник* (Дубр., Оріх.), *Кли́мик* (Мирча), *Ку́зʼмик* (В. Бичк., В. Вод.), *Ондри́к* (Нев.) — від

[13] Л. Л. Гумецька, Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, стор. 27.

Андрій (пор. також рос. діал. *Ондря*), *Пáвлик* (Верх. Б., Липча-Лип., Міжг., Вишка, Нев.), *Федóрик* (Нове-Бар., Олекс.), *Дéмчик* (Піпгірне, В. Ком.), *Івáнчик* (Син.), *Тóмчик* (Довге) і ін. (усіх форм. 35); **-ка:** *Лазáрка* (Велят.), *Л'убка* (Олешн.), *Митрóвка* (Кальн., Панк.), *Микýлка* (Березн., Н. Бистр., Кальн.), *Сáвка* (Угля, Син.) і ін. (усіх форм 13); **-аш, -ош, -іш, -иш:** *Григорáш* (В. Бичк.), *Данилáш* (Н. Бол., Ірш.), *Тóмаш* (Стебл., Син., Дубр., Довге), *Йурáш* (Богд., Майд., Соф.) і ін., *Гáврош* (Порошк.), *Іван'ош* (Сав.), *Ілíш* (Ставне), *Гáвриш* (Ізки, Калина, Пилип.), *Іваныш* (Буков.) і ін. (усіх форм 12); **-ць:** *Гриц'* (Із., Стебл.), *Луц'* (Монаст.), *Проц'* (Кушн., Кер.), *Стец'* (Кол.) і ін. (усіх форм 4); **-цьо:** *Андрійц'ó* (Сокирн., Н. Сел.), *Іван'ц'ó* (Колоч., Ірлява), *Курилц'ó* (В. Бичк.), *Луц'ó* (Ставне), *Панц'ó* (Зуб.), *Пац'ó* (Жден.), *Федурч'ó* (Тячівщ.), *Фец'ó* (Син.), *Йурц'ó* (Велят.), *Йанцó* (Кальн.); форми на **-о** (усіх 18): *Вал'ó* (Приборжавське), *Вас'ó* (Соф.), *Лáл'о* (Кушн.), *Іван'ó* (Іршавщ., Верх. Б.), *Кост'ó* (Олешн.), *Митр'ó* (В. Ком.), *Павл'ó* (Н. Бол., В. Рак.), *Фан'ó* (Розтока) і ін. Щодо останніх двох підгруп, то, як нам здається, у роботі Ю. К. Редька невдалими є окремі ілюстрації до виділених ним суфіксів **-ньо, -сьо, -зьо, -тьо.** Прізвищ, утворених від згрубілих форм імен, дуже мало, лише поодинокі форми: з суфіксом **-ан** — *Костáн* (Богд.), *Лукáн* (Верх. Б.), *Микул'áн* (Велят.), *Мирон'áн* (Берез.), **-ище** — *Павлúшче* (Ірш., Ільн.), *Петрúшче* (Ірш., Син., Пол.), *Федорúшче* (Ярок).

ФАМИЛИИ, ОБРАЗОВАННЫЕ ОТ СОБСТВЕННЫХ ЛИЧНЫХ ИМЕН

(на материалах Закарпатья)

Резюме

Значительное количество закарпатских украинских фамилий по происхождению являются личными христианскими именами. В роли фамилий выступает около 57 бессуффиксных имен: *Іван, Василь, Вакула, Кузьма* и др. Как фамилии употребляются также личные христианские имена с различными суффиксами: *Вас'ко, Демко.* Большую группу составляют фамилии патронимического и матронимического происхождения, среди которых выделяются подгруппы: 1) личные имена в форме род. падежа в роли фамилий (например, *Демида, Карпа*), 2) фамилии, образованные от личных имен при помощи суффиксов **-ук (-'ук), -чук, -ич, -ович (-евич), -анич, -улич** и др.

В. О. Горпинич

ПРО ПОБУДОВУ СЛОВНИКА НАЗВ ЖИТЕЛІВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Творення назв жителів населених пунктів і відносних прикметників на означення областей, районів, сільських та селищних Рад являє собою значну трудність. Це добре відчувають працівники районних, обласних і республіканських газет. Нерідко навіть спеціалістам важко встановити, які форми відповідають літературній нормі: *керченці, керченіти* чи *керчани, горьковець* чи *горьковчанин, пензяк* чи *пензенець, нікопольці* чи *нікопольчани* і т. д.

Тому не випадково молодіжна газета Кіровоградської обл. «Молодий комунар» жителів м. Знам'янки називає *знам'янчанами,* а «Кіровоградська правда» — *знам'янцями.* В «Правде» знаходимо *гомельцы,* а в «Труде» — *гомельчане,* в «Молоді України» читаємо *полтавчани,* а в «Радянській Україні» то *полтавці,* то *полтавчани.* Різнобій спостерігається й у вживанні форм *луганці, луганчани.* «Колгоспне село», «Радянська Україна» віддають перевагу формі *луганці,* а «Радянський спорт» вживає обидві форми паралельно без будь-якої стилістичної чи семантичної диференціації. Така картина і з назвою жителів м. Дніпропетровська. «Зоря», «Запорізька правда», «Радянська Україна» друкують *дніпропетровці,* «Радянська освіта», «Радянський спорт» — *дніпропетровчани.* У статті Л. Каневського в «Радянському спорті» від 11 липня 1961 р. зустрічається двічі форма *дніпропетровці* і шість разів форма *дніпропетровчани.*

Отже, вживання певної форми в тій чи іншій газеті залежить, на жаль, від суб'єктивних нахилів і смаків кореспондентів, літпрацівників, редакторів.

Крім того, нелегко утворити назви жителів Липецька, Луцька, Ургенча, Сорочинців, Бугача, селища Щастя (Луганська обл.).

Тому газетні працівники змушені подібні назви замінювати аналітичними формами типу «жителі міста», «жителі села», «трудівники області», «колгоспники села» дуже часто там, де цього робити й не слід. Така практика призводить до порушення стилю окремих жанрів, до марнотратства газетних рядків.

Тлумачні, орфографічні та інші словники нічим не допомагають, бо дані назви в них не подаються за браком місця.

Багато непорозумінь виникає і при утворенні відносних прикметників на означення місця від назв населених пунктів (прикметників, що входять до складу назв областей, районів, сільських і селищних Рад та назв установ, організацій і підприємств).

Між даними різних джерел існує значна розбіжність: **Стара Осота** (Кр.) — *Староосотська* сільрада (обл. дов., 29), *Староосотянська* сільрада («Шлях до комунізму» від 20 лютого 1962 р.), **Вищі Верещаки** (Кр.) — *Вищеверещаківська* сільрада (обл. дов., 28), *Вищеверещанська* сільрада («Шлях до комунізму» від 30 січня 1962 р.), *Табурищенська* сільрада (обл. дов., 24), *Табурищанська* сільрада («Прапор комунізму» від 17 лютого 1962 р.), *Цвітненська* сільрада (обл. дов., 29), *Цвітнянська* сільрада («Шлях до комунізму» від 10 лютого 1962 р.), *Капустинський* кар'єр (обл. дов., 5), *Капустянський* кар'єр («Комуніст» від 3 лютого 1962 р.), *Подорожненська* сільрада (обл. дов., 24), *Подорожнянська* сільрада («Прапор комунізму» від 6 лютого 1962 р.).

Як видно з наведених прикладів, форми запропоновані довідником, не прищепилися в місцевій періодичній пресі, в офіціальному діловодстві та в розмовній мові.

Про значні труднощі в утворенні відносних прикметників від топонімічних основ свідчать ті запитання читачів, що часто надходять до журналу «Українська мова в школі»: як утворити відносний прикметник від назви села **Користь** (1957, 6, стор. 64), **Ломоватка** (1960, 6, стор. 63), **Красний Луч** (1958, 4, стор. 75), **Козельщина** (1955, 1, стор. 71), **Рівне, Дубно** (1960, 3, стор. 70), **Броварки** (1961, 2, стор. 81).

Ось чому вже давно виникла потреба у словнику назв жителів населених пунктів [1], де «було б забезпечено для кожного випадку документований вибір основного варіанта з точки зору сучасного слововжитку. До того, як буде проведена ця робота, вибір того чи іншого варіанта матиме, очевидно, суб'єктивний характер» [2].

Зважаючи на те, що процес творення назв жителів зумовлюється морфологічною структурою не тільки топонімів, а й відносних відтопонімічних прикметників, утворення яких характеризується чималою строкатістю і невнормованістю [3], у такому словнику варто подати й прикметникові форми.

Словник укладено для практичних потреб (газетних працівників, науковців та вчителів), а тому він двомовний (українсько-російський), в ньому подано біля 10 000 назв жителів.

Словник охоплює назви міст, селищ міського типу, сільцентрів районів та сільських Рад Української РСР. В дужках указується область, до якої належить даний населений пункт: **Алупка** (Крм.), **Артек** (Крм.). Назви інших сіл і хуторів у словнику не реєструються.

Поряд з назвою населеного пункту наводиться відносний прикметник у чол. р. одн. на означення області, району, сільської Ради. Відносні прикметники подано і до назв населених пунктів, які не мають ніякого адміністративного значення. Це стосується, головним чином, селищ міського типу, що не є центрами районів і належать до складу тих міських і селищних Рад, які мають назви інших населених пунктів: **Артек** (Крм.) *артеківський*.

Такі прикметникові форми, хоч і не входять до складу назв селищних і сільських Рад, але вживаються в назвах різних установ, організацій та підприємств, і їх утворення викликає певну трудність.

Після прикметника йде назва жителів даного населеного пункту спочатку у формі множини, а потім однини чол. р.

---

[1] Це питання ще в 1946 р. порушував А. А. Дементьєв («Русский язык в школе», 1946, № 56, стор. 12).

[2] О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стор. 220.

[3] «Українська мова в школі», 1961, № 2, стор. 81.

Жіночі відповідники до чоловічих назв жителів послідовно наводяться тільки в тих випадках, коли чоловічі назви утворені за допомогою суфіксів **-анин (-янин), -чанин, -ит.** До чоловічих форм на **-ець** жіночі відповідники виникають нерегулярно, тому в словнику вони подаються не завжди. Жіночі форми назв жителів зареєстровано як у однині, так і в множині. **Алупка** (Крм.), *алупкинський, алупкинці, -ець.* **Андрієвичі** (Жт.), *андрієвицький, андрієвичани, -чанин, -чанка, -чанки.* **Полтава** (Пл.), *полтавський, полтавці, -ець, -ка, -ки.*

До словника внесено і словотворчі варіанти назв жителів (*дніпропетровці, дніпропетровчани; житомирці, житомиряни*). Першою наводиться основна форма, а другою — її варіант: **Дніпропетровськ** (Дн.), *дніпропетровський, дніпропетровці, -ець; дніпропетровчани, -чанин, -чанка, -чанки.* **Луганськ** (Лгн.), *луганський, луганчани, -чанин, -чанка, -чанки; луганці, -ець.*

Основні форми ми визначали не з точки зору історичної послідовності їх виникнення, а відповідно до їх сучасного слововжитку, спираючись при цьому на статистичні спостереження над використанням тієї чи іншої форми в періодичній пресі (газетах та журналах), яка найбільш точно відтворює стан вживання даної форми в розмовній мові з урахуванням її літературної обробки.

Реєструються також і поодинокі варіантні форми, але з поміткою *рідко, іноді, інколи:* **Запоріжжя** (Зп.), *запорізький, запоріжці, -ець, інколи запоріжани, -анин.*

Одні і ті ж назви кількох населених пунктів з похідними формами наводяться тільки один раз у тому випадку, коли і відносні прикметники, і назви жителів утворюються від них однаково: **Варварівка** (Зп., Мк.), *варварівський, варварівці.* **Березівка** (Кр., Од.), *березівський, березівці.*

Якщо ж в утворенні прикметників або назв жителів є якісь відмінності, тоді кожна така назва подається окремо.

При укладанні словника були використані довідники «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ» (К., 1947, 1962), «Український правопис» (К., 1960), «СССР. Административно-территориальное деление союзных республик» (М., 1960) та різні мовознавчі праці з питань топоніміки, словотвору відносних прикметників

на означення місця, назв жителів. Написання назв населених пунктів залишене таким, як у республіканському довіднику, хоч воно в багатьох випадках відрізняється від написань, прийнятих періодичною пресою і офіціальним діловодством. Враховано зміни в орфографії, запропоновані «Українським правописом», 1960.

Російська частина словника побудована на таких же засадах з урахуванням особливостей російського словотвору і правопису.

Отже, словникова стаття має такий вигляд: **Київ** (Кв.), *київський, кияни, -янин, -янка, -янки,* **Киев,** *киевский, киевлянин, киевляне, -лянка, -лянки.* **Львів** (Лв.), *львівський, львов'яни, -янин, -янка,* **Львов,** *львовский, львовчане, -чанин, -чанка, -чанки; изредка львовяне, львовянин, -янка, -янки.*

Хоч словник і називається «Словником назв жителів населених пунктів», проте першим подається топонім і утворюваний від нього відносний прикметник, а потім уже і назва жителів. Така побудова словникової статті виправдується тим, що назви жителів утворюються то від основ назв населених пунктів, то від основ відносних прикметників (*Київ — кияни, Алупка — алупкинський — алупкинці*). Крім того, вибір певного формата для утворення назв жителів зумовлюється морфологічною структурою топоніма і відносного прикметника. Тому доцільно було подати спочатку вихідні дані (топонім і відтопонімічний прикметник). Запропоноване розташування компонентів словникової статті значно полегшує відшукування потрібного слова.

О ПОСТРОЕНИИ СЛОВАРЯ НАЗВАНИЙ ЖИТЕЛЕЙ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ

Резюме

В статье приводятся многочисленные факты, свидетельствующие о значительных трудностях в образовании и употреблении названий жителей и относительных прилагательных от названий населенных пунктов, а также обосновывается необходимость создания словаря названий жителей.

Автор излагает основные принципы построения такого словаря для УССР.

І. А. Черненко

ЗАУВАЖЕННЯ ПРО ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В АНГЛІЙСЬКІЙ, ФРАНЦУЗЬКІЙ, ЗАХІДНОНІМЕЦЬКІЙ ТА ІТАЛІЙСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

Транскрибування географічних назв Радянського Союзу, прийняте в картографії та географічній літературі Англії, Франції, Західної Німеччини та Італії, відзначається непослідовністю у передачі літерами алфавітів цих країн одних і тих же російських і українських літер у різних географічних назвах СРСР.

У «Британській енциклопедії» («Encyclopaedia Britannica») 1961 р. на географічних картах території Радянського Союзу, а також у текстах і в заголовках статей про нашу країну по-різному передано багато одних і тих же російських і українських географічних назв. Так, у заголовках і в текстах статей наводяться назви: *Dnieper* (але місто — Dnepropetrovsk), Krivoi Rog, Lviv, Uralsk. При цьому в дужках після заголовка дається неправильне пояснення, що ніби по-українськи назва *Львів* вимовляється, як *Lvov*. Виходить, що сам термін, тобто назву статті *Lviv*, транскрибовано не з українського написання, а з якогось іншого. У тексті цієї статті назва міста кілька разів повторюється в написанні *Lwow*. Це, очевидно, спрощене польське написання назви українського міста (по-польськи — *Lwów*), бо й польські назви також подаються в неправильному написанні, наприклад: *Cracow, Lodz*. В атласі до енциклопедії (на картах і в покажчику) ці назви написані польською мовою правильно *Kraków, Łódź*.

Названі географічні найменування Радянського Союзу подаються на картах атласа до «Британської енциклопедії» в такому написанні: *Dnepr, Krivoy Rog, L'vov, Ural'sk*.

Назва столиці Радянського Союзу в текстах статей енциклопедії пишеться *Moscow*, а на картах атласа — *Moskva*.

У «Британській енциклопедії» однаковим буквосполученням **ts** передаються **ц** і збіг приголосних **т** і **с** (коли після приголосної **т** йде російський суфікс **-ск-**), наприклад: *Irkutsk, Kletskaya* і *Cherepovets, Khmelnitskiy*.

Російське **ё** передається в енциклопедії через латинське **e**: *Orel, Berezovo*.

Не завжди правильно передається російське **е**. Так, у статті про Орловську область назву міста *Єлець* протранскрибовано *Elets* (в атласі правильно: *Yelets*). До речі, місто *Єлець* не в Орловській, а в Липецькій області (з 1954 р.). Цей приклад показує, які застарілі дані містить ця енциклопедія.

У французькій енциклопедії «Larousse du XX-e siècle» (1960 р.) на географічних картах території Радянського Союзу літерою **ch** передаються **ж** і **ш**: *Chitomir* і *Chakhty, Chepetovka*.

Літера **х** передається латинськими **k** і **kh**: *Karkov*, але *Kherson, Kholm* (на карті Європейської частини СРСР), на карті всього Радянського Союзу — *Kharkov*.

Літеру **ч** французи також передають по-різному — через **c, tch** і **tkh**: *Cernauti* (тобто *Чернівці* — на карті Європейської частини СРСР; на загальній карті СРСР — *Tchernovtsy, Tchernigov, Mitkhourinsk*.

Непослідовно передаються французькою мовою і йотовані у російських і українських географічних назвах. В одних випадках ці літери передаються французьким **ï** з відповідною голосною, наприклад, у назвах *Bologoïe, Kolgouïev, Nikolaïevskaïa* (усі назви на карті Європейської частини СРСР; на карті всього Радянського Союзу — *Kolgouiev;* двох інших назв на цій карті немає). В інших випадках йотовані передаються лише відповідними голосними: *Enotaevka, Georgievsk* (на карті Європейської частини СРСР), *Bratskoe* (*Братськ* на Ангарі; на загальній карті країни).

Ось ще приклади різного написання одних і тих же географічних назв СРСР на майже однотипних картах: на карті Європейської частини СРСР — *Tcherkasy, Kouibichev, Yaroslavl, Bobruisk, Borisoglevsk, Lwow, Ivanovo-Voznessensk*; на карті всієї території Радянсько-

го Союзу — *Tcherkassy, Kouibychev, Jaroslav, Bobrouisk, Borissoglebsk, Lvov, Ivanovo.*

На картах французької енциклопедії багато є й звичайних друкарських помилок: *Makevka* (Макіївка), *Mitterovo* (Міллерово), *Zaporojsk* (Запоріжжя). Усі три назви — на карті Європейської частини СРСР; на загальній карті СРСР інакше, але також неправильно: *Makeevka, Zaporojie.*

Зустрічаються в ній і фактичні помилки. Наприклад, на карті Європейської частини СРСР назву Казахської РСР передано — *R. S. S. du Kazakhstan (Kirghizistan).* А на загальній карті Радянського Союзу північна частина Казахстану позначена: *Steppe des kirghises.*

На картах західнонімецької енциклопедії «Der Neue Brockhaus» (1960 р.) однаково транскрибуються через **j** + голосна йотовані після приголосних, з якими вони становлять один склад, і групи літер, що складаються з приголосної, знака м'якшення і йотованої (в цих випадках приголосна і йотована належать до різних складів), наприклад: *Berdjansk, Brjansk, Rjasan* і *Gurjev, Jurjewez, Makarjew, Uljanowsk.*

Латинською літерою **s** передаються літери **з** і **с**: *Beresowka, Pensa, Nowaja Semlja* і *Sachalin, Saratow, Serpuchow, Sumy.*

Літери **ж** і **ш** також передаються однаково — літерою **sch**: *Beschezk, Ischewsk, Neschin, Rjaschsk, Rubeschnoje, Saporoschje, Schmerinka, Woronesch, Morschansk, Orscha, Rossosch, Schatura, Schuja.*

Літера **й** передається на картах західнонімецької енциклопедії через **j** і через **i**: *Jejsk, Kriwoj Rog, Noworossijsk,* але *Gaisin, Gaiworon, Kaspiiskij, Kuibyschew, Moschaisk, Waluiki.*

Зустрічається тут і різне написання одних і тих же назв: на карті — *Kliasma,* в покажчику до атласа — *Kljasma.*

Географічні назви Радянського Союзу, в російському написанні яких є літера **ё**, також протранскрибовані в енциклопедії неправильно, тому що ця літера передається в ній через латинське **e**: *Budjennowka, Belew,* тобто так само, як і російське **е**.

В італійському «Великому енциклопедичному словнику» («Grande dizionario enciclopedico») 1962 р. у

тексті статті про СРСР дається: *Capo Celiuskin* (але *Čeremkovo*), *Celiabinsk, Nikolaev, Zaporož'e*; на оглядовій карті Радянського Союзу — *Capo Čeljuskin, Čeljabinsk, Čeremkhovo, Nikolajev, Zaporožje.*

Крім оглядової карти, до статті про СРСР дається в цій енциклопедії ще карта корисних копалин, що також має географічні назви. Між цими двома картами, як і між оглядовою картою і текстом статті, також немає послідовності в передачі одних і тих же географічних назв Радянського Союзу. Ці дві карти транскрибувалися за різними принципами. На оглядовій карті, наприклад, наводиться: *Gurjev, Tihvin, Khabarovsk, Mar d'Okhotsk;* а на карті корисних копалин ці самі назви подано як *Guriev, Tichvin, Habarovsk, Mar d'Ohotsh.* В кінці останньої назви зроблено ще й друкарську помилку, бо k ні за якими правилами транскрибування не передається по-італійськи через h.

Ось ще кілька прикладів звичайних літерних помилок у географічних назвах Радянського Союзу, що зустрічаються в тексті статті про СРСР: *Zlatonst, monti, Jablonoi, Ankara, Riom, Tiblisi, Batum* (ця назва, мабуть, транскрибована з колишнього російського написання). На оглядовій карті ці назви протранскрибовано правильно: *Zlatoust, Monti, Jablonovy, Angara, Tbilisi, Batumi;* річки Ріоні на карті нема.

Також є випадки, коли назва, правильно написана в тексті статті (наприклад, *Novorossijsk,* на оглядовій карті подається з помилкою (*Novorossisk*).

Назва *Нижній Тагіл* наводиться в тексті статті в такому вигляді, що можна тільки здогадатися, про яке місто йдеться: *Nizm. Tagil.*

Назва острова *Сахалін* подається в італійській енциклопедії аж у трьох написаннях: у тексті статті — *Sachalin,* на оглядовій карті Радянського Союзу — *Sakhalin,* а на карті корисних копалин — *Sahalin.*

В італійській енциклопедії однаково передаються на письмі сполучення російських приголосних і йотованих, що становлять один склад і вимовляються разом, і групи приголосних і йотованих, розділених знаком м'якшення, тобто, коли приголосна і йотована відносяться до різних складів і вимовляються окремо: *Brjansk* і *Uljanovsk* (оглядова карта СРСР).

У цих чотирьох енциклопедіях основних країн Західної Європи українські географічні назви здебільшого транскрибовано з їх російського написання.

Розгляд написання українських і російських географічних найменувань у цих енциклопедіях свідчить, що в них відсутня стрункa система правил транскрибування географічних назв СРСР.

ЗАМЕЧАНИЯ О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В АНГЛИЙСКОЙ, ФРАНЦУЗСКОЙ, ЗАПАДНОНЕМЕЦКОЙ И ИТАЛЬЯНСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯХ

Резюме

В новейших энциклопедиях основных стран Западной Европы нет четкой системы по транскрибированию географических названий СССР, в частности русских и украинских. Приводятся примеры.

ЗМІСТ

В. С. Ващенко, Переселенські говори як джерело вивчення активних міжмовних контактів 3
В. Рицько, Фонетичні особливості української говірки села Чукурови в румунській Добруджі 10
І. Г. Матвіяс, Орудний відмінок однини іменників І відміни в українській мові 16
В. П. Логвин, Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини 32
Н. П. Прилипко, Нечленні (якісні) прикметники в діалектах української мови 44
Л. П. Бова (Ковальчук), Словозміна прикметників у говірках південної Житомирщини 52
Н. Й. Марчук (Бовтрук), Форми 2-ї особи однини теперішнього часу в українських говорах 60
В. В. Німчук, Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках 69
Й. О. Дзендзелівський, Назви молочних продуктів вівчарства в закарпатських українських говорах 80
З. В. Булик, Західноукраїнські діалектні назви кропиви . 90
М. Т. Безкишкіна, Фразеологія коноплярства, прядіння і ткацтва (на матеріалі говірок північно-східних районів Сумщини) 94
І. О. Варченко, Етимологія і лінгвогеографія (кілька штрихів з роботи над І томом Атласа української мови) . . 104
Т. В. Назарова, Спроба картографування фонемних структур в Атласі української мови 122
Л. М. Коць, Перший республіканський симпозіум з лінгвогеографії 142
К. К. Цілуйко, Завдання та принципи побудови «Гідронімічного атласа України» 147
А. А. Абдрахманов, Етимологические исследования — основная задача в топонимике 157
В. П. Петров, Гідронімія верхнього Подністров'я, Стрий . 160
М. М. Черп, Про словотворчі тенденції сучасної топонімії . 169
О. С. Стрижак, Полтавсько-слобожанські *Груні* 178
Л. П. Корепанова, Прикметникові мікрогідроніми басейну Десни (територія України) з суфіксом **-ськ-** 193
І. В. Муромцев, Із спостережень над мікрогідронімією Донецької та Луганської областей 203
І. І. Ковалик, Словотвір особових імен в українській мові (здрібніло-пестливі утворення) 216
В. Н. Михайлов, О некоторых особенностях семантики и источниках экспрессии собственных имен в русском языке 226

Л. Л. Гумецька, З приводу особової назви *Гостята* в новгородській берестяній грамоті № 9 238
І. М. Железняк, Давні сербохорватські відетнонімічні антропоніми 247
В. Ю. Франчук, До історії імені *Володимир* 261
З. Г. Ніколаєнко, Прізвища, утворені від власних особових імен (на матеріалах Закарпаття) 268
В. О. Горпинич, Про побудову словника назв жителів населених пунктів 274
І. А. Черненко, Зауваження про географічні назви Радянського Союзу в англійській, французькій, західнонімецькій та італійській енциклопедіях 279

СОДЕРЖАНИЕ

В. С. Ващенко, Переселенческие говоры как источник изучения активных межъязыковых контактов 9
В. Рицко, Фонетические особенности украинского говора села Чукуровы в румынской Добрудже 15
И. Г. Матвияс, Творительный падеж единственного числа существительных I склонения в украинском языке . . . 31
В. П. Логвин, Морфологическая система говоров нижнего правобережного Поднестровья 43
Н. П. Прилипко, Нечленные (качественные) прилагательные в диалектах украинского языка 51
Л. А. Бова (Ковальчук), Склонение прилагательных в говорах южной Житомирщины 59
Н. И. Марчук (Бовтрук), Формы 2-го лица единственного числа настоящего времени в украинских говорах . . 68
В. В. Нимчук, Словообразование наречий прилагательного происхождения в закарпатских говорах 79
И. А. Дзендзелевский, Названия молочных продуктов овцеводства в закарпатских украинских говорах . . . 89
З. В. Булик, Западноукраинские диалектные названия крапивы 93
М. Т. Безкишкина, Фразеология коноплеводства, прядения и ткачества (на материале говоров северо-восточных районов Сумщины) 103
И. А. Варченко, Этимология и лингвогеография (несколько штрихов из работы над I томом Атласа украинского языка) 120
Т. В. Назарова, Попытка картографирования фонемных структур в Атласе украинского языка 141
Л. М. Коць, Первый республиканский симпозиум по лингвогеографии 142
К. К. Целуйко, Задачи и принципы построения «Гидронимического атласа Украины» 156
А. А. Абдрахманов, Этимологические исследования — основная задача в топонимике 157
В. П. Петров, Гидронимия верхнего Поднестровья. Стрый . 168
М. М. Черп, О словообразовательных тенденциях современной топонимии 177
А. С. Стрижак, Полтавско-слобожанские *Груни* 192
А. П. Корепанова, Адъективные микрогидронимы бассейна Десны (территория Украины) с суффиксом **-ськ-** . . . 202
И. В. Муромцев, Из наблюдений над микрогидронимией Донецкой и Луганской областей 215
И. И. Ковалик, Словообразование личных имен в украинском языке (уменьшительно-ласкательные образования) . 225

В. Н. Михайлов, О некоторых особенностях семантики и источниках экспрессии собственных имен в русском языке 226
Л. Л. Гумецкая, По поводу личного имени *Гостята* в новгородской берестяной грамоте № 9 246
И. М. Железняк, Древние сербохорватские отэтнонимические антропонимы 260
В. Ю. Франчук, К истории имени *Владимир* 267
З. Г. Николаенко, Фамилии, образованные от собственных личных имен (на материалах Закарпатья) 273
В. А. Горпинич, О построении словаря названий жителей населенных пунктов 278
И. А. Черненко, Замечания о географических названиях Советского Союза в английской, французской, западнонемецкой и итальянской энциклопедиях 283

Территориальные диалекты и собственные наименования

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства Академії наук Української РСР

Редактор В. Є. Дементьєва
Художній редактор В. М. Тепляков
Оформлення художника Є. М. Бавикіна
Технічний редактор М. А. Рекес
Коректор О. А. Дітель

БФ 05139. Зам. № 2612. Вид. № 98. Тираж 800. Формат паперу 84×108$^{1}/_{32}$. Друк. фіз. аркушів 9,0. Умовн. друк. аркушів 14,76. обліково-видавн. аркушів 14,47. Підписано до друку 24. III 1965 р. Ціна 97 коп.
Т. П. 1965, поз. 113.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Львівська друкарня № 14 Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі, м. Львів, Стефаника, 11.

97 коп.